बकुळीची सावली

मैत्री, प्रेम आणि कर्तव्य

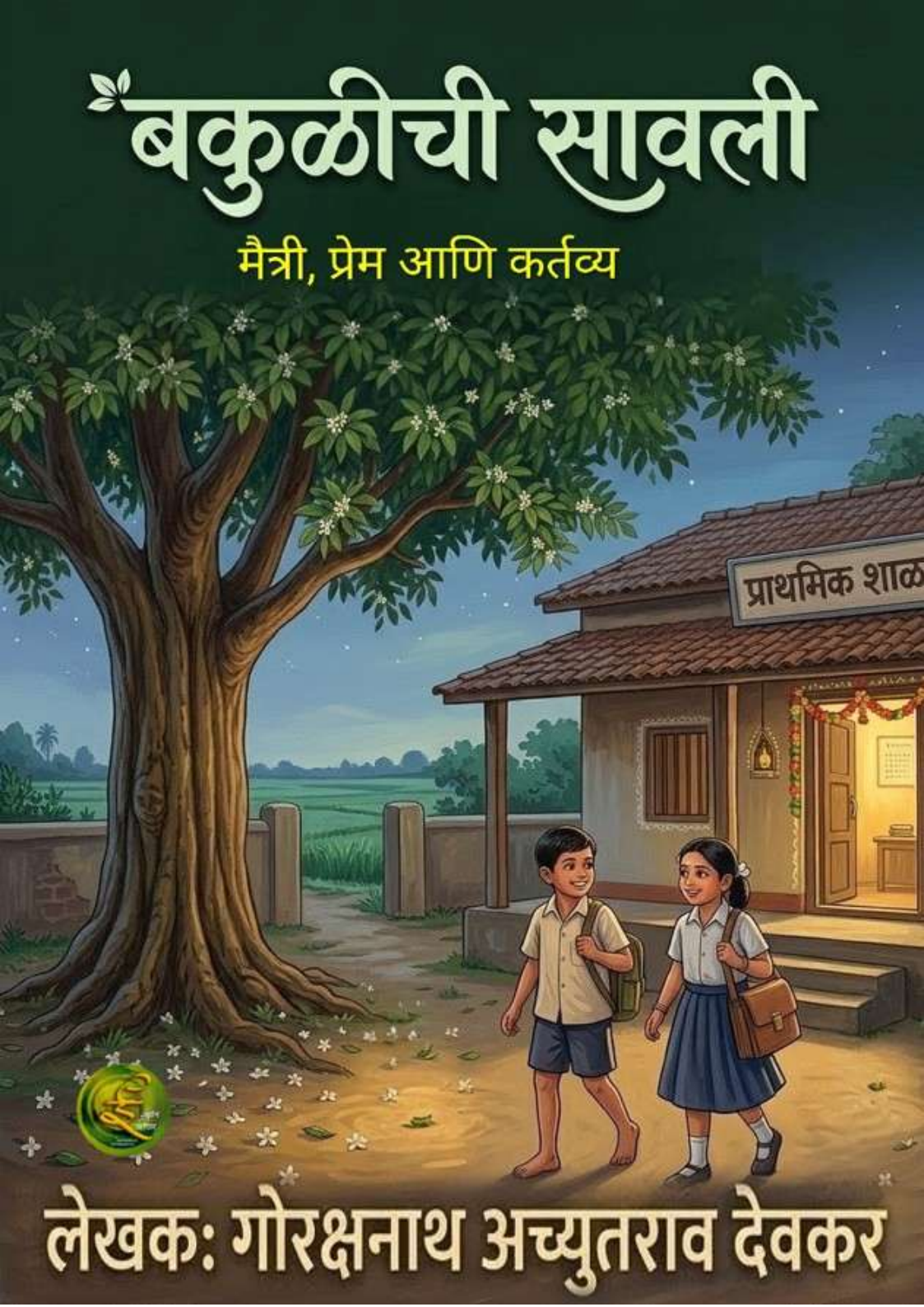

लेखक: गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

बकुळीची सावली

कादंबरी

लेखक

गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर

बकुळीची सावली (कादंबरी)
लेखक: गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर

पत्ता : पोस्ट: जिंती, ता: करमाळा, जिल्हा: सोलापूर-413203

फोन:9146267799
ईमेल: gorak.deokar@gmail.com

मुखपृष्ठ- गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : १० ऑगस्ट २०२६

ISBN : 978-93-5933-568-1

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. ३९९/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर 9146267799

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

परिचय

नाव : गोरक्षनाथ अच्युतराव देवकर

पत्ता: मु.पो : जिंजी,

ता: करमाळा, जि: सोलापूर

शिक्षण: BBM(Agri)

छंद: पोहणे,फिरणे,वाचन करणे,लिहणे

संपर्क: 9146267799

E-mail- gorak.deokar@gmail.com

Instagram/Facebook : gorak.deokar

'ई-विवीधा' मध्ये पहिली कथा प्रसिद्ध झाली आणि या कथेची निर्मिती झाली. हे माझे पहिलेच पुस्तक प्रकाशित होत आहे. माझा परिसर, लोकांचे जिवनमान याचे प्रतिबिंब यामध्ये उमटले आहे.

मनोगत

'बकुळीची सावली' – हे पुस्तक म्हणजे माझ्या अंतर्मनात साचून राहिलेल्या भावनांचा आणि विचारांचा मोकळा झालेला श्वास आहे.

गेले कित्येक दिवस, कित्येक महिने मनामध्ये काहीतरी लिहिण्याची ऊर्मी दाटून येत होती. पण दैनंदिन कामांचा व्याप, वेळेची ओढाताण यामुळे कधी दोन पानेही सलग लिहिता आली नाहीत. लिहायचं तर खूप होतं, पण शब्द कागदावर उतरायला मार्ग सापडत नव्हता.

खरं तर चार-पाच वर्षांपूर्वीच पुस्तक लिहिण्याच्या इच्छेने मी 'ई-साहित्यला' मेल केला होता. त्यांनी लगेच माझ्या मेलला अत्यंत सकारात्मक उत्तर देऊन माझा उत्साह वाढवला. पण प्रत्यक्ष लेखनाचा मुहूर्त उजाडायला 'ई-विविधा'ची वाट पाहावी लागली. ई-विविधाच्या दुसऱ्या अंकात या कथेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला. त्याला मिळालेल्या प्रतिसादाने धीर आला आणि मी दुसरा भागही लिहून काढला. पण दुर्दैवाने तो प्रकाशित होऊ शकला नाही. मात्र, तोपर्यंत कथेने माझ्या मनाचा ताबा घेतला होता. मग मी एका अनामिक वेडाने, कसलाही विचार न करता पुढचे भाग लिहीत गेलो... लिहीतच राहिलो.

कथेचे सर्व तुकडे एकत्र आणून ती 'एकसंध' बांधणे हे माझ्यासाठी मोठे आव्हान होते. मागचे-पुढचे संदर्भ जोडताना, कथेचा ओघ टिकवून ठेवताना अनेकदा लिहिलेला मजकूर बदलावा लागला; खूप कष्ट पडले. फोटोसांठी AI ची मदत घेतली,आता काळानुरूप आपल्याला बदल स्विकारावेच लागतील.वाचनाची आवड असल्याने या प्रवासात ना. सी. फडके यांची तरल शैली आणि रणजित देसाई यांच्यासारख्या कसलेल्या

लेखकांचे लेखनसंस्कार या कथेवर नकळत उमटलेले तुम्हाला नक्कीच जाणवतील.

मला पुस्तक प्रकाशनाविषयी किंवा अगदी ISBN क्रमांकाबद्दलही काहीच माहिती नव्हती. अशा वेळी 'ई-साहित्य' टीमकडून मला अत्यंत मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले, त्याबद्दल मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

हे पुस्तक आकाराला येत असताना, माझ्या सहचारिणीला सोडून कोणालाही याची पुसटशी कल्पनाही नव्हती. मी स्वतःहून सांगण्यापेक्षा, माझ्या लेखनातून आणि इतरांकडून जेव्हा लोकांना हे समजेल, तेव्हा मिळणारा आनंद काही वेगळाच असेल, ही भावना त्यामागे होती. माझ्या बायकोने सुरुवातीचे दोन भाग वाचून काही मोलाचे बदल सुचवले होते; जे कथेसाठी खूप उपयोगी ठरले. त्यानंतरच्या गडबडीत तिला पुढचं वाचायला जमलं नाही की प्रकाशित करण्याच्या धांदलीत मी तिला विचारू शकलो नाही, हेही तितकेच खरे! पण या सबंध प्रवासात तिची शांत साथ मात्र कायम पाठीशी होती.

आज हे पुस्तक तुमच्या हाती सोपवताना मनामध्ये एक अनामिक समाधान आणि थोडी हुरहूरही आहे. 'बकुळीच्या सावली'ने मला जशी मनाची शांतता आणि लिहिण्याचा आनंद दिला, तसाच आनंद हे पुस्तक वाचताना तुम्हालाही मिळावा, हीच सदिच्छा!

वाचक हेच लेखकाचे खरे पाठीराखे असतात. हे पुस्तक वाचून झाल्यानंतर आपला अमूल्य अभिप्राय ईमेल किंवा व्हॉट्सॲपद्वारे नक्की कळवा. तुमच्या प्रतिक्रियांतून मला नवीन काहीतरी लिहिण्याची ऊर्मी मिळेल आणि आवश्यक ते बदल सुचल्यास पुढील लेखनात नक्कीच सुधारणा करता येईल.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमांक	भाग	पृष्ठ क्र.
१	ऋण	९
२	पहिला पाऊस	१८
३	लढा	३४
४	अंधश्रद्धा	४६
५	दवाखाना आणि ऐतिहासिक जनअदालत	५५
६	कायापालट आणि हळवी ओढ	७२
७	अनामिक ओढ	८९
८	बकुळीचा मूक निरोप	१०४
९	स्वप्नांचे उड्डाण	११५
१०	ग्रामपंचायत	१३३
११	अग्निपरीक्षा	१४६
१२	कर्तव्यदक्ष	१५७
१३	जाणीव	१७८
१४	निरोप	१९३

भाग १ : ऋण

आकाशात दुपारपासूनच आभाळ दाटून आले होते. काळ्याकभोर ढगांनी सूर्य केव्हाच गिळून टाकला होता आणि हवेत सुटलेला थंड, ओलसर वारा सांगत होता की अवकाळी पाऊस कधीही थैमान घालू शकतो. अशातच शेतात श्रीधरची कांदा पिशव्यांमध्ये भरायची प्रचंड लगबग चालली होती. सहा महिन्यांची रक्ताची कमाई डोळ्यांसमोर पडली होती; जर पाऊस आला आणि माल भिजला, तर हाती फक्त माती उरणार होती. श्रीधर आणि त्याची बायको शकुंतला बऱ्याच वेळापासून घाईघाईने कांद्याच्या पिशव्या भरत होते. त्यांच्या हाताची चलाखी वाऱ्याच्या वेगाशी स्पर्धा करत होती.

सहा वर्षांची लहानगी कोमल आपली भिरभिर नजर घेऊन इकडून तिकडे मध्ये मध्ये करत होती. कधी ती पिशवीचे तोंड धरायची, तर कधी बापाच्या चेहऱ्यावरील घाम पाहत तिथेच उभी राहायची. तिची ही तारांबळ पाहून शकुंतलाने हसून तिच्याकडे कांदे निवडण्यासाठी एक मोठे घमेले दिले.

"हे बघ सोन्या, मोठे मोठे आणि गोल गरगरीत कांदे निवडून या घमेल्यात घालायचे, हं काय?" शकुंतलाने सांगितले.

आता मोठे मोठे गोल गोल कांदे निवडून घालायचं काम कोमल कडे आलं होतं. ती अगदी मनापासून, आपले छोटे छोटे हात कांद्याच्या

ढिगात खुपसून चांगल्या मालाची निवड करू लागली. तिने चांगल्या चांगल्या कांद्याचे निवडून बरेच लहान-लहान ढीग केले होते.

श्रीधरचे हात मोठ्या कौशल्याने सुतळी आणि गोणपाटावर चालत होते. काम करता करता त्याने शकुंतलाकडे पाहिले, त्याच्या चेहऱ्यावर एक आशेचा कवडसा आणि आनंद दिसत होता.

"आगं, काल सुभ्याचा आणि राजाचा कांदा मार्केटला एक नंबरनी गेला म्हणत व्हता गाडीवाला," श्रीधरने पिशवीला गाठ मारता मारता सांगितले.

शकुंतलाने कपाळावर आलेली केसांची बट मागे सारली, "होय आवं, शेजारच्या ताई बी म्हणत होत्या सुभान भाऊजीचां कांदा एक नंबर गेला म्हणून."

"आणि तो सोन्या... त्याने तर नुसती चिंगळीच (बारीक कांदा) पाठवली व्हती बाजारात. तरी त्याला बी सगळा खर्च जाऊन बरं पैसे राहिलं बघा यंदा," श्रीधर म्हणाला.

यावर्षी कांद्याला जरा बरा भाव होता, त्यामुळे श्रीधरच्या मनात गुढीपाडव्याच्या सणाची आणि घराच्या देण्यापाण्याची स्वप्ने रंगत होती. गेल्या वर्षी तर खर्च सुद्धा निघाले नव्हते. घरात पैशाची नड एवढी होती की, टेम्पोवाल्याने गरीब शेतकऱ्याची परिस्थिती पाहून लाजून गाडीचे भाडे सुद्धा कमी घेतले होते. आडतदाराने (दलालाने) सुद्धा बळच एक-दोन रुपये दर वरती उचलून दिला होता. यावर्षी कांद्याला जरा बरे दर होते खरे, पण या अवकाळी पावसाने थैमान

माजवायला सुरुवात केली होती. माल जोवर सुखरूप मार्केटमध्ये जात नाही आणि पट्टी हातात पडत नाही, तोवर खात्री देता येत नव्हती की नशिबात काय लिहिले आहे.

शेताच्या कोपऱ्याला बांधलेली बैल वेसणीला ताण देत होती. विजांचा चमचमाट पाहून तीही दचकली होती. अंधार वाढू लागल्यामुळे घराची ओढ त्यांना सुद्धा लागली होती.

श्रीधरने कोमलकडे पाहिले, तिने निवडलेल्या कांद्यांचे गोल ढीग पाहून त्याला तिचे खूप कौतुक वाटले. "शकू, आदि कोमलने केलेलं ढीग कणाकणा भर एका पिशवीत, मग इकडचं भरू आपण," तो म्हणाला.

अंधार पडून आता बराच वेळ झाला होता. कंदिलाच्या अंधुक प्रकाशात श्रीधरने बैलगाडी जुंपली आणि कांद्याच्या त्या मोठ्या थापीला (रांगेला) लावली. ताकदीने एकेक जड पिशवी तो गाडीत भरू लागला. शकुंतला एका हातात शाई घेऊन प्रत्येक पिशवीवर 'वकल' (शेतकऱ्याचे नाव किंवा नंबर) लिहीत होती. तिची ती लहान अक्षरे पिशवीवर उमटत होती. गाडी पूर्ण भरून झाल्यावर तिघेही गाडीत बसले. तालुक्याच्या मार्केटला जाणाऱ्या टेम्पोकडे हा माल रात्रीच पोहोच करायचा होता.

टेम्पो कधीचाच गावाबाहेरच्या नाक्यावर येऊन थांबला होता. आळशी चालकाच पायावर तिडीटाकुन बसला होता.

श्रीधरने गाडी नाक्यावर आणली, माल टेम्पोत चढवला. घर जवळ आल्यावर त्याने शकुंतला आणि कोमलला तिथे सोडले. रात्रीचा आठचा सुमार झाला होता.

"मी माल पोस्ट करून येतो, तू छान डाळ तडका कर चपातीसोबत," श्रीधर लाडीकपणे शकुंतला कडे पाहत म्हणाला.

शकुंतलाने लाजून नुसताच 'बरं' म्हणाली आणि कोमलचा हात धरून हसत घरी निघाली. "चल कोमले, पप्पांना बाय बाय कर," शकुंतला म्हणाली. कोमलने आपल्या छोट्या हाताने पप्पांना बाय-बाय केला आणि ती घरात पळाली.

घरी आजी आणि आजोबा कधीपासून ओसरीवर कंदील घेऊन वाट पाहत होते. कोमलला पाहताच मारुती आजोबा खाटेवरून ओरडले, "किती यळ लावला गं पोरी? शकुंतले, च्या कर बरं पटकिन आता. आमी कवाच्याधरन म्हणतोय आता यात्याल, मग येत्याल."

शकुंतलाने हातपाय धुवून लगीच चुलीपाशी कामाला सुरुवात केली. चुलीतील लाकडांचा तांबूस प्रकाश आणि डाळ-तडक्याचा खमंग सुवास संपूर्ण ओसरीवर पसरला. श्रीधर माल पोहोचवून यायला चांगलाच उशीर झाला. तोपर्यंत आजी-आजोबा जेवून अंगणात चांदण्यात झोपायला गेले होते. कोमलही त्यांच्यासोबत खाटेवर पडली होती आणि आजीकडून चांदोबाच्या गप्पाटप्पा ऐकत होती.

रात्री उशिरा जेवताना शकुंतलाने हळूच विषय काढला, "हो ऐकलंत का... या पाडव्याला कोमलला तरी नवीन कपडे आणा. शाळा सुरू होईल तिची पुढच्या महिन्यात."

श्रीधरने पाण्याचा तांब्या खाली ठेवला, तो काहीसा गंभीर झाला, "आगं, यावर्षी आपल्याला देणपाणी काय जास्त न्हांय... बघु उद्या आढ़ती किती पैसं देतोय ते. जितके पैसे व्हत्यान, तशी खरेदी करू."

पहाटेचे साडेचार वाजले होते. कोंबड्याने अजून आरव दिली नव्हती, तोच श्रीधर उठला आणि डोक्याला पांढरा पंचा बांधून टेम्पोवाल्याकडे गेला. टेम्पोवाला वाटच बघत होता. सकाळी सहा वाजता ते तालुक्याच्या मुख्य मार्केट यार्डात पोहोचले. मार्केटमध्ये नेहमीप्रमाणे बैलांच्या गळ्यातील घंटा, टेम्पोचे हॉर्न आणि शेतकऱ्यांची अभूतपूर्व गर्दी होती. चहाच्या टपऱ्यांवरून धूर निघत होता. टेम्पोवाल्याने गर्दीतून वाट काढत नेहमीच्या आडतीवर दुकान नंबर २४ ला गाडी लावली.

तिथे एकामागून एक कांद्याचे लिलाव चालू झाले होते. व्यापाऱ्यांचे गट फिरत होते. अशातच श्रीधरने तिथे एक वेगळाच प्रकार पाहिला. माल मोजणारा आणि वजन लिहिणारा कारकून वजन वाढवून लिहून देण्यासाठी गरिबांकडून गुपचुप कमिशन घेत होता. शेतकऱ्यांची लूट चालू होती. श्रीधरला पहिल्यापासूनच असल्या भ्रष्ट गोष्टींची चीड होती. त्याचा विजू फौजीच्या शेजारचा बाणा जागा झाला. तो शांतपणे, हात बांधून आपल्या मालाजवळ उभा राहिला आणि डोळ्यांत तेल घालून आपल्या पोत्यांकडे पाहू लागला. त्याची

ती करडी नजर पाहून कमिशन घेणाऱ्या कारकुनाची हिम्मत श्रीधरच्या मालाला हात लावण्याची झाली नाही.

आडतदार एक-एक ढीग करत शेवटी श्रीधरच्या त्या गावरान कांद्यापाशी आला. त्याने कांदा हातात घेतला, गोल, लालभडक आणि कडक कांदा पाहून त्याच्या चेहऱ्यावर चमक आली.

त्याने मोठ्याने पुकारले, "चला! एक नंबर कांदा... एक नंबर कांदा... चला... चला... लवकर घ्या, थोडाच माल हाय पण सोन्यासारखा हाय! १० रुपये..."

"मला ११ नी करा!" एक मोठा व्यापारी ओरडला.

"मला १२ नी करा!" दुसरा पुढे आला.

आकडा वाढू लागला... १३... १४... १७... १८... २५... २८... ३२!

"३२ एक... ३२ दोन... ३२ तीन... फायनल ३२!"

श्रीधरच्या कांद्याला तब्बल ३२ रुपये प्रतिकिलोचा दर मिळाला! मार्केटमधला तो त्या दिवशीचा सर्वात उच्चांकी दर होता. श्रीधर जाम खुश झाला होता, त्याच्या आनंदाला पारावार उरला नव्हता. गेल्या सहा महिन्यांतील कष्टाला, अंगातून गाळलेल्या घामाला आज शेवटी सोन्याचे फळ मिळाले होते. आता आई-वडिलांसाठी, शकुंतलासाठी आणि आपल्या लाडक्या कोमलसाठी पाडव्याला नवीन कपडे घेता येणार होते.

हिशोबाची पट्टी आणि पैशांची पाकीट हातात पडताच तो लगबगीने बाजाराबाहेर निघाला. घरी जाऊन कधी ही गोड बातमी सांगतो, असं त्याला झालं होतं. तेवढ्यात त्याला मार्केटच्या एका दूरच्या कोपऱ्यात, एका जुन्या कडुनिंबाच्या झाडाखाली त्याचे शेजारी राहणारे विजू काका अत्यंत चिंतेत, डोक्याला हात लावून बसलेले दिसले. त्यांच्या शेजारी आंब्याच्या कैऱ्यांनी भरलेल्या दोन मोठ्या पाट्या पडल्या होत्या.

"काहो विजुकाका? काय झालं? इथं का बसलाय?" श्रीधरने काळजीने जवळ जात विचारलं.

"आरं काय नाही रं श्री...." विजू काकांना पुढे शब्द फुटेना. त्यांच्या सुरकुतलेल्या डोळ्यांतून पाणी आले होते.

"काय झालं काका, मला नीट सांगा पाहू बरं? आम्ही इथं तुमचे सोबती आहोत. सांगा काय झालं?" श्रीधरने त्यांचा हात हातात घेतला.

विजू काकांनी डोळे पुसले, "आरं, कालच्या त्या मोठ्या वाऱ्यात आणि अवकाळी पाऊसात बागेतल्या आंब्याच्या कैऱ्या खाली पडल्या होत्या रे. म्हणलं सणासुदीचं चार पैसे हातात येत्याल, म्हणून बाजारात घेऊन आलो. पण या कैऱ्या गावरान आणि डागाळलेल्या आहेत म्हणून लिलावात याला कोण घेईना बघा. व्यापारी म्हणतात फेकून द्या. कशाचंच काय राहिलं नाही रे माझ्या नशिबात..."

श्रीधरचं मन क्षणात निराश झालं. सणाचा दिवस आणि शेजाऱ्याच्या डोळ्यातलं हे पाणी त्याला पाहवेना. पण अडचणीत जो आडतो, तो श्रीधर कसला! त्याने मनाशी काहीतरी खूणगाठ बांधली. तो हसला आणि विजू काकांना म्हणाला, "काका, तुम्ही काळजी करू नका. मी आलोच एका मिनिटात. तुम्ही फक्त त्या कैऱ्यांची पाटी नीट करून ठेवा."

श्रीधर धावत बाजारातील एका किराणा दुकानात गेला. तिथून त्याने दोन रुपये देऊन खडे मीठ आणि पिवळीधमक हळद विकत आणली. तो परत आला, त्याने विजू काकांच्या पाठीतील एक सुरा घेतला आणि दोन-तीन मोठ्या कैऱ्यांच्या छान चकत्या कापल्या. त्यावर ती सुगंधी हळद आणि पांढरेशुभ्र मीठ भुरभुरवले. कैरीचा तो आंबट-तिखट सुवास आजूबाजूला पसरला.

श्रीधरने आपली फुफ्फुसे फुगवली आणि बाजारात एका मोठ्या दगडावर उभा राहून स्वतःच्या बुलंद आवाजात आरोळी ठोकली:

"कैरी घ्या कैरी!... एक नंबर गावरान कैरी!... हळद-मीठ लावलेली ताजी कैरी! दुपारच्या जेवणाची चव वाढवणारी कैरी!"

त्याची ती अस्सल गावरान आरोळी ऐकून बाजारात फिरणारे हमाल, व्यापारी आणि इतर शेतकरी तिथे थांबले. त्या रखरखत्या दुपारी हळद-मीठ लावलेली कैरी पाहून प्रत्येकाच्या तोंडाला पाणी सुटले. एक-एक गिऱ्हाईक जमा होऊ लागलं. दोन रुपये, पाच रुपये करत लोकांनी जेवताना तोंड लावण्यासाठी कैऱ्या घ्यायला सुरुवात केली. बघता बघता, तिसऱ्या प्रहराची सावली जमिनीवर पडेपर्यंत

विजू काकांच्या त्या दोन्ही पाट्या रिकाम्या झाल्या होत्या! कैऱ्या संपल्या होत्या आणि विजू काकांच्या हातात कष्टाचे पैसे आले होते.

श्रीधरला स्वतःचे ओझे हलके झाल्यासारखे वाटले. विजू काकांच्या चेहऱ्यावरचे ते हसू पाहून त्याला ३२ रुपयांच्या दरापेक्षा जास्त शाश्वत आनंद मिळाला होता.

दोघांनी मिळून मग मार्केटच्या कापड दुकानात जाऊन गुढीपाडव्याची मोठी खरेदी केली. श्रीधरने आई-वडिलांसाठी धोतर-पात्र, शकुंतलासाठी साडी, स्वतःसाठी सदरा आणि कोमलसाठी एक सुंदर पांढरा फ्रॉक खरेदी केला. विजू काकांनी आपल्या घरातल्या नातवंडांसाठी मिठाई खरेदी करताना, श्रीधरच्या शेजारी उभे राहून कोमलसाठी मलाई पेढ्याचा एक वेगळा पुडा आवर्जून घेतला.

संध्याकाळ झाली तशी दोघे गावी परतले. गावात आल्यावर विजू काका श्रीधरच्या ओसरीवर आले आणि त्यांनी तो मिठाईचा पुडा श्रीधरच्या हातात दिला.

"श्रीधरा, हि मिठाई खास माझ्याकडून माझ्या कोमल बाळासाठी" विजू काकांना पुन्हा एकदा गहिवरून आलं होतं.

"त्याची काय आवश्यकता हाय काका... आपण शेजारी आहोत, एकमेकांचे सोबती आहोत," श्रीधर म्हणाला.

विजू काकांनी श्रीधरच्या खांद्यावर हात ठेवला, "आरं, आवश्यक आहे. तेवढंच मला या म्हातारपणात तुझ्या ऋणातून मुक्त झाल्यासारखं वाटेल रे."

तेवढं बोलून विजू काका जड पावलांनी आपल्या घराकडे निघाले. श्रीधर ओसरीवर उभा राहून, हातात मिठाईचा पुडा घेऊन, चांदण्याच्या प्रकाशात त्यांच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे कृतज्ञतेने पहात राहिला. या मातीचे आणि जिव्हाळ्याचे हे 'ऋण' पैशाच्या पलीकडचे होते, जे या दोन्ही कुटुंबांना कायमचे एकत्र बांधून ठेवणार होते.

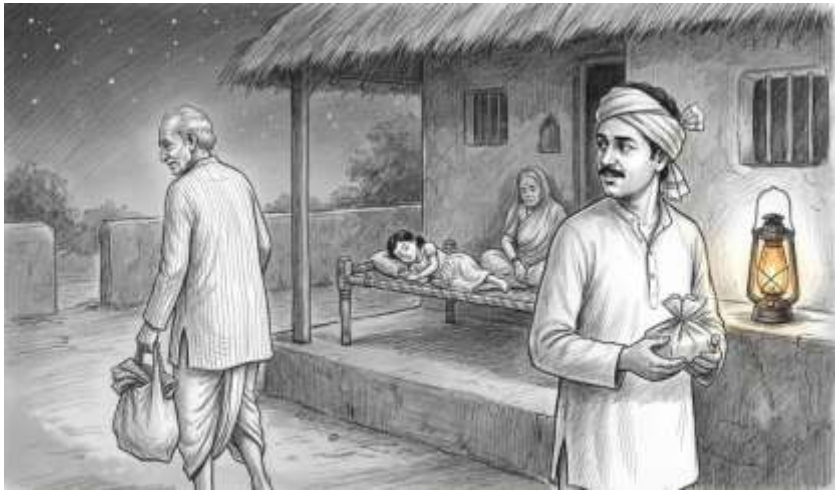

भाग २: पहिला पाऊस

सूर्य बरोबर डोक्यावर आला होता. आकाशातून जणू आगीच्या ज्वाला जमिनीवर कोसळत होत्या. मे महिन्यातील कडक उन्हाच्या झळांनी शिवारातली माती अक्षरशः तापून निघाली होती. पण अशा रखरखत्या उन्हातही, श्रीधरचे जीवा आणि शिवा हे दोन इमानी बैल नेटाने नांगर ओढत होते. श्रीधर सकाळी कपाळाला तांबडा रुमाल बांधून लवकरच शेतात आला होता. दुपार व्हायला आली होती आणि अगदी थोडं, पटाभर नांगरायचं राहिलं होतं. जीवाच्या आणि शिवाच्या पांढऱ्याशुभ्र मूर्तीतून, त्यांच्या तोंडून फेस गळत होता. त्यांच्या पाठीवर घामाचे थर चमकत होते. श्रीधरने नांगराचा रुमणे हाताने घट्ट दाबून धरला होता आणि बैलांना धीर देत तो आपल्या बुलंद आवाजात आरोळी ठोकू लागला:

"आर्र..र्...र्... जीवा शिवा उरका रं पटापटा बिगी बिगी..."

त्याच्या पायाखालची काळी माती नांगराच्या फाळाने उचकटून बाजूला पडत होती. उन्हाने अंग शेकून निघत होते, पण श्रीधरच्या ओठांवर शिवाराचे गाणे रेंगाळत होते:

माझा शिवारं माझा जिवारं अहां...
आभाळ येईल, दाणा पेरंल
शेत येईल राखनीला अहां..
माझी कारभारीन दिमतीला...
संग लेक सोबतीला...

आन् म्या जागतीला....

"आर्र..र्...र्... जीवा शिवा उरका रं पटापटा बिगी बिगी!" अशी पुन्हा एकदा जोरदार आरोळी ठोकत श्रीधरचे नांगरण्याचे काम चालू होते.

तेवढ्यात बांधावरून शकुंतला डोक्यावर जेवणाचे टोपले घेऊन येताना दिसली. सुती कापडाच्या चिरगुटात भाकरी सावरत ती चालत होती. तिच्या सोबत सहा वर्षांची लहानगी कोमल आपल्या छोट्या पायांनी दुडुदुडु पळत, बापाचा तो अवतार पाहत येत होती. शकुंतलाने आंब्याच्या झाडाखाली येत मोठ्याने आवाज दिला, "अहो... या की आता जेवायला! दुपार टळून चाललीये, बैलांना पण जीव न्हाई उरला आता."

"सोड भाकरी, आलोच!" श्रीधरने तिकडंनच उत्तर दिले.

शकुंतलाने आंब्याच्या मोठ्या झाडाखाली डोक्यावरच्या भाकरीचे टोपले सावरत हातातील पाण्याची तांब्याची कळशी खाली ठेवली. थोड्यावेळाने श्रीधरने नांगराचे बैल सोडले. मातीच्या ढेकळातून वाट काढत त्याने जीवा-शिवाला आंब्याच्या पलीकडल्या बाजूला, जिथे गर्द सावली होती, तिथे मेखीला (लोखंडी खुंटीला) घट्ट बांधले. त्यांच्या तोंडाला बांधलेल्या म्होरक्या सोडल्या. श्रीधर विहिरीकडे गेला, तिथून दोरीने बादली टाकून विहिरीचे थंडगार पाणी शेंदून आणले. जीवा आणि शिवासमोर दोन बादल्या पाणी ठेवले. दोघेही बैल आवडीने दोन-दोन बादल्या पाणी पिऊन तृप्त झाले. श्रीधरने स्वतःही हातपाय

धुवून तांब्याभर पाणी एका दमात प्यायले. दिवस डोक्यावर येईपर्यंत कष्टाचे काम केले होते, त्यामुळे बैलांना आणि त्यालाही खूप तहान लागली होती. श्रीधरने बैलांसमोर सुक्या कडब्याची वैरण टाकली आणि तो झाडाच्या सावलीत जेवायला बसला.

कोमल मगाशी पासून झाडाखाली बसून बापाची वाट पाहत होती. तिचे डोळे सारखे शकुंतलाच्या टोपल्याकडे होते. तिला भूक तर लागली होतीच, पण तिच्या मनात दुसरीच एक ओढ होती. कधी एकदाचे बाबा जेवायला येतात, आणि कधी तिला आईने आणलेली ती 'हळद-मीठ लावलेली कैरी' खायला मिळते, असं तिला झालं होतं. शकुंतलाने चिरगुटात घट्ट बांधलेल्या ज्वारीच्या मऊ भाकरी सोडल्या, सोबतीला कांद्याची चटणी आणि लसणाची चटणी होती. भाकरी सोडताच कोमलने शकुंतलाच्या हातातून हळद-मीठ लावलेली कैरीची एक मोठी फोड घेतली.

कैरीचा तो आंबट-तिखट रस ओठाला लावताच तिच्या चेहऱ्यावर एक गोड हसू उमटले. ती ती फोड चोखत खेळायला सरळ जीवा-शिवा बैलांकडे गेली. बैल वयाने मोठे आणि धिप्पाड होते, पण कोमलला ते काहीच करायचे नाहीत. त्यांच्यात एक अजब जिव्हाळा होता. कोमल आपल्या छोट्या हाताने जीवाच्या व शिवाच्या कपाळावरचे वशिंड गोंजरायची, कधी कधी त्यांच्या पाठीवर बसण्याचा प्रयत्न करायची. बैलही मान खाली टाकून तिचे ते लाड शांतपणे स्वीकारायचे.

तिकडे झाडाखाली श्रीधरलाही आज खूप भूक लागली होती. शकुंतलाने त्याला पितळेच्या ताटात मायेने जेवण वाढले. श्रीधर जेवू

लागला, तेवढ्यात शेजारच्या धुळीच्या रस्त्यावरून वेशीच्या दिशेने विजू काका पावले टाकत जाताना दिसले. त्यांच्या अंगावरचा पांढरा सदरा उन्हाने आणि घामाने ओला झाला होता.

श्रीधरने भाकरीचा घास हातात धरूनच मोठ्याने हाक मारली, "ओ काका... ओ विजू काका!"

विजू काका जागेवरच थांबले, त्यांनी डोक्यावरची पांढरी टोपी हाताने काढली आणि कपाळाचा घाम पुसत विचारले, "कारं श्री... जेवाय बसला काय?"

"हो... या की, तुमी बी जरा भाकरीचा घास घ्या आमच्यासंग!" श्रीधर म्हणाला.

विजू काकांनी शेतात पाऊल ठेवले, "आरं नको लका... घरी जायचंय लवकर. सुनंदा वाट बघत असल घरात."

"आवं या, जाचान की... दोन घास खाऊन पाणी प्या आणि मग जा," श्रीधरने शकुंतलाला डोळ्यानेच इशारा केला. शकुंतलाने लगेच टोपल्यातून दुसरी भाकरी काढली आणि विजू काकांसाठी ताट सारखे केले. विजू काका झाडाच्या बुंध्याला टेकून खाली बसले आणि त्यांनी श्रीधरसोबत जेवायला सुरुवात केली.

"कुठे गेलता सकाळीच काका?" श्रीधरने तांब्या पुढे करत विचारले.

विजू काकांनी एक मोठा सुस्कारा सोडला, "आरं, तालुक्याला गेलतो कचेरीत. तो माझा मोठा मुलगा आनंद सीमेवर फौजीत हाय ना, त्याची आणि माझी मिळून काहीतरी पेन्शनची कागदपत्रं अडकलीत

म्हणतात. तिथला तो कारकून आज न्हाई उद्या या, असं म्हणून हेलपाटे घालायला लावतोय बघ. पैशाची नड हाय, पण कचेरीची पायरी चढली की जीव नकोसा होतोय."

श्रीधरने काकांचे दुःख समजून घेतले, "काळजी करू नका काका, देव देईल मार्ग." जेवण झाल्यावर दोघेही काही वेळ शेतीविषयी आणि पाण्याच्या कॅनालविषयी गप्पा मारत बसले.

तेवढ्यात कोमल बैलांजवळून खेळत खेळत परत आली आणि थेट आपली आई शकुंतलाच्या माडीवर येऊन बसली. तिने विजू काकांकडे पाहत आपले छोटे ओठ फुगवले आणि त्यांच्या नातवाची—म्हणजेच समीरची तक्रार करायला सुरुवात केली, "विजू आजोबा, तुमचा समीर मला लय चिडवतो बघ. शाळेत नाव घालायचंय म्हणून मला भित्री म्हणतोय!"

विजू काका हसले आणि त्यांनी कोमलच्या डोक्यावरून हात फिरवला, "होय व्हय बाळा? मी सांगतो हो घरी गेल्यावर त्या समीरला. त्याला चांगला दम भरतो, सांगतो माझ्या कोमल बाळाला अजिबात चिडू नको म्हणून. आता खूश ना तू?" कोमलने हसून मान डोलावली. विजू काका मग खांद्यावरचा पंचा झटकून घराकडे निघाले.

विजू काका गेल्यानंतर उन्हाचा कडाका एवढा होता की वाऱ्याची एक झुळूकही येत नव्हती. श्रीधरने खतांच्या रिकाम्या पिशव्या एकाला एक जोडून तयार केलेले एक मोठे तळवट (ताडपत्री किंवा चटई) आंब्याच्या दाट सावलीत अंथरले होते. कोमल कैरी खाऊन झाल्यावर

त्या तळवटावर आडवी झाली आणि काही वेळातच गार सावलीत गाढ झोपी गेली. शकुंतला ताट-वाट्या आवरून टोपल्यात ठेवत होती.

श्रीधर तळवटावर झाडाच्या बुध्यांला टेकून बसला होता. त्याने शकुंतलाकडे पाहिले. नेहमीच्या शैलीत, डोळ्यांत एक लाडिक स्वरात तो म्हणाला, "कारभारीन... जेवण झालं आता आमचं, तोंड गोड करा की जरा!"

शकुंतलाने लाजवून तोंड फिरवले, "जावा बाई... तुमचं आपलं काहीतरीच असतंय नेहमी. पोरगी झोपलीये तिथं."

"काहीतरी काय तवा... बायकोय तू माझी हक्काची. हक्काच्या माणसाला नाही तर कोणाला बोलायचं?" श्रीधर हसत तिच्या जवळ आला.

शकुंतलाने आजूबाजूला पाहिले, तिचा चेहरा उन्हाने लाल झाला होता, "अहो, पण कधी असतं का असं भरदुपारी? आपले शेत अगदी रस्त्याच्या कडेलाय, गावातलं कोणी बी येतंय-जातंय. कोणी बघितलं तर काय म्हणत्याल?"

"असू दे की मग, कोणाला काय घाबरायची गरज आहे? आपली बायको आपण बोलतोय..." श्रीधरने हसत सांगितले.

"हो का... बघा मग... परत तुम्हीच म्हणचाल कोणीतरी आलं होतं म्हणून," शकुंतला गालातल्या गालात हसत म्हणाली.

श्रीधरने बसल्या जागेवरूनच तिचा हात हळूच मागे मुडपला आणि तिला स्वतःच्या जवळ ओढले. त्याने शकुंतलाच्या चेहऱ्यावरील बट मागे सारली व हळूहळू आपले ओठ तिच्या ओठाजवळ आणले... दोघेही त्या भावनिक क्षणात बुडणार, तेवढ्यात पलीकडे बांधलेली जीवा आणि शिवा ही दोन्ही बैल एकाच वेळी जोरात पाय आपटून किंचाळू लागली! बैलांचा तो घाबरलेला आवाज ऐकून श्रीधरने ताडकन उठून पाहिले.

"शकू, मागे हो!" श्रीधर जोरात ओरडला.

तळवटाच्या अगदी शेजारून, वाळलेल्या पालापाचोळ्यातून एक मोठा काळाभोर नाग संथ गतीने चालला होता. विहिरीच्या कडेला पाणी पिण्यासाठी तो तिथून आला होता. सापाला इतक्या जवळ पाहून शकुंतलाच्या कपाळावरती भीतीचा घाम आला, तिची पुरती घाबरगुंडी उडाली होती. ती झोपलेल्या कोमलला छातीशी धरून मागे सरकली. श्रीधरने तात्काळ आसपास काठी शोधायला सुरुवात केली, त्याचे डोळे सापावर होते.

"जाऊद्या हो... कशाला उगाच त्याच्या वाटेला जाता, मारू नका त्याला. जात आहे तो आपल्या मार्गाने, आपण त्याच्या वाटेला नाही गेलो की तो काही करत नाही," शकुंतला थरथरत्या आवाजात म्हणाली.

श्रीधरला काठी मिळेपर्यंत तो नाग आपल्या वळणावळणाच्या चालीने विहिरीच्या दगडांच्या फटीतून शांतपणे निघून गेला. संकट

टळल्यामुळे शकुंतलाने सुटकेचा श्वास सोडला. दुपार कलू लागली होती, उन्हाचा जोर किंचित कमी झाला होता. मग शकुंतला आणि श्रीधरनेही कोमलच्या जवळ त्या तळवटावरती अंग टाकले आणि काही वेळ डोळे मिटून विसावा घेतला.

दिवस चक्रासारखे फिरत होते आणि बघता बघता जूनचा दुसरा आठवडा सुरू झाला. सकाळी सकाळीच परिसर सगळा उन्हाने भाजून निघाला होता, पण हवेत एक वेगळीच लगबग होती. गावातील सगळ्यांची शेतं नांगरून पडली होती, प्रत्येकाला आता पहिल्या पावसाची प्रतीक्षा होती. अंगाची नुसती लाही लाही होत होती.

आजचा दिवस श्रीधरच्या घरासाठी खूप मोठा होता. श्रीधर ओसरीवर कोमलची वाट बघत थांबला होता. आज तिला पहिलीच्या वर्गात, शाळेत घालायचं होतं. घराच्या आत शकुंतलाची नुसती धावपळ आणि लगबग चालली होती. तिने कोमलला छान आंघोळ घालून, तिची वेणीफणी करून, पाडव्याला आणलेला तो नवा पांढरा फ्रॉक घालून तिला तयार केलं होतं.

कोमल घरातून बाहेर आली, तिने आपल्या छोट्या हाताने आईचा पदर धरला आणि काळजीच्या सुरात विचारलं, "आई, मला दप्तर? माझ्या पाठीवर दप्तर नाही दिलं तू?"

शकुंतला हसली आणि तिच्या गालाला हात लावला, "माझ्या सोन्या, पहिल्या दिवशी कशाला लागतंय दप्तर? आज तर नुसतं शाळेत जाऊन नाव लिहायचं आणि परत यायचं."

"ये शकु, आवर की लवकर! अकरा वाजायला आले, गुरुजी निघून जात्याल," बाहेरून ओसरीवरून श्रीधरचा मोठा आवाज आला.

"आले आले... ये उरक चल लवकर, बाबा ओरडतात बाहेर," शकुंतला कोमलला तयार करून बाहेर घेऊन आली.

श्रीधरने कोमलला आपल्या कडेवर घेतले आणि ते शाळेच्या दिशेने निघाले. शाळा गावाच्या अगदी कडेला, बाह्यवळणाच्या रस्त्यावर होती. यावर्षीच सरकारने जुनी कौलारू शाळा पाडून त्या जागी सिमेंटची नवीन खंबीर इमारत तयार केली होती. इमारतीचे रूप नवीन होते खरे, पण आजूबाजूला जी जुनी मोठी झाडे होती, ती नवीन इमारत बांधताना कंत्राटदाराने पूर्णपणे कापून टाकली होती. त्यामुळे शाळेच्या मैदानात एक अनामिक अस्वस्थता आणि कडक ऊन जाणवत होते.

शाळेत यावर्षीच तालुक्याहून नवीन देशपांडे गुरुजी आले होते. ते अत्यंत कडक शिस्तीचे पण तितकेच प्रेमळ होते. त्यांनी टेबलवर मोठी हजेरी वही उघडून ठेवली होती. श्रीधर कोमलला घेऊन आत गेला. गुरुजींनी चष्मा नाकावर सरकवला आणि कोमलचे नाव दाखल करून घेण्यासाठी पेन हातात घेतला.

"हं, काय नाव बाळ तुझे?" गुरुजींनी कोमलकडे पाहत प्रेमाने विचारले.

कोमल एकदम घाबरली, तिने श्रीधरच्या मागे स्वतःला लपवले आणि हळूच पुटपुटली, "कोमल..."

"ऑ... मला नाही कळालं! मोठ्याने बोलायचं बाळा... त्या वर्गाच्या शेवटच्या कोपऱ्यात आवाज गेला पाहिजे, तू तर शाळकरी मुलगी आहेस ना आता?" गुरुजी गालातल्या गालात हसत म्हणाले.

श्रीधरने तिच्या पाठीवर हात ठेवला, "सांग की बेटा मोठ्याने."

"कोमल!..." कोमल या वेळेस जरा जास्त मोठ्याने बोलली.

"हा! आता कसं, असा खणखणीत आवाज आला पाहिजे. पण संपूर्ण नाव सांगायचं... तुझं नाव, तुझ्या वडिलांचं नाव आणि आडनाव. सांग बरं?" गुरुजींनी विचारले.

"कोमल श्रीधर देशमाने..." कोमलने आपले नाव पूर्ण केले. गुरुजींनी मोठ्या अक्षरात तिचे नाव वहीत नोंदवून घेतले. "जा आता, त्या कोपऱ्यात इतर पोरं बसलीत, तिथं जाऊन बस."

श्रीधरने कोमलला वर्गात बाकावर बसवले. तिच्या शेजारच्याच बाकावर विजू काकांचा नातू समीर आधीच येऊन बसला होता. कोमलचा चेहरा रडवेला झाला होता. श्रीधरने वाकून तिच्या डोक्यावरून हात फिरवला, "शाळा सुटल्याव न्हायला येतो मी तुला. जर मला यायला उशीर झाला, तर विजू काकांचा समीर पण हाय तुझ्यासोबत, तुम्ही दोघंजण एकत्र घरी या... बरं का रं समीर? कोमलेला सांभाळून घेऊन ये."

शेजारच्या बाकावर बसलेल्या समीरने अत्यंत प्रौढपणे आणि हक्काने आपली मान होकारार्थी हलवली, "होय काका, तुम्ही काळजी नको करू. म्या घेऊन येईन कोमलेला."

संध्याकाळी चार वाजता शाळेची घंटा वाजली. शाळा सुटल्यावर समीर आणि कोमल एकत्र वर्गाबाहेर पडले आणि गावाच्या धुळीच्या वाटेने घरी निघाले. दुपारपर्यंत कडक ऊन होते, पण आता अचानक आकाशात काळेभोर आभाळ दाटून आले होते. जोराचा वारा सुटेल असे वाटत होते, पण वातावरण पूर्णपणे सामसूम आणि शांत झाले होते. झाडाचे एक पानही हलत नव्हते. निसर्गाने एक विलक्षण शांतता ओढून घेतली होती.

समीर आणि कोमल आपले घर जवळ करत होते. दोघे चालत असतानाच, अचानक आकाशातून एक मोठा, पाण्याचा टपोरा ठिपका सरळ कोमलच्या डोक्यावरती आणि कपाळावर पडला. कोमल जागीच थांबली.

"ए समीर... पाऊस आला, चल पळ लवकर!" कोमल ओरडली.

समीरने वर आकाशाकडे पाहिले, तिथं अजून पावसाची सर सुरू झाली नव्हती. तो हसला, "काय पण नको म्हणू कोमले... कुठं आलाय पाऊस? गपचीप चल आपलं घराकडे."

"आरं खरंच आलाय... माझ्या डोक्यावर आणि गालावर पडला पाण्याचा मोठा ठिपका!" कोमल म्हणाली.

"दाखव बरं कुठं पडलाय?" समीर तिच्या जवळ आला.

"ही बघ..." म्हणत कोमल त्याला आपल्या कपाळावरचा पाण्याचा थेंब दाखवायला लागली, तोच तोपर्यंत आकाशातून दुसरा मोठा ठिपका सरळ समीरच्या स्वतःच्या अंगावर आणि नाकावर पडला!

समीरचे डोळे विस्फारले, "ये खरंच आगं!... पाऊस सुरू झाला, पळ!" म्हणून दोघांनीही आपापली दप्तरे डोक्यावर धरली आणि घराच्या दिशेने धूम ठोकली.

पण पळताना वाटेतल्या एका मोठ्या ढेकळाला कोमलचा पाय अटकला आणि तिचा तोल जाऊन ती धुळीच्या वाटेवर खाली पडली. तिच्या नव्या पांढऱ्या फ्रॉकला माती लागली. समीर तसाच वेगात पुढे पळत होता. कोमलने मागून त्याला रडत रडतच आवाज दिला, "समीर!..."

समीरने जसा मागे वळून बघितलं, तर कोमल खाली पडलेली होती आणि तिचे गुडघे मातीने माखले होते. तो धावत तिच्या जवळ आला. तिची ती अवस्था पाहून, तिच्या फ्रॉकला लागलेली माती पाहून समीरला त्याचे हसू आवरेना. तो तिच्यावर दोन्ही हात कंबरेवर ठेवून फिदीफिदी हसायला लागला.

"हसतोयस तर कशाला उठवाय आलाय मला? जा तिथून!" कोमलने रागाने आपले अंग झटकत आणि रडवेला चेहरा करत सांगितले.

त्याला काय हसू आवरेना, तो तसाच हसत राहिला. "जा तुझं तू पुढं... मी मपली एकटी जाती घरी."

समीरने हसणे थांबवले आणि तिचा हात धरून तिला उठवायला मदत केली, "आरं रागवू नको कोमले. श्रीधर काकांनी मला काय सांगितलं होतं शाळेत? त्यांनी तुला घरी घेऊन यायला सांगितलंय, माझ्यावर मोठी जबाबदारी दिलीय बघ तुझी."

कोमलने आपले मोठे डोळे त्याच्याकडे रोखले, "हं... मोठे आले जबाबदारी घेणारे! तू काय जबाबदारी घेणार माझी?"

समीरने अत्यंत खंबीरपणे, तिच्या डोळ्यांत पाहत गावरान आवाजात सांगितले, "अंग... तू माझीच जबाबदारी हायस!"

"कळलं मला... स्वतःला नीट उठवता येत न्हाय , आनं माझी जबाबदारी घेतोय मोठा साहेब!" कोमलने तोंड मुरडले, पण तिच्या मनातील भीती केव्हाच पळून गेली होती.

तेवढ्यात पावसाचा जोर वाढू लागला, पाण्याचे मोठे थेंब वेगाने पडू लागले, तशी दोघांनीही पुन्हा एकदा घराकडे धूम ठोकली.

पावसाचे ते मोठे मोठे टपोरे ठिपका शेतातील तप्त झालेल्या ढेकळांमध्ये विरून जात होते. गेल्या चार महिन्यांपासून उन्हाने धुसमुसणारी आणि भाजून निघालेली काळी माती पहिल्या पाण्याचा स्पर्श होताच फुशारकी मारून उगीचच फुगीरपणा हाणत होती. जमिनीच्या छाताडातून एक विलक्षण वाफ निघत होती आणि आसमंतात उठलेल्या धुरळ्यासोबत अत्यंत सुंदर, मनमोहक असा

'मृदगंध' संपूर्ण वातावरणात पसरला होता. पहिल्या पावसाचा तो सुवास माणसाच्या मनाला थेट भिडत होता.

पावसाच्या या पहिल्या आगमनासोबत संपूर्ण गावात एकच अभूतपूर्व लगबग आणि गडबड सुरू झाली होती. कोणाची कुरडया-पापड्या वाळत घातलेली खाट बाहेर होती, त्या आयाबाया ओरडत ते सामान आवरत होत्या. कोणी हिवाळ्यात शेतातून आणलेले सरपण आणि शेणाच्या वाळत घातलेल्या गवऱ्या पावसाच्या पाण्यात भिजू नयेत म्हणून ताडपत्रीने नीटनेटक झाकून ठेवत होतं. तर कोणी शेतातून आपली बैलगाडी घेऊन घाईघाईने बैलांना पळवत घराकडे चाललं होतं. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर एका नव्या ऋतूचा आनंद आणि कामाचा ताण स्पष्ट दिसत होता.

कोमल आणि समीर धावत आपापल्या ओसरीवर आले. दोघांची घरे शेजारी शेजारी होती आणि त्यांची ओसरी एकमेकांना जोडलेली होती. पावसाने आता चांगलाच उग्र जोर पकडला होता. मुसळधार पाऊस कोसळत होता. श्रीधर बाहेर व्हरांड्यात, लाकडी बाजावरती बसून त्या कोसळणाऱ्या पाऊस धारेकडे आणि आपल्या कोरड्या शेताकडे एकटक समाधानाने पाहत बसला होता. त्याच्या डोळ्यांत एक वेगळीच चमक होती.

घराच्या वरील पत्र्याला एक-दोन ठिकाणी जुनी छिद्रे असल्यामुळे तिथून पाण्याचे थेंब आत गळत होते. शकुंतलाने लगीच आत पळत जाऊन चूल विझू नये म्हणून काळजी घेतली आणि गळणाऱ्या

पात्रांखाली पितळेची पातेली आणि अल्युमिनियमचे डबे ठेवले. 'टप... टप...' असा पाण्याचा आवाज घरात घुमू लागला. वाऱ्याचा झोत आत येऊ नये म्हणून शकुंतलाने घराच्या लाकडी खिडक्या घट्ट लावल्या. गावातली वीज कधीचीच गेलेली असल्यामुळे संपूर्ण घरात एक अनामिक, शांत अंधार पसरला होता.

खूप मोठ्या प्रतीक्षेनंतर हा पहिला पाऊस आला होता. पावसाच्या धारेने जणू ढगांच्या आणि जमिनीच्या मधील अंतर पूर्णपणे कमी करून टाकले होते; जणू आकाश आणि पाताळ एकच झाले आहे, असा भास होत था. कुठेतरी लांब डोंगरावर एखादी वीज जोरात कडाडायची, की कोमल दचकून आपल्या आईला—शकुंतलाला बिलगून घट्ट बसायची. पावसाचे पाणी रस्त्याची कडे धरून, धुळीची माती वाहून नेत ओढ्यासारखे चालले होते.

उन्हाच्या झळांनी व्याकुळ झालेली माती आता पूर्णपणे शांत आणि तृप्त झाली होती. कोमलसाठी आज नवीन शाळा, नवीन गुरुजी आणि आयुष्यातील हा पहिला पावसाळा... हे सर्व काही नवीन आणि थरारक होतं. तर श्रीधरच्या मनातही या पहिल्या पावसाच्या सोबतीने, शेतामध्ये नवीन काहीतरी पीक करून, नव्या आशा आणि नव्या आकांक्षा पल्लवीत झाल्या होत्या.

पावसाचा जोर जसा कमी-जास्त व्हायचा, तसा घराच्या पत्र्यावर वाजणारा पाण्याचा आवाजही कमी-जास्त व्हायचा. त्या आवाजाने एक प्रकारची सुंदर संगीत लय पकडली होती. कोमल शकुंतलाच्या

कुशीत बसून तो पत्र्याचा आवाज हुबेहूब आपल्या तोंडाने काढायचा प्रयत्न करत होती—"टपटप... टिटिपा..." शकुंतला तिचा हा बालिश आणि लाघवी प्रकार बघून गालातल्या गालात हसत होती.

थोड्या वेळाने पावसाचा जोर किंचित कमी झाला, पण गार वारा सुटला होता. व्हरांड्यात पत्र्यावरून पडणारे पाण्याचे तोरण वाऱ्याच्या झोताबरोबर तुषार उडवत लांब आत ओसरीपर्यंत येत होते. त्या वाऱ्याच्या थंडगार झोतासोबत येणाऱ्या पाण्याचा तुषारांनी कोमलचे आणि शकुंतलाचे अंग शहारून जात होते. शिवारातली झाडं पावसाने पूर्णपणे धुवून निघाल्यामुळे हिरवीगार आणि चकचकीत दिसत होती.

तेवढ्यात शेजारच्या ओसरीवरून, "ए कोमल!..." समीरने बाहेरून जोरात आवाज दिला.

कोमल आईच्या कुशीतून उठून बाहेर आली, तर समीर हातामध्ये वह्यांचे फाडलेले कागद घेऊन तिला खेळायला बोलवत होता. पावसाची बारीक रिमझिम अजून चालूच होती. विजू काका आपल्या खांद्यावर पांढरा पंचा टाकून, समीरचा हात धरून श्रीधरकडे ओसरीवर बसायला आले होते. दोन्ही शेजारी पुन्हा एकदा एकत्र आले होते.

"हे शकू... चहा ठेव गं जरा आलं टाकून, विजू काका आलेत बसायला," श्रीधरने बाजावरूनच आवाज दिला.

"होय, ठेवते लगेच," शकुंतलाने स्वयंपाकघरात जाऊन पुन्हा एकदा चुलीत लाकडे सरकवली आणि चहा आधणाला ठेवला.

तिकडे ओसरीच्या कडेला, रस्त्याच्या कडेने वाहणाऱ्या पाण्याच्या छोट्या पाटापाशी कोमल आणि समीर खाली बसले. दोघांनीही वह्यांच्या कागदाच्या सुंदर, छोट्या-छोट्या 'कागदाच्या होड्या' तयार केल्या. कोमलने आपली होडी पाण्यात सोडली आणि समीरनेही आपली बोट तिच्या शेजारीच सोडली. पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर त्या दोन्ही कागदाच्या होड्या हेलकावे खात पुढे पुढे पळू लागल्या. समीर, कोमल, श्रीधर, विजू काका आणि शकुंतला... आणि या गावातील अजून कितीतरी लोकांच्या मनातील नवीन आशा, स्वप्ने आणि आकांक्षा घेऊन त्या कागदाच्या होड्या संथपणे वाहत वाटेतल्या मोठ्या ओढ्याला जाऊन मिळत होत्या. त्या होड्यांसोबतच या दोन जीवांच्या भविष्यातील प्रवासाची पहिली पाऊले मातीत रुजत होती.

भाग ३: लढा

जुलै महिना लागला होता आणि पाऊस आता चांगला स्थिरावला होता. शिवारात सगळीकडे पेरणीची अभूतपूर्व लगबग सुरू होती. काळी माती पहिल्या पाण्याने तृप्त झाली होती, त्यामुळे पेरणीची वेळ चुकवून चालणार नव्हते. श्रीधर आपल्या जीवा-शिवाला घेऊन सकाळपासून शेतात राबत होता. दुपारच्या वेळी त्याची बायको शकुंतला डोक्यावर चिरगुटात बांधलेली भाकरी आणि पाण्याची कळशी घेऊन शेतात आली होती. श्रीधरने बैलांना नांगरापासून सोडले, त्यांना झाडाच्या सावलीत वैरण टाकली आणि तो नुकताच आंब्याच्या गार सावलीत जेवायला बसला होता.

तोच रस्त्याने विजू काका अत्यंत जड पावलांनी, पाय ओढत येताना दिसले. कडक उन्हामुळे आणि प्रवासाच्या थकव्यामुळे त्यांचा अंगावरचा नेहरू शर्ट घामाने पार ओला झाला था. डोक्यावरची पांढरी टोपी हातात धरून ते पार खचलेल्या, हताश अवस्थेत चालले होते. विजू काकांची ती अवस्था पाहून श्रीधरने हातातला घास बाजूला सरकवला आणि बांधावरूनच मोठ्याने हाक मारली:

"ओ विजू काका... या की, भाकरीचा घास घ्या आमच्यासंग!"

विजू काका जागेवरच थांबले. त्यांच्या डोळ्यांत एक विलक्षण हतबलता आणि अपमान सोसल्याची वेदना दिसत होती. ते संथ पावले टाकत जवळ आले आणि आंब्याच्या झाडाच्या बुंध्याला टेकून खाली

मातीत बसले. त्यांच्या तोंडून शब्द फुटत नव्हता, गळा पार सुकला होता. शकुंतलाने त्यांची ती अवस्था पाहून लगेच तांब्याभर पाणी पुढे केले. पाण्याचा एक-एक घोट गळ्याखाली उतरल्यावर विजू काकांचे जुने डोळे पाणावले.

"काय झालं काका? कचेरीला गेलता ना आज पेन्शनच्या कामाला? मग असे खचला का?" श्रीधरने काळजीने विचारले.

विजू काकांनी एक दीर्घ आणि वेदनादायी सुस्कारा सोडला, "काय सांगू श्रीधरा... त्या कचेरीतला कारकून विलास कुलकर्णी काय ऐकायला तयार न्हाय बघ. तो म्हणतोय, वरून साहेबांची सही होऊन फाईल पुढे सरकवायची असेल, तर ५० हजार रुपये रोकड लागतील. लाच दिल्याशिवाय पेन्शन चालू होणार न्हाय. अरे, माझा आनंद तिथं सीमेवर देशासाठी बर्फात रक्ताचं पाणी करतोय, दिवस-रात्र डोळ्यात तेल घालून पहारा देतोय... अन् इथं त्याच्या म्हाताऱ्या बापाला ५० हजारासाठी कचेरीचे उंबरठे झिजवावे लागत्यात रे..." विजू काकांचे शब्द ओठांवरच विरघळले आणि त्यांना भरून आलं.

हे ऐकताच श्रीधरच्या अंगात संतापाची एक तीव्र लहर धावली. त्याने हातातला भाकरीचा घास तसाच ताटात टाकला, हात झटकले आणि तो ताडकन उठून उभा राहिला. त्याचे डोळे रागाने लाल झाले होते.

"५० हजार? त्या कुलकर्णीची एवढी हिंमत? देशाच्या सैनिकाच्या बापाकडून तो लाच मागतोय? काका, उठा... बैलं घरी बांधतो अन्

तडक कचेरीला निघतो. बघू तो कसा फाईलवर सही करत न्हाय!" श्रीधरने कपाळाचा रुमाल घट्ट बांधला.

शकुंतला पार घाबरली, तिने श्रीधरचा हात धरला, "अहो, पण जेवण तरी पूर्ण करून घ्या... दुपार टळून चाललीये, अन् आपल्या पेरणीचं काय? माल वेळेत नाही पेरला, तर वर्षभराचं खाणार काय आपण?"

"पेरणी उद्या बी होईल गं शकु, पण देशाच्या सैनिकाच्या बापाचा स्वाभिमान आज जिवंत राहिला पाहिजे! आनंद तिकडं लढतोय, तर मी इथं लढणार!" श्रीधरने मागे वळून पाहिले नाही, तो विजू काकांचा हात धरून तरातरा घराच्या दिशेने निघाला.

बैलं घरी आणून ओसरीच्या खिळ्याला बांधत असतानाच, कट्ट्यावर बसलेले मारुती आजोबा कपाळावर आठ्या घालत मोठ्याने ओरडले, "ए शरिपत, कुठं निघालास या भर पेरणीत शिवाराचं काम टाकून? गरिबाने नेहमी गप बसावं! कोर्ट-कचेऱ्या आणि सरकारी बाबूंसोबत नडणं आपल्यासारख्या साध्या शेतकऱ्याचं काम न्हाय बघ. सरकारी नोकर आहेत ते, एका सहीने आयुष्य उद्ध्वस्त करत्याल. आपली पेरणी महत्त्वाची हाय का दुसऱ्याचं लचाड? घरात बैस गपचीप!"

ओसरीवर उभ्या असलेल्या श्रीधरच्या आई, पार्वती आजीही चिंतेने पदराने हात पुसत म्हणाल्या, "होय रे श्रीधरा, ती म्हणत्यात ती

खरं हाय. कशाला सरकारी माणसांच्या नादी लागतोस? गरिबाची सोय न्हाई तिथं. आपलं शेत आपण बघावं."

पण श्रीधर जागेवरच थांबला. त्याने अत्यंत शांतपणे पण तितक्याच आदराने वडिलांच्या आणि आईच्या डोळ्यात पाहिले. त्याचा आवाज कमालीचा खंबीर होता, "बाबा... आई... विजू काका आणि आनंद आपल्यासाठी 'दुसरं' कोणी न्हाईत. आनंद सीमेवर बंदूक घेऊन उभा हाय, म्हणून आपण इथं आपल्या शेतात आज शांततेत पेरणी करतोय. आज त्याच्या म्हाताऱ्या बापावर अन्याय होत असताना म्या केवळ स्वतःच्या फायद्यासाठी गप बसलो, तर माझी ही काळी माती मला कधीच माफ करणार न्हाय! मला जाऊ द्या." मारुती आजोबा आणि पार्वती आजी काही बोलणार, तोपर्यंत श्रीधर विजू काकांना सोबत घेऊन कचेरीच्या वाटेवर निघाला.

कचेरीत पोहचल्यावर तिथले वातावरण नेहमीप्रमाणेच सुस्त आणि उदासीन होते. तो लाचखोर क्लर्क विलास कुलकर्णी आपल्या खुर्चीवर पाय टाकून, हातामध्ये सरकारी फाईल घेऊन आरामात विडी ओढत बसला होता. धुराचे लोट हवेत सोडत तो मग्रूरीत हसत होता. विजू काकांना पुन्हा दारात उभे पाहिले, तसा तो एकेरीवर येत जोरात खेकसला:

"काय म्हाताऱ्या, परत आलास? आणले का कागदपत्रांचे ते 'पन्नास' तुकडे? तरच या फाईलवर सही होईल, नसेल तर चालता हो

इथून. रोज रोज माझं डोकं उठवू नको. तुझ्या पेन्शनशिवाय मला अनेक कामं आहेत!"

श्रीधर दोन पावले पुढे झाला, त्याने टेबलवर हात ठेवला, "काय हो कुलकर्णी साहेब, नीट बोला! सैनिकाचे वडील आहेत ते, जरा आदराने घ्या. देशासाठी त्यांचा मुलगा सीमेवर स्वतःचा जीव पणाला लावून उभा आहे. त्यांची हक्काची पेन्शन मंजूर करायला तुम्हाला लाच कशाची पाहिजे?"

तो क्लर्क कुलकर्णी ताडकन खुर्चीवरून उठला, विडी खाली फेकून तो श्रीधरच्या अंगावर धावून आला, "ए पांढरपश्या... तू कोण त्याचा वकिली करायला? तो सीमेवर हाय तर देशासाठी हाय, माझ्यासाठी न्हाय! जास्त शहाणपणा केला ना, तर पोलिसात देऊन आत टाकीन. म्हाताऱ्याची पेन्शन कायमची बंद करीन. कचेरी आहे ही, तुझ्या बापाचं शेत न्हाय की जेव्हा वाटेल तेव्हा अधिकार गाजवायला. चालते व्हा इथून!"

कुलकर्णीने एवढं बोलून विजू काकांच्या हातातील ती पेन्शनची फाईल जोरात हिसकावून घेतली आणि सरळ कचेरीच्या जमिनीवर, धुळीत फेकून दिली. "काढा बाहेर यांना!" म्हणून त्याने दोघांनाही कचेरीबाहेर हाकलून लावले.

विजू काकांनी अत्यंत हताशपणे जमिनीवर गुडघे टेकले आणि पडलेले कागद एका एका थरथरत्या हाताने गोळा करू लागले. त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी पडत होते. "बघितलंस श्रीधरा, पैशाशिवाय आणि

सत्तेशिवाय इथं गरिबाला कुत्रं बी विचारत न्हाय रे. चल बाबा घरी, माझ्या नशिबातच पेन्शन न्हाई..." विजू काकांचा हा अपमान श्रीधरच्या काळजाला आरपार टोचला. त्याच्या मुठी आवळल्या गेल्या आणि त्याने मनाशी एक मोठी खूणगाठ बांधली.

संध्याकाळी गावात आल्यावर श्रीधर शांत बसला नाही. अन्याय सहन करणे त्याच्या रक्तात नव्हते. त्याने थेट गावाचा मुख्य पार गाठला आणि मारुती मंदिराची ती मोठी तांब्याची घंटा जोरात वाजवायला सुरुवात केली. 'घण... घण... घण...' अशा आवाजाने संपूर्ण गाव दणाणून गेला. गावात काहीतरी अघटीत घडलंय या विचाराने एकामागोमाग एक गावकरी जमा झाले.

कट्ट्यावर मारुती आजोबाही येऊन बसले होते, तर आडोशाला पार्वती आजी, सुनंदा आणि शकुंतला काळजीने उभ्या होत्या. लहानगा समीर आणि कोमलही गर्दीत पुढे येऊन उभे राहिले होते. श्रीधर पारावर उभा राहिला, त्याचा आवाज संपूर्ण गावात तोफेसारखा घुमला:

"अहो गावकऱ्यांनो! आज मी तालुक्याच्या कचेरीत काय बघितलं माहितीये? ज्या विजू काकांचा आनंद सीमेवर बर्फात, उन्हा-पावसात स्वतःच्या प्राणाची बाजी लावून आपल्या सगळ्यांसाठी छातीचा कोट करून उभा आहे... आज त्याच सैनिकाच्या म्हाताऱ्या बापाला ५० हजारांच्या लाचेसाठी त्या सरकारी कारकुनाने कचेरीतून कुत्र्यासारखं

हाकलून दिलं! त्यांच्या आयुष्याची, त्यांच्या हक्काची फाईल जमिनीवर फेकून दिली!"

गावात एक भयानक शांतता पसरली. तरुणांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या मुठी आवळल्या गेल्या. श्रीधर अधिक भावनिक होऊन ओरडला, "आज प्रश्न फक्त विजू काकांचा न्हाय. उद्या जर आपला आनंद सीमेवरून सुट्टी काढून गावात आला आणि त्याने आपल्याला विचारलं—'माझ्या मागे माझ्या म्हाताऱ्या बापाचा सांभाळ कसा केला तुम्ही?' तर आपण काय तोंड दाखवणार त्याला? तो तिथं देशासाठी रक्ताचं पाणी करतोय, अन् आपण इथं ५० हजारासाठी त्याच्या बापाला रडताना उघड्या डोळ्यांनी बघायचं? आपण एवढे हतबल आणि लाचार झालोय का? सांगा गावकऱ्यांनो, आपण गप्प बसायचं का?"

श्रीधरच्या या एका हाकेने आणि आव्हानाने संपूर्ण गाव पेटून उठले. तरुण पोरांनी आणि शेतकऱ्यांनी एकाच वेळी घोषणा दिल्या, "नाही! आपण गप्प बसणार नाही! आपण न्याय मिळवणार!"

मारुती आजोबांच्या डोळ्यातील तो जुना राग आता पूर्णपणे विरघळला होता. त्यांच्यातील फौजीचा बाप जागा झाला होता. त्यांनी कट्ट्यावरून ताडकन उठत आपल्या हातातील लाकडी काठी हवेत उंचावली आणि थरथरत्या पण खंबीर आवाजात म्हणाले, "उठा रे पोरांनो! शरिपत म्हणतोय ते शंभर टक्के खरं हाय. आनंद देशासाठी

लढतोय, आपण इथं त्याच्या बापासाठी लढू. उद्या संपूर्ण गाव कचेरीवर चालून जाईल, बघू कसा न्याय मिळत नाही ते!"

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावातील चित्र ऐतिहासिक होते. पाच मोठ्या गाड्या भरून संपूर्ण गावकरी तालुकयाच्या कचेरीवर धडकले. कचेरीच्या आवारात 'भारत माता की जय', 'वंदे मातरम' आणि 'सैनिकाच्या कुटुंबाला न्याय मिळालाच पाहिजे' अशा घोषणा गुंजू लागल्या. श्रीधरच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण गावाने कचेरीच्या मुख्य गेटसमोर ठिय्या आंदोलन सुरू केले. रस्ते जाम झाले होते.

गावकऱ्यांचा हा अभूतपूर्व एकोपा, शेतकऱ्यांच्या हातातील काठ्या आणि त्यांचे आक्रमक रूप पाहून तो लाचखोर क्लर्क विलास कुलकर्णी कचेरीच्या खिडकीतून हे बघून पार घाबरला, त्याचे हात-पाय थरथरू लागले. परिस्थिती हाताबाहेर जात असल्याचे पाहून थेट मुख्य तहसीलदार साहेबांना मध्यस्थी करण्यासाठी खाली यावे लागले.

श्रीधरने तहसीलदार साहेबांसमोर विजू काकांची फाईल ठेवली आणि अत्यंत कायदेशीर व करारी भाषेत सांगितले, "साहेब, जोवर या लाचखोर कारकुनावर कारवाई होत नाही, तोवर हे गाव इथून हलणार नाही." तहसीलदार साहेबांनी गावकऱ्यांचा तो प्रक्षोभ आणि सैनिकाच्या कुटुंबावरील अन्याय लक्षात घेऊन, त्या क्लर्क विलास कुलकर्णीला तिथेच सर्वांसमोर तात्काळ निलंबित केले आणि विजू काकांची पेन्शन सन्मानाने मंजूर करून पट्टी त्यांच्या हातात दिली. गावाच्या एकजुटीचा हा पहिला सर्वात मोठा विजय होता.

जेव्हा विजयी होऊन सर्वजण गाड्यांमधून गुलाल उधळत गावात परतले, तेव्हा विजू काकांच्या घरासमोर अख्खं गाव गोळा झालं होतं. विजू काकांची सून आणि समीरची आई—सुनंदा दारात हातात आरतीचं ताट घेऊन उभी होती. तिच्या डोळ्यात कृतज्ञतेचे आणि आनंदाचे अश्रू होते. श्रीधर गाडीतून उतरताच सुनंदा पुढे आली आणि तिने श्रीधरला ओवाळायला सुरुवात केली.

सुनंदा गदगदलेल्या आवाजात म्हणाली, "श्रीधर भाऊजी... माझा हे सीमेवर हायत, पण आज तुम्ही पाठीशी राहून सख्या भावाचं कर्तव्य निभावलंत. माझ्या सासरच्या स्वाभिमानाचं रक्षण केलंत. विजू बाबांची पेन्शन नाही, तर आमची अब्रू परत आणली तुम्ही!" श्रीधरने आदराने सुनंदाच्या ताटात ओवाळणी टाकत विजू काकांच्या पाया पडून आशिर्वाद घेतला. बाजूलाच उभी असलेली त्याची बायको शकुंतला हिचा ऊर अभिमानाने भरून आला होता, तर आई पार्वती आजींनी आनंदाने आपल्या पदराने डोळे पुसले. मारुती आजोबांनी श्रीधरच्या पाठीवर अभिमानाने हात ठेवला, "बंर झालं शरिपत... स्वतःच्या पोराचं कौतुक करायला आज या बापाचे शब्द तोकडे पडतायत. आज विजूच्या डोळ्यातले आसू पुसले तू!"

जुलै संपून ऑगस्ट उजाडला. पावसाने अख्ख्या गावाला हिरवा शालू पांघरला होता. शिवारातली पिके वाऱ्यावर डोलत होती. १५ ऑगस्टच्या निमित्ताने गावातील त्या जुन्या शाळेत वृक्षारोपण आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमाचा दुहेरी बेत देशपांडे सरांनी आखला होता.

देशपांडे सर हे अत्यंत कडक, शिस्तप्रिय पण तितकेच गुणवान शिक्षक होते. त्यांनी कोमलच्या डोळ्यातील चमक ओळखली होती आणि तिला विशेष प्रोत्साहन दिले होते.

सकाळी शाळेच्या मैदानात ध्वजारोहण झाले, राष्ट्रगीत गुंजले आणि अचानक शाळेच्या मुख्य गेटमधून मिलिट्रीच्या कडक गणवेशात, डोक्यावर हिरवी टोपी लावलेला एक उंचपुरा तरुण चालत येताना दिसला. तो दुसरा कोणी नसून विजू काकांचा मुलगा—आनंद फौजी होता! सुट्टी मंजूर झाल्यामुळे तो थेट १५ ऑगस्टच्या दिवशीच सकाळी गावी पोहोचला होता. आपल्या बाबांना आणि कुटुंबाला भेटण्यापूर्वी तो थेट देशाच्या तिरंग्याला वंदन करण्यासाठी शाळेच्या मैदानात आला होता.

आपल्या फौजी मुलाला अचानक समोर पाहून विजू काका आणि सुनंदाच्या डोळ्यात आनंदाश्रू उभे राहिले. सुनंदाने पदराने तोंड दाबून आपले रडू आवरले. लहानगा समीर "बाबा! बाबा!" करत थेट धावत गेला आणि आनंदच्या गळ्यात पडला. आनंदने त्याला हवेत झेलले आणि आपल्या छातीशी घट्ट कवटाळले. कोमलही दुरून हे दृश्य कौतुकाने पाहत होती.

ध्वजारोहणानंतर देशपांडे सरांनी आनंदला मंचावर येऊन गावासमोर चार शब्द बोलण्याची विनंती केली. संपूर्ण गाव आदराने उभे राहिले आणि टाळ्यांचा कडकडाट झाला. माईक हातात घेताना

आनंदचे डोळे भरून आले होते. तो सैनिकाच्या कडक आवाजात, पण तितक्याच भावनिकतेने बोलू लागला:

"इथे उपस्थित माझ्या गावचे आदरणीय ग्रामस्थ आणि माझ्या बालमित्रांनो... मी सीमेवर जेव्हा उभा असतो, उणे तापमानात पहारा देत असतो, तेव्हा माझ्या मनात एकच विचार असतो की, माझे कुटुंब मागे माझ्या गावात सुरक्षित आहे. पण काही दिवसांपूर्वी माझ्या घरावर जे संकट आले होते, जे माझ्या बाबांनी मला सीमेवर ड्युटीवर असताना देशाच्या काळजीपोटी कळू दिले नव्हते, ते ऐकून माझा थरकाप उडाला होता. मी देशाच्या सीमेचे रक्षण करत होतो, पण माझ्या स्वतःच्या कुटुंबाचे रक्षण करायला मी इथे नव्हतो... पण म्हणतात ना, देव प्रत्येकाच्या पाठीशी कोणाला ना कोणाला तरी उभा करतो. माझ्या कुटुंबासाठी माझा हा मित्र, माझा मोठा भाऊ श्रीधर देव बनून उभा राहिला! श्रीधरने स्वतःच्या शेताची पेरणी बाजूला ठेवली, स्वतःच्या भाकरीचा त्याग केला, पण माझ्या वडिलांचा स्वाभिमान आणि हक्क रसातळाला जाऊ दिला नाही. कचेरीत फक्त श्रीधर लढला नाही, तर संपूर्ण गाव मारुती आजोबांच्या मार्गदर्शनाखाली त्याच्या पाठीशी उभे राहिले. सरकारी बाबूला झुकवून माझ्या वडिलांची पेन्शन मिळवून दिली. आज मी सीमेवर अधिक ताकदीने आणि निर्धास्तपणे उभा राहीन, कारण मला माहित आहे की माझ्या मागे माझे हे गाव आणि श्रीधरसारखा भाऊ माझ्या कुटुंबाची काळजी घ्यायला खंबीर आहे. बंदूक माझ्या हातात असली, तरी खरी देशसेवा माझ्या गावात माझ्या भावाने आणि तुम्ही गावकऱ्यांनी केली आहे. या

मातीचे आणि तुमच्या या प्रेमाचे ऋण मी सात जन्मातही फेडू शकणार नाही. हे गाव आहे म्हणूनच आम्हा सैनिकांना लढायला बळ मिळते. जय हिंद!"

आनंदचे हे भाषण ऐकून संपूर्ण मैदान शांत झाले होते. श्रीधरची मान अभिमानाने आणि भावुकतेने खाली झुकली होती, तर शकुंतला, पार्वती आजी आणि सुनंदाच्या डोळ्यातून आनंदाचे पाणी वाहत होते. देशपांडे सरांनी पुढे येऊन श्रीधरचा गावकऱ्यांच्या वतीने विशेष सत्कार केला. देशपांडे सर श्रीधरला म्हणाले, "श्रीधरराव, तुमच्यासारखे खंबीर वडील ज्या पाठीशी आहेत, ती कोमल एक दिवस खूप मोठी होईल, हा माझा शब्द आहे."

दुपारच्या सत्रात, आनंदच्या उपस्थितीतच शाळेच्या आवारात वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम झाला. देशपांडे गुरुजींनी कोमल आणि समीरच्या हातात एक सुंदर 'बकुळीचे रोपटं' दिले. समीरने कुदळीने माती उकरली आणि कोमलने आपल्या नाजूक हातांनी ते रोपटं धरले. माती दाबत असताना समीर हळूच कोमलच्या कानात कुजबुजला:

"बघ कोमल, माझे बाबा पण आलेत. आता या झाडाला आपण दोघं रोज पाणी घालू. हे झाड जसं मोठं होईल, तशी आपली मैत्री पण मोठी होईल!"

कोमलने हसून मान डोलावली, "हो समीर, आपण याला खूप मोठं करू, हे झाड आपल्याला खूप सावली देईल!"

त्यानंतर सांस्कृतिक कार्यक्रमात कोमलने लाल परकर-पोलक्यात "माझ्या मातीचे गायन..." या गाण्यावर अप्रतिम नृत्य केले. तिच्या चेहऱ्यावरचे हावभाव पाहून आनंद फौजी टाळ्या वाजवत श्रीधरला म्हणाला, "श्रीधरा, तुझी लेक तर हुबेहूब आपल्या गावची लक्ष्मी वाटतेय रे!" कोमलला पाहुण्यांच्या आणि आनंदच्या हस्ते पहिले बक्षीस मिळाले. बक्षीस मिळताच कोमलने थेट धावत जाऊन ते बक्षीस सकाळी लावलेल्या त्या बकुळीच्या झाडापाशी ठेवले आणि त्याला तांब्याने पाणी घालत स्वतःशीच म्हणाली, "माझ्या पहिल्या बक्षिसाचा मानकरी हे झाड पण हाय!"

श्रीधरने तिला कौतुकाने कडेवर घेतले आणि आनंदने विजू काकांचा हात आपल्या हातात घेतला. मारुती आजोबा आणि पार्वती आजी दुरूनच ओसरीवरून हे पाहून आनंदाने हसले. त्या स्वातंत्र्याच्या दिवशी, दोन कुटुंबांचे, गावाचे आणि त्या छोट्या बकुळीच्या रोपट्याचे ऋण निसर्गाच्या हवेत अधिक घट्ट मोहरत होते...

भाग ४: अंधश्रद्धा

ऑगस्टचा तिसरा आठवडा उजाडला तरी आकाशाने कोरडेच वेढले होते. नेहमी या दिवसांत धो-धो बरसणारा पाऊस यंदा कुठेतरी दडून बसला होता. कडक उन्हामुळे शेतातील मऊ पडलेली ढेकळे पुन्हा एकदा तापून तप्त झाली होती. कोमल आणि समीरने १५ ऑगस्टला शाळेच्या आवारात मोठ्या आनंदाने लावलेल्या त्या छोट्या बकुळीच्या रोपट्याची नाजूक पानेही पाण्याचे थेंब न मिळाल्यामुळे कोमेजू लागली होती. गावातील विहिरींनी तळ गाठला होता. विहिरीच्या तळाशी फक्त चिखल उरला होता. गावातल्या आयाबाया पाण्यासाठी हंडे-कळश्या घेऊन मैलोन्मैल भटकत होत्या. जमिनीच्या छाताडाला पडलेल्या मोठ्या मोठ्या भेगा पाहून मारुती आजोबा पारावर बसून रोज आभाळाकडे शून्यात नजर लावून पाहायचे. आजोबांच्या डोळ्यांत एक अनामिक भीती आणि हतबलता दिसत होती.

गावातील हीच हतबलता, पाण्याचा टिपकाही न पडणे आणि दुष्काळाची धास्ती पाहून जुन्या पिढीतील काही लोकांनी मिळून गावचे ग्रामदैवत 'धोंडोबा' प्रसन्न करण्यासाठी एका अघोरी आणि जुन्या परंपरेचा घाट घातला. गावातील मारुती मंदिराच्या सभामंडपात तातडीने अख्खं गाव जमवण्यात आलं होतं. मंदिरात तुपाचा आणि

धुपाचा कडक धूर पसरला होता, आणि काळजीत बुडालेले गावकऱ्यांचे चेहरे यात तिथले वातावरण अधिकच गंभीर आणि भीतीदायक वाटत होतं.

गावातले ज्येष्ठ मानकरी आणि सरपंच दौलतराव दोन पावले पुढे झाले. त्यांनी धोतराचा सोगा सावरत, पारावर हात आपटून तावातावाने गावाला उद्देशून म्हटले, "अहो गावकऱ्यांनो... धोंडोबा कोपलाय आपल्यावर! गावात पाप वाढलंय म्हणून आभाळ रुसले बघा. जोवर लहान लेकरांना उघड्या अंगाने कडक उन्हात, चिखलात बसवून त्यांच्यावर पाणी ओतत नाही आणि गावानं मिळून धोंडोबाच्या पायापाशी बोकडाचा बळी देत नाही, तोवर पाण्याचा एक थेंब बी पडणार न्हाय आभाळातून. ही आपल्या पूर्वजांची चाल हाय, ती पाळायलाच पाहिजे! जर कोणी याला विरोध केला, तर धोंडोबा अख्खं गाव भस्म करून टाकील!"

दौलतरावांचे ते शब्द ऐकताच सभामंडपातून काही जुन्या विचारांच्या लोकांनी मान डोलवली, "होय, होय! संरपच म्हणतात ते शंभर टक्के खरं हाय! देवाचा कोप नको बाबा आपल्याला."

कित्येक घाबरलेल्या आयांनी आपल्या लहान लेकरांना काळजीतून छातीशी घट्ट कवटाळले होते; त्यांना भीती होती की आपल्या लेकराला चिखलात बसवून त्याचे हाल केले जातील. शकुंतला काकू आणि पार्वती आजीही एका कोपऱ्यात उभ्या राहून

चिंतेने हे पाहत होत्या. कोमल आणि समीर विजू काकांच्या पाठीमागे लपून हे काय चाललंय, ते मोठ्या भीतीने पाहत होते.

तेवढ्यात सभेच्या अगदी मागच्या बाजूने एक कडक, भारदस्त आणि धीरगंभीर आवाज सभामंडपात घुमला:

"थांबा! बंद करा हा सगळा अघोरी प्रकार!"

सगळ्यांनी दचकून मागे वळून पाहिले, तर मिलिट्रीच्या हाफ-टीशर्टमध्ये, एका हाताने खांद्यावर लष्कराची बॅग सावरत आनंद फौजी उभा होता आणि त्याच्या शेजारी अत्यंत खंबीरपणे सरपंच श्रीधर काका उभे होते. आनंद पुढे चालत आला, त्याच्या चेहऱ्यावरील तो करारीपणा पाहून सरपंच दौलतराव आणि त्यांची माणसे थोडे नरमले, पण तरीही दौलतराव मिशीला पीळ देत म्हणाले, "आनंदराव, तुम्ही सीमेवर देश सांभाळताय खरं, पण ही आमच्या गावची जुनी रीत हाय. या देव-धर्माच्या आणि परंपरेच्या मधे तुम्ही पडू नका. अनर्थ होईल!"

आनंदने शांतपणे पण अत्यंत ठाम आवाजात विचारले, "संरपच दौलतराव, मला सांगा... या निष्पाप लेकरांना उन्हात चिखलात उपाशी बसवून आणि एका अबोल, मुक्या प्राण्याचा जीव घेऊन आकाशातून पाऊस पडणार हाय का? हा कुठला देव आणि कुठला न्याय सांगतो?"

"अहो, नवसाला पाऊस पावतो, ही आमची पिढ्यानपिढ्यांची श्रद्धा हाय!" गर्दीतून दौलतरावांचा एक हस्तक मोठ्याने ओरडला.

तसा श्रीधर काका पुढे झाले. त्यांनी हात उंचावून संपूर्ण गावाला साद घातली, "अहो माझ्या शेतकरी बांधवांनो, जरा डोळे उघडून जुना

इतिहास बघा. मागच्या वर्षी शेजारच्या पाड्यावर तिथल्या गावानं धोंडोबाला नवस केला, बोकडाचा बळी दिला... तिथं पडला का पाऊस? उलट तिथली दोन लहान लेकरं चिखलात बसवल्यामुळे थंडीने आणि तापाने आजारी पडून तालुक्याच्या दवाखान्यात दाखल करावी लागली होती. विज्ञानाचा आणि निसर्गाचा नियम काय सांगतो? आपण आपल्या फायद्यासाठी झाडं तोडली, डोंगर बोडखे केले, विहिरी उपसल्या... आणि आता स्वतःच्या चुका लपवायला निसर्गाला आणि देवाला दोष देतोय?"

आनंदने पुढे येत गावकऱ्यांना एक सोपे शिवारातले उदाहरण देऊन पटवून सांगायला सुरुवात केली, "माझ्या शेतकरी बांधवांनो, मला सांगा, जर आपण शेतात दाणाच पेरला नाही, तर नुसत्या नवसाने किंवा बळी देऊन तिथं पीक उगवेल का?"

सगळे गावकरी एकदम शांत झाले, कोणाकडेच उत्तर नव्हते. आनंद पुढे बोलू लागला, "जसं शेतात पीक येण्यासाठी आपल्याला घाम गाळावा लागतो, मेहनत करावी लागती, खत आणि पाणी द्यावं लागतं... तसंच पाऊस येण्यासाठी झाडांची आणि निसर्गाची काळजी घ्यावी लागते. डोंगर हिरवे असतील तर ढग अडवले जातात आणि पाऊस पडतो. सीमेवर आम्ही सैन्यात असताना आम्हाला निसर्गाचे हे जलचक्र शिकवले जाते. या लहान निष्पाप मुलांचे हाल करून आणि रक्त सांडून निसर्ग कधीच प्रसन्न होत नसतो."

सरपंच दौलतराव चिडून लाल झाले, कारण त्यांच्या शब्दाला गावात पहिल्यांदाच कोणीतरी आव्हान दिले होते. "पण मग पाऊस पडत नाहीये, विहिरी कोरड्या पडल्यात, पेरण्या खोळंबल्यात, मग आम्ही काय डोक्याला हात लावून बसावं का?" त्यांनी विचारले.

श्रीधर काका विजू काका आणि मारुती आजोबांच्या दिशेने पाहत म्हणाले, "दौलतराव, बळी देण्यासाठी लागणारे पैसे आणि वेळ आपण अंधश्रद्धेत वाया घालवण्यापेक्षा गावाच्या हितासाठी वापरू. या दुष्काळात आपण एकत्र येऊन विहिरींमधला गाळ काढू, गावात नवीन झाडं लावू आणि पाणी अडवण्याची सोय करू. संकट आलंय तर अंधश्रद्धेच्या मागे न धावता, एकजुटीने निसर्गाशी लढा देऊ!"

सभामंडपात आता कुजबुज सुरू झाली. गावकऱ्यांना आनंद आणि श्रीधरचे हे व्यावहारिक, विज्ञानाचे आणि सत्य बोलणे मनापासून पटू लागले होते. लोकांच्या डोळ्यांतील अंधश्रद्धेची भीती कमी झाली होती.

तेवढ्यात मंदिराच्या कट्ट्यावरून मारुती आजोबा कष्टाने उठले आणि त्यांनी आपल्या हातातील लाकडी काठी जमिनीवर जोरात आपटली, "शरिपत आणि फौजी आनंद म्हणतात ते शंभर टक्के खरं हाय बघा! आपण स्वतः हाताने माती उपसायची नाही, झाडं लावायची नाहीत आणि देवाच्या नावाने लेकरांचे हाल करायचे? बंद करा ही अंधश्रद्धा! यंदा गावात कुठलाही बळी दिला जाणार नाही आणि

लेकरांना चिखलात बसवले जाणार नाही. उद्यापासून आपण विहिरींचा गाळ काढायला सुरुवात करू!"

विजू काकांनीही मारुती आजोबांच्या सुरात सूर मिसळला, "होय, माझा आनंद देशाचं रक्षण करतोय, त्याचे विचार कधी चुकीचे असणार नाहीत. आपण झाडं लावू आणि निसर्गाची सेवा करू!"

गावातले तरुण पोरे पुढे आले, "हो! श्रीधरभाऊ आणि आनंदराव म्हणतील तसंच होईल. आम्ही विहिरी गाळायला तयार आहोत!" गावकऱ्यांच्या चेहऱ्यावरील भीती जाऊन आता तिथे एक नवा आत्मविश्वास दिसत होता. कोपऱ्यात उभे असलेले देशपांडे सर हे सगळं कौतुकाने पाहत होते. त्यांनी पुढे येऊन आनंदच्या आणि श्रीधरच्या पाठीवर थाप मारली, "आनंद, आज तू आणि श्रीधरने मिळून गावाला एका मोठ्या अनर्थापासून आणि अंधारातून वाचवले आहे. खऱ्या अर्थाने वैज्ञानिक दृष्टिकोन काय असतो, हे तुम्ही गावाला पटवून दिले."

पण या प्रसंगामुळे सरपंच दौलतराव यांच्या मनात श्रीधर आणि आनंदच्या कुटुंबाविषयी प्रचंड राग आणि आकस निर्माण झाला होता. "माझा सर्वांसमोर अपमान केला या पोरांनी. याचे परिणाम यांना भोगावे लागतील," दौलतराव मनातल्या मनात दात ओठ खात तिथून निघून गेले. त्यांनी श्रीधरच्या घराचे पाणी आणि शेतीची कामे कशी अडवता येईल, याचा छुपा कट रचायला सुरुवात केली.

परंतु गावात मात्र या प्रसंगानंतर एक नवा उत्साह संचारला होता. अंधश्रद्धेची जागा आता सामूहिक श्रमाने घेतली होती. आनंद आणि श्रीधर स्वतः हातात कुदळ-फावडे घेऊन विहिरीचा गाळ काढायला उतरले. त्यांच्यासोबत संपूर्ण गाव राबू लागले. आनंद गावात असल्यामुळे विजू काकांच्या घरात एक वेगळीच नवलाई आणि सुख आले होते. मिलिट्रीची कडक शिस्त बाजूला ठेवून आनंद पुन्हा एकदा मातीचा अस्सल शेतकरी झाला होता. पहाटेच उठून श्रीधरसोबत शिवारात जाणं, विहिरीवर अंघोळ करणं आणि जीवा-शिवाच्या पाठीवरून हात फिरवून त्यांच्याशी हितगूज करणं यात तो रमून गेला होता.

सुनंदा जेव्हा दुपारी शेतात भाकरी घेऊन यायची, तेव्हा आनंद तिला लाजून शेतातल्या आंब्याच्या झाडाखाली घेऊन बसायचा. "सीमेवर बंदूक हातात असताना, रात्रीच्या पहाऱ्यात रोज फक्त तुझाच चेहरा डोळ्यासमोर असायचा गं सुनंदा..." आनंदने असं म्हणताच सुनंदा लाजून लाल व्हायची आणि तिचा हात प्रेमाने त्याच्या हातात विसावायचा. त्यांच्यातील हे मूक पण अथांग प्रेम श्रीधर आणि शकुंतला दुरूनच बघून सुखावायचे.

श्रीधर आणि शकुंतलाचं नातं तर अगदी सुगरणीच्या खोप्यासारखं देखणं होतं. रात्रीच्या वेळी ओसरीवर बसल्यावर श्रीधर शकुंतलाच्या थकलेल्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणायचा, "शकु, तू हायस म्हणून हे घर आणि शिवार मी खंबीरपणे सांभाळू करतोय बघ."

त्यावर शकुंतला फक्त त्याच्याकडे कृतज्ञतेने आणि ओलावलेल्या डोळ्यांनी पाहत राहायची.

या सगळ्या गडबडीत देशपांडे सरांचे या दोन्ही घरांशी खूप सलोख्याचे संबंध निर्माण झाले होते. ते अनेकदा संध्याकाळी विजू काकांच्या किंवा श्रीधरच्या ओसरीवर येऊन बसायचे, चहा पिता पिता कोमल आणि समीरच्या अभ्यासाविषयी चर्चा करायचे.

कोमल आणि समीरचं शालेय जीवन आता एका वेगळ्याच रंगात न्हाऊन निघत होतं. दोघं रोज सोबत शाळेत जायचे, पण त्यांच्यात लहान-सहान गोष्टीवरून गोड रुसवे-फुगवे चालू असायचे. एकदा समीरने कोमलची अभ्यासाची पाटी लपवली, तर कोमलने डोळ्यात पाणी आणून थेट देशपांडे सरांकडे तक्रार केली, "बघा ना सर, हा समीर माझी पाटी देत न्हाई मला! मला अभ्यास करायचाय."

मग समीर सरांच्या भीतीने कान पकडून कोमलची माफी मागायचा आणि खिशातून गोड, गावरान चिंचा काढून तिच्या हातावर ठेवायचा, "हे घे कोमल, पुन्हा न्हाय लपवणार तुझी पाटी, आता तरी हस!" कोमलचा रागाचा पारा एका क्षणात वितळायचा आणि ती पुन्हा फिदीफिदी हसू लागायची.

घरी आल्यावर कोमलचा सगळ्यात जास्त वेळ तिची आजी—पार्वती आजीसोबत जायचा. पार्वती आजी आणि कोमलचं नातं म्हणजे जुन्या आणि नव्या पानांची सुंदर गुंफण होती. आजी रात्रीच्या वेळी कोमलला जुन्या काळातल्या, शूरवीरांच्या आणि निसर्गाच्या गोष्टी

सांगायची. कोमल आजीच्या मांडीवर डोके ठेवून निष्पापपणे विचारायची, "आजी, झाडांना पण भूक आणि तहान लागते का गं?"

त्यावर आजी हसून तिच्या कपाळावर हात फिरवायची आणि म्हणायची, "होय माझ्या सोन्या, त्यांना पण माया लागती आपल्यासारखीच. आपण जे पाणी देतो ना, ती त्यांची भूकच असती बघ. झाडं माणसासारखीच संवेदनशील असतात."

तर दुसरीकडे, विजू काका आणि मारुती आजोबांची मैत्री वयाच्या या टप्प्यावर अजूनच घट्ट झाली होती. संध्याकाळी पारावर बसून दोघं जुन्या काळातील आठवणी काढायचे. मारुती आजोबा म्हणायचे, "विजू, आपला श्रीधर आणि तुझा आनंद जणू एकाच नाण्याचे दोन पैलू आहेत बघ, देव ही जोडी आणि हा जिव्हाळा कायम ठेवो."

पण सुखाचे दिवस पंखा लावल्यासारखे उडून जातात. बघता बघता आनंद फौजींची महिनाभराची सुट्टी संपली आणि त्यांच्या पुन्हा सीमेवर परतण्याचा दिवस उजाडला. तो दिवस संपूर्ण गावासाठी आणि विशेषतः विजू काकांच्या घरासाठी अतिशय भावुक होता.

दारात आनंद लष्कराच्या कडक वर्दीत, खांद्यावर मोठी जड बॅग घेऊन देशाचा रक्षक म्हणून सज्ज उभा होता. सुनंदाने थरथरत्या हाताने आरतीचं ताट धरलं होतं, तिच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा वाहत होत्या, पण चेहऱ्यावर सैनिकाच्या बायकोचा स्वाभिमान होता. आनंदने विजू काकांच्या आणि मारुती आजोबांच्या पाया पडून

आशीर्वाद घेतला. विजू काकांनी त्याच्या पाठीवर हात ठेवला, पण त्यांचा म्हातारा गळा दाटून आला होता, "नीट जा बाळा, स्वतःची काळजी घे!"

पार्वती आजी आणि शकुंतला आडोशाला उभ्या राहून पदराने डोळे पुसत होत्या. लहानगा समीर बाबांच्या पायाला धरून रडत होता, "बाबा, परत कधी येणार? मला सोडून जाऊ नका ना!" आनंदने त्याला जवळ घेतलं, छातीशी घट्ट धरलं आणि त्याचे चुंबन घेतलं, "समीर, तू फौजीचा मुलगा हायस, रडायचं न्हाई. आईची आणि आजोबांची काळजी घे, मी लवकरच येईन."

आनंद शेवटी श्रीधरपाशी आला. दोन्ही मित्रांनी कोणताही शब्द न बोलता एकमेकांना घट्ट कवेत घेतलं. श्रीधरच्या हाताने आनंदच्या पाठीवर मारलेली ती खंबीर थाप खूप काही बोलून गेली. "काळजी नको करू भावा, पाठीशी अख्खं गाव आणि हा तुझा भाऊ खंबीर उभा हाय, काळजी नसावी," श्रीधर एवढंच म्हणाला.

आनंदने मागे वळून पाहिले, गेटपाशी देशपांडे सर कोमलचे बकुळीचे रोप सावरत उभे होते. आनंदने देशाच्या तिरंग्याला आणि आपल्या मातीला शेवटचा कडक सॅल्यूट ठोकला आणि तो वेशीबाहेर जाणाऱ्या गाडीत बसला. गाडी धुरळा उडवत लांब निघून गेली, पण त्याच्या मागे शिवार, कुटुंब आणि कोमल-समीरच्या डोळ्यांतील अश्रू त्या मातीत त्याच्या परतण्याची वाट पाहत राहिले.

आणि जणू आनंदच्या या चांगल्या विचारांची आणि गावकऱ्यांच्या कष्टाची पावती म्हणूनच, आनंदची गाडी वेशीबाहेर जाताच आकाशात काळे ढग दाटून आले आणि कोरड्या पडलेल्या विहिरींवर पावसाची पहिली मोठी सर जमिनीवर कोसळली...

भाग ५: दवाखाना आणि ऐतिहासिक जनअदालत

आनंद पुन्हा सीमेवर परतला आणि गाव पुन्हा एकदा आपल्या जुन्या, संथ चाकोरीत धावू लागलं. ऑगस्ट महिना संपता संपता निसर्गाने मात्र आपली कूस पूर्णपणे बदलली होती. तोवर कोरडा ठाक राहिलेला, रुसलेला पाऊस आता मात्र धाय मोकलून रडत होता. आकाशातून पाण्याचे प्रचंड पाट कोसळत होते. शिवारातली पिके तृप्त होऊन वाऱ्याच्या तालावर आनंदाने डोलू लागली होती. मातीचा एक गोड, ओलसर आणि मनाला सुखावणारा सुवास गावाच्या हवेत कायमचा रेंगाळत राहिला होता.

पण या निसर्गाच्या सुंदर सोबतीने विजू काकांच्या आणि श्रीधरच्या दोन्ही घरांमध्ये एका नव्या आनंदाची पालवी फुटणार होती. सुनंदा आणि शकुंतला या दोघीही गर्भार होत्या. घरात दोन नवीन जीव येणार, दोन लहान पाहुण्यांचे पाय घराला लागणार म्हणून मारुती आजोबा, विजू काका आणि पार्वती आजी मनातून खूप सुखावले होते. देव्हाऱ्यापुढचा दिवा आता जास्त तेजोमय वाटत होता.

परंतु, कोमल आणि समीर मात्र या नव्या पाहुण्यांच्या विचारानेच भलतेच गोंधळात पडले होते. त्यांना समजत नव्हतं की लहान बाळ आल्यावर नक्की काय होतं.

दुपारची वेळ होती. पाऊस नुकताच पडून गेला होता आणि ओसरीवर मस्त गारवा सुटला होता. तिथेच चटई टाकून कोमल आणि समीर अभ्यास करत बसले होते. अभ्यास करता करता समीरचे लक्ष कोमलच्या वहीकडे गेले. त्याने झटकन कोमलची वही स्वतःकडे ओढली आणि मोठ्या तोऱ्यात म्हणाला, "ए कोमले, ऐक की! मला भाऊ झाला ना, तर मी त्याला मिलिट्रीचा खेळ आणणार बघ. त्याला कडक शिस्त शिकवणार आणि माझ्या बाबांसारखं बंदूक चालवायला शिकवणार!"

कोमलला त्याचा हा तोरा अजिबात आवडला नाही. तिने झटकन आपली वही त्याच्या हातातून परत खेचून घेतली, आपले छोटे नाक मुरडले आणि चिडून म्हणाली, "काही बी काय सांगतोस समीर! मला तर बहीणच पाहिजे. ती आली ना, की मी तिच्या छान वेण्या घालणार, तिच्या डोक्यात मोगऱ्याचा गजरा माळणार आणि तिला माझ्यासारखं शाळेत घेऊन जाणार. तू तुझा बंदूकचा खेळ तुझ्याकडेच ठेव! माझ्या बहिणीला हात लावायचा नाही!"

"अरे, भाऊच होणार मला!" समीरने हट्ट धरला.

"नाही, बहीणच येणार!" कोमलने पाय आपटला.

दोघांचे हे बालिश पण गोड भांडण स्वयंपाकघरातून ऐकणारी शकुंतला गालातल्या गालात हसली. तिने शेजारीच बसलेल्या सुनंदाकडे पाहिले आणि म्हणाल्या, "बघितलंत का वहिनी, अजून जीव जन्माला यायचाय, तोवर या दोघांची वाटणी सुरू झालीये! अजून

त्यांना माहिती नाही की बाळ कसं असतं, पण भांडण आतापासूनच सुरू झालंय."

सुनंदाने हसून आपल्या पोटावर अत्यंत मायेने हात ठेवला. तिच्या डोळ्यात या क्षणाला सीमेवर गेलेल्या आपल्या फौजी कारभाऱ्याची—आनंदची आठवण आणि येणाऱ्या बाळाची आस एकत्र तरळत होती. "असू द्या हो शकुंतलाबाई, मुलांचे हेच दिवस असतात हसून खेळायचे. आनंदराव असते तर त्यांनीही समीरचीच बाजू घेतली असती," सुनंदा भावुक होऊन म्हणाली.

दिवस पंखा लावून उडत होते. बघता बघता पावसाळा संपला, हिवाळ्याची गुलाबी रुखरुखही संपली आणि मे महिन्याचे कडक उन्हाचे दिवस आले. माळरान तप्त झाले होते. विहिरीचे पाणी कमी झाले होते. पण निसर्गाच्या या चक्रासोबतच गावाचे एक भीषण, क्रूर आणि नग्न वास्तव दोन्ही कुटुंबांच्या दारात येऊन उभे राहिले, ज्याची कल्पनाही कोणी केली नव्हती.

गावात नावालाही साधं प्राथमिक आरोग्य केंद्र नव्हतं. एखादी किरकोळ गोळी, ताप-खोकल्याचे औषध किंवा साधे इंजेक्शन घ्यायचे म्हटले तरी गावकऱ्यांना वीस किलोमीटर दूर असलेल्या तालुक्याला जावे लागे. वाहतुकीची कोणतीही सोय रात्रीच्या वेळी नसायची.

ऐन मे महिन्याची ती रात्र होती. संपूर्ण गाव उन्हाच्या काहिलीने आणि घामाने व्याकुळ होऊन शांत झोपले होते. पाखरेही झाडांवर शांत होती. पण अचानक, विजू काकांच्या आणि श्रीधरच्या घरात

एकच हलकल्लोळ माजला. शकुंतला आणि सुनंदा या दोघींनाही एकाच वेळी, अवघ्या अर्ध्या तासाच्या फरकाने प्रसूती कळा सुरू झाल्या. रात्रीचे दोन वाजले होते. बाहेर किर्र अंधार होता आणि झाडांवरून वाहणारा गरम, सुसाट वारा... एवढंच काय ते जिवंत होतं.

"आई गं... मरण आलं रं बाबा! वाचवा मला कुणीतरी... आई गं!" शकुंतला खाटेवर पडल्या पडल्या वेदनेने विव्हळत होती, तिचा जीव कंठाशी आला होता.

दुसऱ्या खोलीत सुनंदाचीही तीच अवस्था होती. ती आनंदचे नाव घेत देवाचा धावा करत होती. वेदनेने दोघींचेही चेहरे पांढरे पडले होते.

श्रीधरने धोतर सावरत धावत जाऊन गावाबाहेरच्या मुख्य रस्त्याकडे नजर टाकली. त्या काळात मोबाईल किंवा वैयक्तिक फोनचा दूरदूरवर पत्ता नव्हता; संपूर्ण गावात साधं संपर्काचं साधन नव्हतं. रात्रीच्या वेळी तर संपूर्ण गाव जगापासून तुटल्यासारखं असायचं. श्रीधर हतबल होऊन, कपाळावर घाम पुसत घरात आला.

दारात विजू काका म्हातारपणात हतबल होऊन उभे होते. त्यांनी कपाळावर हात मारून घेतला, "श्रीधरा, अरे अनर्थ झाला रे! तालुक्याची सरकारी एसटी गाडी सकाळी सातच्या आधी वेशीला येत न्हाय. आणि जी गावातली सुईण आहे ती शेजारच्या पाड्यावर कुणाच्यातरी बाळंतपणासाठी गेलीये. आता करायचं काय? या दोघींचे जीव कसे वाचवायचे?"

घरात पार्वती आजीने थरथरत्या हाताने देव्हाऱ्यापुढे दिवा लावला आणि कोमल-समीरला आपल्या कुशीत जवळ घेतलं. दोघंही लहान लेकरं आपल्या आईच्या आणि काकूच्या त्या काळजाचा थरकाप उडवणाऱ्या वेदनादायी किंकाळ्या ऐकून पार घाबरून गेले होते. समीरने भीतीपोटी कोमलचा हात घट्ट धरून ठेवला होता. कोमलच्या डोळ्यांतून पाणी वाहत होते.

श्रीधरचे डोळे रागाने आणि भीतीने लाल झाले होते. त्याने विजू काकांकडे पाहिले आणि म्हणाला, "काका, आता थांबून चालणार न्हाय. सरकारी गाडीची किंवा कसल्या मदतीची वाट बघितली तर दोघींचेही प्राण जातील. आपले जीवा आणि शिवा अजून जिवंत हायेत! त्यांच्यावर माझा भरवसा हाय."

श्रीधरने कट्ट्यावरून मोठ्याने ओरडून सांगितले. त्याने आणि विजू काकांनी मिळून तात्काळ गोठ्यातली बैलगाडी बाहेर काढली. रात्रीच्या अंधारात गाडीला खतांच्या गोण्यांचे मऊ तळवट बांधले, जेणेकरून रस्त्याच्या धक्क्यांनी दोघींना जास्त त्रास होणार नव्हता. शकुंतला आणि सुनंदाला कसेबसे धरून त्या गाडीत झोपवले.

म्हातारे मारुती आजोबा काठी टेकवत गाडीच्या चाकापाशी आले. त्यांनी चाकाला हात लावला आणि कातर, थरथरत्या आवाजात म्हणाले, "शरिपत, माझ्या लेका... रस्ता खराब हाय, नुसते खड्डे अन दगड हायेत. गाडी नीट ने रे बाबा! देवा, रक्षण कर माझ्या पोरांचं!"

"काही काळजी करू नका बाबा! जीवा-शिवावर विश्वास ठेवा!" असं म्हणत श्रीधर गाडीच्या पुढच्या टोकावर उभा राहिला आणि त्याने बैलांच्या पाठीवर पिळवटून चाबूक मारला, "चल जीवा... पळ शिवा! आज दोन घरांची अब्रू, दोन निष्पाप माउली आणि येणारे जीव तुमच्या पायावर हायेत! गड्यांनो, आज लाज राखायची!"

तालुक्याचं अंतर तब्बल वीस किलोमीटर होतं. रस्ता काय होता, तो तर जणू मृत्यूचा सापळा होता. जागोजागी पडलेले मोठमोठे खड्डे, डांबर उखडलेले रस्ते आणि रस्त्याच्या दुतर्फा असलेली बाभळीची काटेरी झाडे. बैलगाडी जेव्हा त्या खड्ड्यांतून धडधडत धावू लागली, तेव्हा प्रत्येक धक्क्याला शकुंतला आणि सुनंदाच्या तोंडातून काळजाचा थरकाप उडवणारी किंकाळी फुटत होती. गाडीच्या लाकडी चाकांचा खडखड आवाज रात्रीच्या भयाण शांततेत घुमत होता.

श्रीधर गाडीच्या पुढच्या टोकावर दोन्ही पाय घट्ट रोवून उभा होता. त्याच्या अंगातून घामाच्या धारा वाहत होत्या. तो मनातल्या मनात देवाचा धावा करत होता आणि हातातील वेसण आवळून बैलांना हाकत होता. "जीवा... ताण रे बाबा! शिवा, पळ! आज थांबलात तर मरण हाय!" त्याचे शब्द रात्रीच्या शांततेत घुमत होते.

विजू काका गाडीच्या आत बसून दोघींचे डोके आपल्या मांडीवर धरून, त्यांचे हात घट्ट पकडून धीर देत होते, "लेकींनो, हिंमत हारू नका. माझी माउली हायस ना तू सुनंदा? शकु, हिंमत धर. आलोच आपण दवाखान्यापाशी. देव आपली परीक्षा बघतोय, पण तो

आपल्याला अंतरणार नाही." विजू काकांच्या स्वतःच्या डोळ्यातून पाणी वाहत होते, पण ते आपला हुंदका दाबून धरत होते.

ती काळरात्र जणू संपता संपत नव्हती. वाटेत लागणारे बाभळीचे काटे गाडीला घासून जात होते. अंधार चिरत, बैलांच्या तोंडून फेसाच्या धारा निघत होत्या. बैलांचे पायही थकले होते, पण श्रीधरने त्यांना थांबायला दिले नाही. शेवटी, जेव्हा पूर्वेला तांबडं फुटलं, पहाटेचा पहिला किरण जमिनीवर पडला, तेव्हा ती बैलगाडी तालुक्याच्या सरकारी दवाखान्याच्या आवारात पोहोचली.

श्रीधरने गाडी थांबवली आणि तो ओरडला, "डॉक्टर साहेब... धावून या! कुणीतरी वाचवा माझ्या माणसांना!"

दवाखान्यातील नर्स आणि डॉक्टरांनी तातडीने स्ट्रेचर आणले आणि दोघींनाही ताबडतोब लेबर रूममध्ये आत नेले. बाहेर कॉरिडोअरमध्ये आता भयानक शांतता पसरली होती. श्रीधर आणि विजू काका भिंतीला टेकून उभे होते. दोघेही देवाकडे हात जोडून प्रार्थना करत होते. श्रीधरचे पाय थरथरत होते. त्या वीस किलोमीटरच्या प्रवासात त्याने मृत्यू अत्यंत जवळून पाहिला होता.

जवळपास दोन तास निघून गेले. शस्त्रक्रिया गृहाचे दिवे चालू-बंद होत होते. शेवटी, दरवाजा उघडला आणि मुख्य नर्स हसतमुख चेहऱ्याने बाहेर आली. तिने श्रीधर आणि विजू काकांकडे पाहिले आणि म्हणाली, "अभिनंदन! दोन्ही बाळ आणि बाळंतीण एकदम

सुखरूप आहेत! शकुंतला ताईंना गोड मुलगा झाला आहे आणि सुनंदा ताईंना सुंदर मुलगी झाली आहे!"

ते ऐकताच श्रीधरच्या अंगातील अवसान गळालं. तो थेट विजू काकांच्या गळ्यात पडला आणि लहान पोरासारखा ढसाढसा रडला. विजू काकांनीही त्याला छातीशी घट्ट धरले. शकुंतला आणि श्रीधरला मुलगा झाला होता, ज्याचे नाव 'विजय' ठेवण्याचे ठरले. तर सुनंदा आणि आनंद फौजींना मुलगी झाली होती, जिचे नाव 'लक्ष्मी' ठेवण्याचे निश्चित झाले. आनंदला जेव्हा ही बातमी सीमेवर कळेल, तेव्हा तो गगनात मावणार नाही, याचा विजू काकांना आनंद होता. पण या आनंदाच्या मागे जी जीवघेणी भीती, जो थरार आणि जी हतबलता श्रीधरने त्या रात्री अनुभवली होती, त्याने श्रीधरला आतून पूर्णपणे बदलून टाकले होते. एका साध्या शेतकऱ्याचा आता एक आक्रमक आणि संवेदनशील नागरिक झाला होता.

दवाखान्याच्या सिमेंटच्या पायरीवर बसून श्रीधरने विजू काकांकडे पाहिले. त्याचे डोळे अजूनही ओले होते. तो आपल्या मनातील खदखद बोलून दाखवू लागला, "काका, आज विठ्ठलाच्या कृपेने माझी शकु अन् सुनंदा वहिनी थोडक्यात वाचल्या. पण विचार करा, उद्या आपल्या गावातल्या दुसऱ्या कोणत्या गरिबाच्या लेकी-बाळीच्या नशिबात जर ही बैलगाडी नसेल, रात्रीच्या वेळी काही मदत मिळाली नाही, तर काय होईल? रस्त्यातच त्या माउलीने प्राण सोडले तर त्या पापाचे धनी कोण? आपल्या गावात एक दवाखाना का

नसावा? काय गुन्हा केलाय आपल्या गावाने? जोवर या मातीत, आपल्या हक्काच्या गावात आपलं स्वतःचं हॉस्पिटल येत नाही, तोवर आपण सुखाने जगू शकणार न्हाय काका!"

श्रीधरच्या चेहऱ्यावर आता फक्त स्वतःच्या शेतीची काळजी करणारा शेतकरी नव्हता, तर अख्ख्या गावच्या आरोग्यासाठी लढणारा एक नवा सामाजिक नेता जन्माला येत होता. त्याचे शब्द हवेत विरले नाहीत, तर त्यांनी एका मोठ्या लढ्याची पायाभरणी केली होती.

काही दिवसांनी, जेव्हा दोघीही बाळंत होऊन, बाळांना कुशीत घेऊन गावात परतल्या, तेव्हा संपूर्ण गावात जणू दिवाळी साजरी झाली. दोन्ही घरांच्या ओसऱ्या सजवण्यात आल्या होत्या. मारुती आजोबांनी वेशीवरच बाळांची नजर काढली.

गावचे प्राथमिक शाळेचे देशपांडे सर स्वतः सायकलवरून दोन्ही बाळांना पाहायला आणि श्रीधरचे कौतुक करायला घरी आले. त्यांनी ओसरीवर बसलेल्या श्रीधरच्या पाठीवर अत्यंत खंबीरपणे आपला हात ठेवला आणि म्हणाले, "श्रीधरराव, दवाखान्यात तुम्ही विजू काकांजवळ जो विचार बोलून दाखवला, तो मला कळला. तुमचा हा विचार केवळ तुमचा स्वतःचा नाही, तर अख्ख्या गावच्या हिताचा आहे. पण एक लक्षात ठेवा, गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र मंजूर करून आणणं सोपं नाही. सरकारी दरबारी, तालुक्याच्या कचेरीत यासाठी मोठा लढा द्यावा लागेल, राजकारण आडवं येईल. पण तुम्ही अजिबात

काळजी करू नका, कागदपत्रांच्या, अर्जांच्या आणि कायद्याच्या कामात हा तुमचा देशपांडे सर तुमच्या सोबत खंबीरपणे उभा आहे. आपण हा ठराव आणणारच!"

"तुमची साथ पाहिजे सर, बाकी म्या बघून घेतो," श्रीधरने हात जोडले.

या नव्या बालकांच्या आगमनाने कोमल आणि समीरची अवस्था मात्र घरात पाहण्यासारखी झाली होती. त्यांचे अभ्यासाचे टेबल आता बाळांच्या पाळण्याजवळ आले होते. कोमलला तिचा सख्खा लहान भाऊ 'विजय' मिळाला होता, तर समीरला त्याची सख्खी लहान बहीण 'लक्ष्मी' मिळाली होती.

कोमल आपल्या लहान भावाच्या—विजयच्या पाळण्यापाशी तासनतास बसून राहायची. ती त्याचे छोटे छोटे हात आपल्या हातात घ्यायची आणि आनंदाने म्हणायची, "बघ आजी, माझा विजय कसा हसतोय! हा मोठा झाला ना, की मी याला बोट धरून माझ्यासोबत शाळेत नेणार. कुणी याला हात लावला तर मी त्याला मारल्याशिवाय राहणार न्हाय."

कोमल आपल्या लहान भावाला—विजयला कडेवर घेण्याचा हट्ट करायची. ती पार्वती आजीच्या मागे लागायची, "आजी, दे ना ग मला माझ्या विजयला एकदा कडेवर! मी लहान नाही आता, चौथीला गेले. मी पाडणार न्हाय त्याला, नीट धरते."

पार्वती आजी तिला दटावायची आणि हसून म्हणायची, "ए कोमले, बाजूला सरक! अजून कापसासारखी मऊ हाय तो, त्याची मान अजून धरायची हाय. नीट धरता येणार नाही तुला. जरा मोठा होऊ दे आधी, मग घे तुझ्या भावाला कडेवर." कोमल आजीचे बोलणे ऐकून लाजायची आणि गालातल्या गालात हसायची.

तिकडे समीर आपल्या लहान बहिणीच्या—लक्ष्मीच्या पाळण्यापाशी वेडावून जायचा. तो लक्ष्मीचे छोटे पाय पाहून आईला (सुनंदाला) म्हणायचा, "बघ आई, माझ्या लक्ष्मीची बोटं किती इवलेसे हायेत गं! अगदी चिमूटभर आहेत. ही मोठी झाली ना, की म्या माझ्या या बहिणीला माझ्या सायकलवर पुढे बसवून अख्ख्या शिवारात फिरवणार बघ."

आत्ता कोमल आणि समीरवर एका रात्रीत अनुक्रमे 'मोठी बहीण' आणि 'मोठा भाऊ' अशी नवीन, सुखाची जबाबदारी आली होती. तर दुसरीकडे, श्रीधरच्या मनात गावासाठी काहीतरी करण्याची धग वाढत होती. त्याने गावातल्या तरुण पोरांना पारावर गोळा करायला सुरुवात केली होती.

मे महिन्याचा शेवटचा आठवडा सुरू झाला आणि गावात एक अभूतपूर्व शासकीय घडामोडी झाली. भारत सरकारच्या दूरसंचार विभागाकडून गावात पहिल्यांदाच एक अधिकृत 'सरकारी टेलिफोन' मंजूर झाला होता. गावाच्या इतिहासातील ही खूप मोठी गोष्ट होती. हा टेलिफोन सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांच्या सांगण्यावरून गावाच्या

मध्यभागी असलेल्या ग्रामपंचायत कचेरीच्या भिंतीवर एका लोखंडी डब्यात कुलूप लावून बसवण्यात आला.

तो काळा रंगाचा, गोल फिरवायचा डायल असलेला टेलिफोन पाहण्यासाठी अख्खं गाव कचेरीबाहेर गोळा झालं होतं. लहानगा समीर आणि कोमलही गर्दीत पुढे उभे राहून कुतूहलाने त्या यंत्राकडे पाहत होते.

सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब मिशीला पीळ देत मोठ्या दिमाखात म्हणाले, "बघितलं का गावकऱ्यांनो! तालुक्याच्या आमदारांच्या मर्जीने आपल्या गावात हा टेलिफोन आलाय. आता तालुक्याला किंवा जिल्ह्यात कुणाला बी सांगावा धाडायचा असेल, तर या डब्याचं कुलूप उघडून फोन लावता येईल. पण लक्षात ठेवा, हा फोन सरकारी कामासाठी आणि महत्त्वाच्या गोष्टींसाठीच वापरला जाईल. याची चावी माझ्याकडे सुरक्षित राहील!"

श्रीधरने त्या फोनकडे पाहिले आणि विजू काकांच्या कानात म्हणाला, "काका, जर हा फोन त्या रात्री आपल्या गावात असता, आणि कचेरी उघडी असती, तर आपल्या दोघी लेकींचे हाल झाले नसते बघा. तंत्रज्ञान आलंय खरं, पण त्याची चावी सरपंचांच्या मर्जीच्या कुलूपात अडकलीये. हे पारतंत्र्य आपल्याला मोडावं लागेल."

दुसरीकडे, श्रीधरने गावातल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा प्रश्न आता गावाच्या जगण्याचा केला होता. त्याने देशपांडे सरांच्या मदतीने

गावातील लोकांच्या सह्यांचे पत्र तयार केले आणि पंचायतीकडे मंजुरीसाठी पाठवले.

पण गावचे सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब हे तालुक्याच्या सत्ताधारी आमदाराचे अत्यंत मर्जीतील आणि खास हस्तक होते. आमदार साहेबांचे संपूर्ण राजकारण हे तालुक्यातील कंत्राटदारांवर आणि मोठ्या पैशांच्या उलाढालीवर चालत होते. सरपंच दौलतरावांनी आमदारांशी आधीच संधान साधले होते.

एके दिवशी गावात तालुक्याहून आमदारांच्या गाड्यांचा ताफा आला. ग्रामपंचायतीसमोर मोठा मंडप टाकला गेला. आमदारांनी माईकवरून घोषणा केली, "माझ्या गावकऱ्यांनो, सरपंच दौलतरावांच्या विशेष आग्रहास्तव, मी तुमच्या गावाला तालुक्यापासून जोडणारा एक मोठा, चकाचक 'डांबरी रस्ता' मंजूर केला आहे! या रस्त्यामुळे गावाची प्रतिष्ठा वाढेल."

श्रीधर मंचासमोर उभा होता. तो मोठ्याने म्हणाला, "आमदार साहेब, रस्ता हवाच, पण आमच्या गावाला आधी प्राथमिक आरोग्य केंद्राची जास्त गरज आहे. आमचा ठराव तिथे प्रलंबित आहे."

आमदाराने कुजकट हसून श्रीधरकडे पाहिले आणि मंचावरूनच अपमानजनक भाषेत म्हटले, " शासनाचा नियम काय सांगतो माहितीये का? एका आर्थिक वर्षात दोन्हीतलं एकच काम आधी मंजूर होतं. मी डांबरी रस्ता मंजूर केलाय. दवाखाना काय हवेतून आणायचा का? आणि दवाखाना बांधला तरी डॉक्टर काय खेड्यात येणार आहेत

का तुमच्या? आधी रस्ता होऊ द्या, मग पुढच्या वर्षी दवाखान्याचं बघू. आणि हो, शहाणपणा शिकवू नका, मी जो निर्णय घेतलाय तो अंतिम आहे!"

आमदाराच्या या उद्दाम बोलण्याने गावातील तरुणांच्या मुठी आवळल्या गेल्या. जेव्हा श्रीधरने पुढे जाऊन जाब विचारण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा आमदाराच्या सुरक्षारक्षकांनी आणि पोलिसांनी श्रीधरला ढकलून मागे केले.

रात्री मारुती मंदिराच्या विशाल पारावर गावकऱ्यांची पुन्हा बैठक जमली. श्रीधरचा आवाज आता प्रचंड गंभीर आणि आक्रमक झाला होता. तो सरपंचांच्या डोळ्यांत डोळे घालून म्हणाला, "प्रतिष्ठा? तात्यासाहेब, कुणाची प्रतिष्ठा? डांबरी रस्त्याच्या कंत्राटात तुमची आणि त्या तालुक्याच्या आमदाराची मोठी टक्केवारी ठरलीये, तिथं तुम्हाला मोठी माया मिळणार आहे, म्हणून तुम्ही आणि आमदार मिळून गरिबांच्या आरोग्याला आणि दवाखान्याला विरोध करताय, हे संपूर्ण गावाला आता नीट समजलंय! आमदाराला गावाची काळजी नाही, स्वतःच्या कंत्राटाची काळजी हाय, म्हणून त्याने दवाखान्यापेक्षा रस्ता पुढे रेटलाय!"

श्रीधरने थेट आमदार आणि सरपंचांच्या टक्केवारीचा मुद्दा जाहीर सभेत काढताच पारावर एकच भयानक शांतता पसरली. सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांचा चेहरा रागाने लालबुंद झाला. ते गादीवरून ताडकन उठले आणि चिडून ओरडले:

"शरिपत! तोंड सांभाळून बोल! आमदार साहेबांच्या नावावर बोट उचलण्याची तुझी आणि तुझ्या खानदानाची लायकी न्हाय! ते या तालुक्याचे मालक आहेत. त्यांच्या मर्जीविरुद्ध गावात एक पान बी हलत नाही."

"मालक असतील ते तुमचे, गावाचे नाहीत तात्यासाहेब!" श्रीधरने न डगमगता उत्तर दिले, "जेव्हा गावाच्या लेकी-बाळीच्या जिवाचा प्रश्न येतो, तेव्हा आमदारालाही जाब विचारण्याचा अधिकार गावाला असतो!"

वादाचा कोणताही परिणाम सरपंचांवर झाला नाही. त्यांनी ग्रामसभेत दवाखान्याचा ठराव देण्यास स्पष्ट नकार दिला आणि बैठक बरखास्त करून निघून गेले.

सरपंचांनी ठराव नाकारल्यामुळे आणि आमदाराने रस्त्याचे काम रेटल्यामुळे श्रीधर आणि गावातील तरुण आता गप्प बसणार नव्हते. रात्रीच्या वेळी प्राथमिक शाळेत देशपांडे सर, श्रीधर आणि गावातील तरुण एकत्र जमले. देशपांडे सरांच्या डोक्यातून एक अतिशय वेगळी, उल्लेखनीय आणि कायदेशीर आंदोलनाची कल्पना बाहेर पडली.

"श्रीधरराव, आपण कचेरीवर दगडफेक करणार नाही, आणि आमदाराच्या गाड्यांवरही जाणार नाही. आपण लोकशाहीच्या मार्गाने, सरपंचांना आणि आमदारांना त्यांच्याच कायदेशीर चक्रव्यूहात कोंडणार आहोत. आपण गांधीजींच्या मार्गाने लढणार," देशपांडे सरांनी रणनीती आखली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गावाने एक अत्यंत अनोखे आणि ऐतिहासिक आंदोलन सुरू केले, ज्याची चर्चा संपूर्ण जिल्ह्यात झाली. आंदोलनाचे नाव होते—'ग्रामपंचायत कायदेशीर टाळेबंदी आणि जनअदालत'.

गावातील शेकडो शेतकरी, वृद्ध, आयाबाया आणि तरुण पोरांनी मिळून सकाळी आठ वाजताच ग्रामपंचायत कचेरीच्या बाहेर कोणताही हिंसाचार न करता ठिय्या मांडला. त्यांनी ग्रामसेवकाला बाहेर काढले आणि कचेरीच्या मुख्य दरवाजाला बाहेरून एक मोठे, भक्कम कुलूप लावले! त्यावर एक अधिकृत सरकारी नियमांचा मोठा फलक लावला.

त्यावर देशपांडे सरांनी कायद्याचा हवाला देऊन ठळक अक्षरात लिहिले होते:

'महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, कलम ४९ नुसार, जोवर लोकहितार्थ प्राथमिक आरोग्याचा ठराव बहुमताने मंजूर होत नाही, तोवर गावचे कर भरणारे नागरिक या कचेरीला कायदेशीररीत्या टाळे ठोकून जनअदालत भरवत आहेत. हा आमचा घटनात्मक हक्क आहे.'

हे आंदोलन केवळ कचेरी बंद करण्यापुरते मर्यादित नव्हते; श्रीधरने कचेरीच्या बाहेरच चक्क रस्त्यावर गावची 'जनअदालत' भरवली. मध्यभागी एक मोठी रिकामी खुर्ची ठेवली गेली, ज्यावर 'सरपंच दौलतराव' अशी पाटी लावली होती. आजूबाजूला संपूर्ण गाव

शांततेत, हातामध्ये फलक घेऊन बसले होते. फलकांवर लिहिले होते—'आमदाराची टक्केवारी नको, आमच्या लेकरांना दवाखाना हवा!', 'डांबरी रस्त्यापेक्षा माणसाचा जीव मोठा!'

सर्वात उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे, आंदोलकांनी पूर्ण शांततेचा मार्ग स्वीकारला होता. विजू काका आणि मारुती आजोबा स्वतः कट्ट्यावर बसले होते. दुपारच्या वेळी जेव्हा तालुक्याहून आमदार साहेबांच्या सांगण्यावरून दोन गाड्या भरून पोलीस आले, तेव्हा गावातील बायकांनी पोलिसांसमोर मानवी साखळी केली.

श्रीधरने पुढे जाऊन पोलिसांना शांततेत सांगितले, "साहेब, आम्ही कायदा हातात घेतलेला नाही. आम्ही आमच्या घामाचा, कष्टाचा कर भरतो, आणि जोवर आमचा सरपंच या रिकाम्या खुर्चीवर येऊन गावाला जाब देत नाही आणि दवाखान्याचा ठराव मंजूर करत नाही, तोवर ही जनअदालत अशीच चालू राहील. आम्ही पोलिसांवर एक खडाही टाकणार नाही. तुम्हाला आम्हाला अटक करायची असेल तर खुशाल करा, पण आम्ही इथून उठणार नाही!"

दोन दिवस हे आंदोलन अहोरात्र चालले. गावाने कचेरीबाहेरच चुली पेटवल्या, तिथेच भाकऱ्या थापल्या गेल्या आणि गावकऱ्यांचे जेवण झाले. रात्रीच्या वेळी भजनाचे आणि प्रबोधनाचे कार्यक्रम झाले. संपूर्ण तालुक्यात आणि जिल्ह्यात या शिस्तबद्ध आणि कायदेशीर आंदोलनाची मोठी चर्चा सुरू झाली. वर्तमानपत्रांचे वार्ताहर कॅमेरे घेऊन गावात पोहोचले. दुसऱ्या दिवशीच्या पेपरमध्ये बातमी छापून

आली—'आमदाराच्या टक्केवारीला कंटाळून गावाने भरवली जनअदालत!' आमदाराचे आणि सरपंचांचे राजकारण संपूर्ण जिल्ह्यात उघडे पडले होते.

तिसऱ्या दिवशी, परिस्थिती एवढी हाताबाहेर गेली की, खुद्द जिल्हाधिकाऱ्यांनी स्वतः या आंदोलनाची दखल घेतली. आमदारांचा कोणताही राजकीय दबाव न मानता, जिल्हाधिकाऱ्यांनी तात्काळ एका वरिष्ठ शासकीय अधिकाऱ्याला पोलीस संरक्षणात गावात पाठवले आणि सरपंचांना हजर राहण्याचे आदेश दिले.

सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांना नाइलाजाने, प्रचंड भीतीने आणि लोकांच्या व मीडियाच्या दबावामुळे त्या जनअदालती समोर यावे लागले. हजारो गावकऱ्यांच्या करड्या नजरेसमोर आणि शासकीय अधिकाऱ्याच्या उपस्थितीत, थरथरत्या हाताने सरपंच दौलतरावांना प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा तो अधिकृत ठराव भररस्त्यात मंजूर करावा लागला आणि त्यावर स्वतःची स्वाक्षरी करावी लागली!

गावकऱ्यांच्या शांततेचा, देशपांडे सरांच्या बुद्धीचा आणि श्रीधरच्या कायदेशीर लढ्याचा हा एक अभूतपूर्व आणि अत्यंत उल्लेखनीय विजय होता.

आंदोलन यशस्वी झाले होते, कचेरीचे कुलूप उघडले गेले होते. जिल्ह्यातून गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या मंजुरीचे अधिकृत आदेश आले होते. डांबरी रस्त्याचा कंत्राटी डाव गावाने उधळून लावला होता.

रात्रीच्या वेळी घरी आल्यावर शकुंतला आणि सुनंदा अत्यंत सुखाने आणि अभिमानाने श्रीधर व विजू काकांकडे पाहत होत्या. लहानगा समीर आपल्या त्या लहान सख्ख्या बहिणीला—लक्ष्मीला पाळण्यात हळूच झोपवत होता, तिला वारा घालत होता. तर कोमल तिच्या सख्ख्या लहान भावाच्या—विजयच्या पाळण्याच्या बाजूला बसून आपल्या बाबांच्या चेहऱ्याकडे पाहत होती. तिच्या डोळ्यात आता आपल्या बापाबद्दलचा आदर हजार पटीने वाढला होता.

तिने अत्यंत निष्पापपणे विचारले, "बाबा... आता गावात हॉस्पिटल मंजूर झालं ना? आता माझ्या लहान विजयला आणि समीरच्या लक्ष्मीला टोचायला, इंजेक्शन घ्यायला तालुक्याला लांब जावं लागणार नाही ना गं? त्या रात्रीसारखं आयला आणि सुनंदा काकूला रडावं लागणार नाही ना?"

कोमलच्या त्या लहान वयातील, नात्यांची घट्ट वीण सांगणाऱ्या समंजस प्रश्नाने श्रीधरचे हृदय भरून आले. त्याने कोमलला जवळ घेतले, तिच्या पाठीवरून अत्यंत मायेने हात फिरवला आणि खंबीर आवाजात म्हणाला, "नाही माझ्या सोन्या... तुझ्या या लहान भावासाठी आणि समीरच्या बहिणीसाठी, या अख्ख्या गावाच्या लेकरांसाठी या तुझ्या बापाने आणि गावाने मिळून आज तालुक्याची कचेरी हलवून सोडलीये. आता गावात दवाखाना येणारच! तू काळजी करू नकोस, तुझा अभ्यास कर."

त्या शांत, अंधाऱ्या रात्री विजू काकांच्या आणि श्रीधरच्या दोन्ही घरांमध्ये आनंदाचा उजेड तर होताच, पण त्यासोबतच गावाला एका नव्या प्रकाशाकडे नेणाऱ्या राजकीय आणि सामाजिक संघर्षाची पाळेमुळे खूप घट्ट रुजत होती. शेतकरी आता हक्कासाठी आमदाराच्या आणि सरपंचांच्या सत्तेविरुद्ध लढायला पूर्णपणे सज्ज झाला होता, ज्याची सुरुवात या ओसरीवर झाली होती.

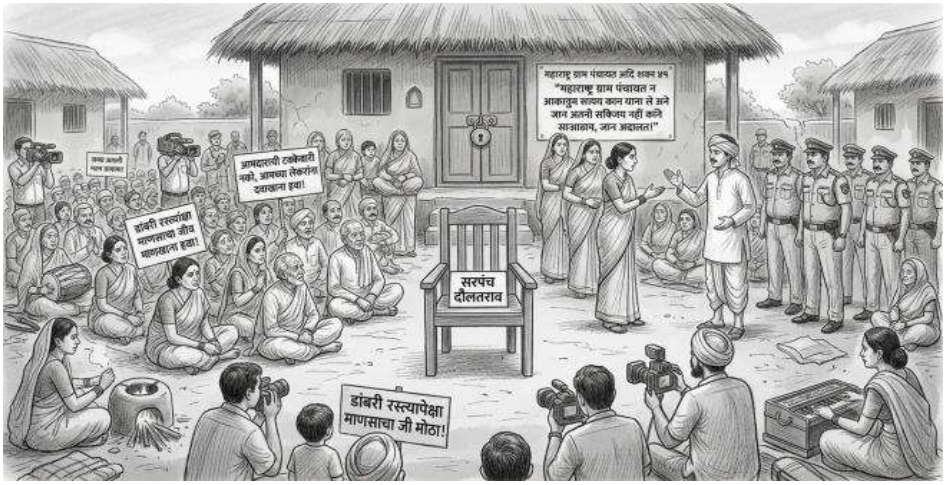

भाग ६: कायापालट आणि हळवी ओढ

काळ हा एखाद्या संथ वाहणाऱ्या आणि अथांग नदीसारखा असतो. तो कधी कोणासाठी थांबत नाही, पण जाता जाता माणसांच्या आयुष्यावर, जमिनीवर आणि नात्यांवर आपल्या खुणा कायमच्या सोडून जातो. इंदापूर तालुक्यातल्या त्या छोट्याशा गावानेही आता काळाचे एक मोठे आवर्तन अनुभवले होते. दवाखान्यासाठी गावाने उभारलेल्या त्या ऐतिहासिक 'जनअदालती'च्या यशानंतर सर्वसामान्यांच्या मनात एक वेगळाच स्वाभिमान आणि आत्मविश्वास जागा झाला होता. पण सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब आणि तालुक्याचे आमदार यांच्या सत्तेला बसलेला तो पहिला मोठा धक्का होता. आपला हा पराभव हे लोक सहजासहजी पचवणारे नव्हते.

त्याच काळात गावाला एक नवे वरदान मिळाले—गावाच्या सुपीक शिवारातून शासकीय पाण्याचा मोठा 'कॅनाल' मंजूर झाला होता. तो केवळ पाण्याचा एक कालवा नव्हता, तर ती जणू या मातीची आणि शेतकऱ्यांची भाग्यरेषाच होती. पण हे पाणी शिवारापर्यंत पोहोचवण्यामागे तालुक्याचं आणि गावाचं जे क्रूर राजकारण शिजलं, त्याने संपूर्ण गावाला पुन्हा एकदा संघर्षाच्या आगीत ढकलले होते.

तालुक्याच्या साखर कारखान्याच्या शासकीय विश्रामगृहात एका रात्री सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब आणि आमदार यांच्यात एक गुप्त बैठक झाली होती.

"आमदार साहेब, त्या श्रीधरनं गावात माझी अब्रू काढलीये. त्या दवाखान्याच्या ठरावावर मला जबरदस्तीनं सही करायला लावली. आता हा कॅनाल येतोय ना... असा डाव टाका की शरिपत, विजू फौजी आणि त्यांच्या पाठीशी उभे राहणारे ते लहान शेतकरी पाण्यासाठी तडफडले पाहिजेत. त्यांची जमीन कोरडी राहिली, की त्यांची चरबी आपोआप जरेल!" दौलतराव तात्यासाहेबांनी मिशीला पीळ देत आपला आकस ओकला होता.

आमदाराने कुटिल हसून पाटबंधारे विभागाच्या मुख्य इंजिनिअरला बोलावले आणि कॅनालचा मूळ सरकारी नकाशाच बदलून टाकला. नवीन रचनेनुसार, कॅनालचा प्रवाह सामान्य शेतकऱ्यांच्या जमिनींपासून दूर वळवून, फक्त सरपंच दौलतराव आणि त्यांच्या श्रीमंत नातेवाइकांच्या बागायती क्षेत्रावरून नेण्याचा घाट घातला गेला.

एका निळ्याशार पहाटे, जेव्हा धुकं अजून जमिनीवरून सरकलं नव्हतं, तेव्हा श्रीधर आपल्या जीवा-शिवाला घेऊन शेतात गेला. नांगरणी सुरू करणार, तोच त्याला शिवाराच्या बांधावर पाटबंधारे विभागाचे काही पांढऱ्या कपड्यातील अधिकारी आणि सरपंचांचे दोन गुंड हातात साखळ्या आणि लाल रंगाचे 'चुने मारलेले दगड' घेऊन

फिरताना दिसले. ते दगड रोवत रोवत श्रीधरच्या शेताच्या अगदी वेशीपाशी आले.

श्रीधरने नांगराचा रुमणे जमिनीवर टेकवला, बैलांना थांबवले आणि तो तावातावाने बांधावर गेला. "साहेब, हे दगड इथं कशाला रोवताय? मूळ सरकारी नकाशात तर कॅनालची लाईन आमच्या शेताच्या मध्यभागातून, त्या जुन्या नैसर्गिक ओढ्यावरून जाणार होती ना? मग ही दिशा कशी बदलली?" श्रीधरने विचारले.

मुख्य अधिकाऱ्याने हातातील नकाशाची मोठी गुंडाळी उघडली आणि मग्रूर आवाजात म्हणाला, "कोणता जुना नकाशा घेऊन बसलाय श्रीधरराव? कालच आमदार साहेबांनी आणि तुमच्या सरपंच तात्यासाहेबांनी विशेष मंजुरी आणून हा नवीन नकाशा फायनल केलाय. आता कॅनालची लाईन खालून नाही, तर वरच्या बाजूने... तात्यासाहेबांच्या उसाच्या बागेतून जाईल. तुमच्या या खालच्या पट्ट्यातल्या जमिनीला आता पाण्याचा एक थेंब बी मिळणार नाही. जा, तुमचं कोरडं शेत नांगरा, वेळ घालवू नका आमचा!"

शेजारी उभा असलेला सरपंचांचा गुंड हसून म्हणाला, "काय श्रीधरभाऊ, आणायचा का पुन्हा जिल्हाधिकारी? आमदार साहेबांची सही हाय या कागदावर... कोर्टात गेलात तरी घाम फुटेल पण पाणी मिळणार न्हाय!"

हे ऐकताच श्रीधरच्या पायाखालची जमीन सरकली. जर कॅनाल तिथून वळवला गेला असता, तर श्रीधर, विजू काका आणि गावातील

तब्बल ऐंशी टक्के लहान शेतकऱ्यांच्या जमिनी कायमच्या वाळवंट झाल्या असत्या. श्रीधरने मनातल्या मनात विठ्ठलाचा धावा केला, त्याचा संताप अनावर झाला होता, पण त्याने स्वतःवर नियंत्रण ठेवले.

तो तडक गावात आला आणि त्याने देशपांडे सरांचे घर गाठले. "सर, तात्यासाहेबांनी आणि आमदाराने गरिबांच्या तोंडचं पाणी पळवण्याचा कट रचलाय. आमची काळी आई पाण्याविना तान्हीच मरेल सर..." श्रीधरचा आवाज दाटून आला होता.

देशपांडे सरांनी आपला चष्मा पुसला, त्यांच्या डोळ्यांत शिक्षकाची तीच करारी चमक होती. "श्रीधरराव, खचू नका. भ्रष्टाचाराला पैशाचे पंख असले तरी त्याला कायद्याचे पाय नसतात. हे सरकार किंवा आमदार निसर्गाचा प्रवाह बदलू शकत नाहीत. आपण ब्रिटिश काळातील, सन १८९० चा जुना 'गॅझेट नकाशा' शोधून काढू. त्या मूळ नकाशात या भूभागाचा नैसर्गिक जलप्रवाह कुठे आहे, ते स्पष्ट लिहिलेलं असतं. सरकारी नियम सांगतो की कॅनाल नेहमी नैसर्गिक प्रवाहाच्या रेषेतच बांधावा लागतो."

त्याच रात्री गावातील मारुती मंदिराच्या मागच्या शेतात एक गुप्त 'मशाल बैठक' झाली. श्रीधरच्या एका हाकेवर गावातील सर्व लहान शेतकरी हातात मशाली आणि कंदील घेऊन जमले होते. आगीच्या त्या तांबूस प्रकाशात शेतकऱ्यांचे चेहरे करारी दिसत होते. "माझ्या शेतकरी भावांनो, ही लढाई फक्त जमिनीची नाही, आपल्या अस्तित्वाची हाय. आपण कचेरीतल्या बाबूला आणि आमदाराच्या

सत्तेला आव्हान देणार आहोत!" श्रीधरच्या या शब्दांनी गावकऱ्यांच्या अंगात नवे बळ संचारले. प्रत्येकाने आपल्या सह्या आणि अंगठे देशपांडे सरांनी तयार केलेल्या अर्जावर ठोकले.

पुढचे आठ दिवस श्रीधर आणि देशपांडे सरांनी कडक उन्हात तालुक्याच्या पाटबंधारे विभागाचे उंबरठे झिजवले. तिथल्या कारकुनांनी फाईल लपवण्याचा प्रयत्न केला, पण देशपांडे सरांच्या कायदेशीर इशाऱ्यामुळे त्यांना तो जुना ब्रिटिश गॅझेट नकाशा बाहेर काढावाच लागला. तो नकाशा आणि गावकऱ्यांच्या तक्रारीचे पत्र घेऊन श्रीधर थेट जिल्ह्याच्या ठिकाणी 'जिल्हाधिकाऱ्यांच्या' मुख्य कचेरीत पोहोचला.

योगायोगाने, जिल्हाधिकाऱ्यांच्या केबिनमध्ये आमदारांचा खास पी.ए. आधीच बसलेा होतेा. तेा जिल्हाधिकाऱ्यांना नवीन नकाशाची फाईल देऊन मंजुरीची विनंती करत होते.

श्रीधरने परवानगी न घेताच आत पाऊल ठेवले. "साहेब! जरा थांबा..." श्रीधरचा खणखणीत आवाज केबिनमध्ये घुमला. त्याने थेट तो ब्रिटिश काळचा जुना नकाशा जिल्हाधिकाऱ्यांच्या टेबलवर पसरला.

"साहेब, हे बघा! हा १३० वर्षांपूर्वीचा नकाशा हाय. या भूमीचा नैसर्गिक पाण्याचा ओढा आमच्या लहान शेतकऱ्यांच्या जमिनीतून जातो. शासनाचा कायदा सांगतो की कॅनाल नेहमी नैसर्गिक प्रवाहाच्या दिशेनेच गेला पाहिजे, जेणेकरून पाण्याचा अपव्यय होणार नाही. पण

हे सरपंच आणि आमदार साहेब स्वतःच्या पैशाच्या मर्जीसाठी पाण्याचा प्रवाह डोंगराच्या बाजूने वर वळवत आहेत. पाणी कुणाच्या बापाची जहागीर नसतं साहेब, ते गरिबाच्या घामावर हक्क सांगत असतं, ते निसर्गाचं हाय!" श्रीधरने न डगमगता आपली बाजू मांडली.

जिल्हाधिकाऱ्यांनी तो जुना नकाशा आणि नवीन नकाशा अत्यंत बारकाईने तपासला. आमदारांच्या पी.ए. ने राजकीय दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला, "साहेबांनी स्वतः हा नकाशा मंजूर केलाय..."

पण जिल्हाधिकारी कडक अधिकारी होते. त्यांनी टेबलवर हात मारला, "इथे कायदा चालतो, आमदारांची मर्जी नाही! नैसर्गिक प्रवाहाला वळवणे कायदेशीर गुन्हा आहे." त्यांनी तात्काळ नवीन नकाशावर लाल पेनाने फुली मारली आणि आदेश दिला, "नवीन नकाशा रद्द करण्यात येत आहे. कॅनाल मूळ जुन्या नकाशाप्रमाणेच, सामान्य शेतकऱ्यांच्या शेतातूनच जाईल!"

या दुसऱ्या मोठ्या पराभवामुळे सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांचा जळफळाट झाला होता. त्यांचा चेहरा रागाने काळाठिकर पडला होता. पण गावकऱ्यांच्या नजरेत श्रीधरचा शब्द आता दगडावरची रेघ बनला होता.

काही महिन्यांच्या अखंड कामानंतर अखेर कॅनालचे काम पूर्ण झाले. तो गावाच्या इतिहासातील अत्यंत सुवर्णमय दिवस उजाडला, जेव्हा पहिल्यांदा कालव्यातून पाणी सोडण्यात आले. गावाच्या वेशीवर

मारुती आजोबा, विजू काका, शकुंतला, सुनंदा आणि श्रीधर उभे होते. पांढराशुभ्र फेस ओकत, खळाळत जेव्हा पाण्याचा तो मोठा प्रवाह शिवारात घुसला, तेव्हा विजू काकांना आपले अश्रू आवरले नाहीत. त्यांनी नतमस्तक होऊन त्या कॅनालच्या पाण्याची पूजा केली, त्यात हळद-कुंकू वाहून नारळ सोडला.

"शरिपत... माझ्या लेका! बघ, अमृताची धार आली रे आपल्या शिवारात! माझ्या आईवडिलांनी आणि विजू फौजींनी ज्या पाण्यासाठी अख्खं आयुष्य कोरडं काढलं, ते पाणी आज माझ्या डोळ्यांसमोर माझ्या मातीला भिजवतंय. आता माझी काळी आई कधीच तहानलेली राहणार न्हाय!" विजू काका श्रीधरला घट्ट धरून रडत होते.

शिवारात आता पाण्याचे पाट खळाळत वाहू लागले होते. उन्हाळ्यात तापणारी ढेकळे आता शांत झाली होती. जिथे कधीकाळी फक्त कोरडी ताटं दिसायची, तिथे आता उसाची हिरवीगार, उंचच उंच पाचटं वाऱ्याच्या तालावर सरसरायला लागली होती. केळीच्या बागा मोहरू लागल्या होत्या, ज्यांच्या मोठ्या पानांवरून पहाटेचे दवबिंदू मोती बनून खाली घसरत होते. बारमाही पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे शेतकऱ्यांचा कणा खऱ्या अर्थाने खंबीर झाला होता.

या आर्थिक आणि राजकीय सुबत्तेच्या पार्श्वभूमीवर, दोन्ही कुटुंबांच्या घरात आता गोकुळ अवतरले होते. श्रीधर आणि शकुंतलाचा मुलगा 'विजय' आणि आनंद फौजी व सुनंदाची मुलगी 'लक्ष्मी' आता छान रांगायला लागले होते. त्यांच्या पैंजणांचा आणि

हातातील वाळ्यांचा नाजूक, छुमछुम आवाज संपूर्ण घरभर घुमत असायचा. घरात आता दोन पाळणे हलत होते.

रविवारी दुपारची वेळ होती. शिवारात पाणी वाहत असल्यामुळे हवेत मस्त गारवा होता. विजू काकांच्या ओसरीवर चटई टाकून कोमल आणि समीर दोघेही आपल्या दप्तरातील वह्या उघडून अभ्यास करत बसले होते. पण त्यांचे लक्ष अभ्यासापेक्षा शेजारीच टाकलेल्या अंथरुणावर खेळणाऱ्या विजय आणि लक्ष्मीकडेच जास्त होते.

लहानगा विजय पाठीवर झोपून आपले छोटे छोटे पाय हवेत मारत होता. कोमल शेजारीच बसून आपल्या भावाचे—विजयचे मऊ पाय हातात धरून त्याच्याशी लाडिक भाषेत बोलत होती, "माझा विजू बाळ किती शहाणा हाय. हा मोठा झाला ना, की मी याला बोट धरून तालुक्याच्या शाळेत नेणार."

तिकडे समीरने लक्ष्मीचा छोटासा हात आपल्या हातात घेतला होता. तो कोमलकडे पाहत मोठ्या तोऱ्यात म्हणाला, "बघितलंस का कोमले! ही माझी लहान बहीण लक्ष्मी हाय. हिची बोटं किती इवलेसे हायेत गं! ही मोठी झाली ना, की म्या हिला माझ्या सायकलवर पुढे बसवून अख्ख्या शिवारात फिरवणार. माझ्या बहिणीला कुणी काही बोललं, तर मी त्याला सोडणार न्हाय बघ!"

कोमलने आपले मोठे डोळे वटारले आणि नाक मुरडले, "जा रे समीर! माझा विजय तुझ्यापेक्षा भारी होणार बघ. मी याला खूप शिकवणार, मोठा साहेब करणार."

"आणि मी लक्ष्मीला माझ्या बाबांसारखी कडक लष्करी शिस्त शिकवणार!" समीरने हट्ट धरला.

दोनों मुलांचे हे भांडण ओसरीच्या खांबाला टेकून विजू काका आणि मारुती आजोबा पाहत होते. मारुती आजोबा आपल्या खाटेवरून खट्याळ हसले, "असू दे विजू... ही पोरं आतापासूनच त्यांच्या भावंडांची वाटणी करायला लागलीयेत. पण एक बघितलंस का? कोमल आणि समीर आता लहान राहिले नाहीत रे. दोघंही गावातील ती प्राथमिक शाळा संपवून तालुक्याच्या हायस्कूलमध्ये सातवी-आठवीला गेलेत. वयासोबत मुलांची समज आणि रूप दोन्ही बदलत चाललंय."

होय, कोमल आणि समीरने आता गावातील ती जुनी जिल्हा परिषदेची शाळा संपवली होती. त्यांचे लाडके देशपांडे सर आता त्याच प्राथमिक शाळेत मुख्याध्यापक झाले होते. ते आता कोमल आणि समीरला हायस्कूलमध्ये शिकवायला जरी नसले, तरी त्यांचा या दोन्ही कुटुंबांवरचा आणि मुलांवरचा हक्क तसूभरही कमी झाला नव्हता. दर रविवारी ते आवर्जून आपल्या सायकलवरून श्रीधरच्या ओसरीवर यायचे, दोघांचा अभ्यास तपासायचे आणि सुख-दुःखाच्या गप्पा मारायचे.

काळाच्या ओघात मुलांचे वय वाढले तसे त्यांच्या शरीरात आणि मनामध्येही एक गोड, नाजूक बदल घडवून आणणारा वयात येण्याचा काळ सुरू झाला होता. लहानपणी वेशीवरून धावणारी, चिखलात

खेळणारी कोमल आता अंगभराने सुंदर वाढली होती. ती आता कपाळावर छोटी, काळी टिकली लावायची आणि तिचे मोकळे, काळेभोर केस वाऱ्याने उडून तिच्या चेहऱ्यावर यायचे, तेव्हा ती अगदी नाजूकपणे ते केस आपल्या कानामागे सारायची.

समीरच्या शरीरातही बदल झाले होते. त्याचे खांदे रुंद झाले होते, आवाजात किंचित घोगरेपणा आला होता आणि त्याच्या ओठांवरून पुसटशी मिशीची रेख उमटू लागली होती. तो आता ताठ पावले टाकत चालायचा.

सकाळी तालुक्याला जाण्यासाठी जेव्हा दोघे गावाच्या वेशीवर एस.टी. बसची वाट पाहत उभे राहायचे, तेव्हा त्यांच्यात पूर्वीसारखी उनाड बडबड किंवा भांडणे नसायची. आता त्यांच्यात एक मूक, पण अत्यंत सुंदर आणि अनामिक शांतता असायची. दोघे एकमेकांच्या अगदी शेजारी उभे असायचे, पण थेट एकमेकांच्या डोळ्यात पाहण्याची हिंमत दोघांमध्येही नसायची.

अशाच एका संथ, धुक्याने वेढलेल्या हिवाळ्याच्या सकाळी दोघे वेशीवर उभे होते. गार वारा सुटला होता. कोमलने आपल्या अंगावरची जुनी सुती ओढणी दोन्ही हातांनी घट्ट सावरली. ती आपल्या उजव्या पायाच्या अंगठ्याने वेशीवरची ओलसर माती उकरत होती. तिचे लक्ष खालीच होते, पण तिला जाणीव होती की समीर तिच्याकडेच पाहत आहे.

समीर आपल्या खांद्यावर दप्तराची पिशवी सावरत, मागून गुपचूप कोमलकडे पाहत होता. तिची ती काळी टिकली, वाऱ्याने उडणाऱ्या केसांच्या बटा आणि तिचे शांत रूप पाहून समीरच्या बालमनात एक वेगळीच अनुभूती दाटून यायची. त्याचा छातीचा ठोका चुकायचा. पण जशी कोमलने मागे वळण्याचा प्रयत्न केला, तशी समीर झटकन आपली नजर चोरून रस्त्याकडे बघायचा, जणू आपण काही पाहतच नव्हतो.

कोमलने पायाच्या अंगठ्याने माती उकरत हळू, कातर आवाजात विचारले, "समीर... काल देशपांडे सरांनी रविवारी घरी दिलेला तो गणिताचा अवघड गृहपाठ केला का रे तू? मला त्यातलं ते शेवटचं समीकरण काही केल्या जमलंच न्हाई."

समीरने आपल्या खांद्यावरून दप्तराची पिशवी वर सरकवली. कोमलच्या त्या कातर आवाजाने तो किंचित गांगरला. तो स्वतःला सावरत म्हणाला, "हो.. केला की. लय सोपं होतं ते. मला सरांनी त्या दिवशी कचेरीच्या कागदावर सोडवून दाखवलं होतं. तुला पाहिजे का माझी वही? मी दाखवतो तुला कसं करायचं ते."

"न्हाई... आता बस येईलच. शाळेत गेल्यावर दुपारच्या सुट्टीत बघते तुझी वही..." कोमलने मान अजूनच खाली घातली.

तिने मान खाली घालताच, तिच्या गोऱ्या गालावर उमटलेली ती पहिली लाजेची गुलाबी लाली समीरने पाहिली. ती लाली पाहून समीरच्या मनात जणू हजारो बकुळीची फुले एकाच वेळी उमलली.

लहानपणीची ती उनाड, हक्काची मैत्री आता नकळत एका हळव्या, अबोल आणि पवित्र ओढीत बदलत होती.

बदलत्या काळाचे पुढचे मोठे पाऊल गावाच्या वेशीत पडले, ते 'टेलीफोन'च्या रूपाने. भारत सरकारच्या दूरसंचार विभागाकडून तालुक्यातून मोठे लोखंडी खांब रोवत रोवत, काळ्या वायरची लाईन गावात आली. हा गावासाठी एक मोठा तांत्रिक बदल होता.

इथेही सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब यांचे राजकारण आडवे आले होते. तात्यासाहेबांचा विचार आणि हट्ट असा होता की, गावात येणारा हा पहिला फोन फक्त त्यांच्याच मोठ्या वाड्यावर बसवला जावा, जेणेकरून अख्ख्या गावावर त्यांची पकड राहील. पण यावेळी गावाने आणि तंत्रज्ञानाने त्यांना जुमानले नाही. कॅनालच्या पाण्याचा जो पैसा लोकांच्या हातात आला होता, त्यामुळे गावाची आर्थिक सुबत्ता वाढली होती. शासकीय नियमांनुसार आणि गावकऱ्यांच्या वाढत्या मागणीमुळे, दूरसंचार विभागाने गावात फक्त एक नव्हे, तर बऱ्याच लोकांना वैयक्तिक टेलिफोन कनेक्शन देण्याचे मंजूर केले!

गावातील श्रीमंत व्यापारी, मोठे शेतकरी आणि त्यासोबतच श्रीधर आणि विजू काका या दोघांनीही आपल्या घरात टेलिफोनचे कनेक्शन घेतले. आनंद सीमेवर देशसेवा करत असल्यामुळे लष्कराच्या विशेष कोट्यातून विजू काकांच्या ओसरीवर सगळ्यात पहिले खांब रोवले गेले, तर श्रीधरने कष्टाच्या पैशाने आपल्या ओसरीवर तो काळा डबा बसवून घेतला.

आता गावात एकाच वेळी अनेक घरांच्या ओसऱ्यांवरून "खणखण-खणखण..." असे टेलिफोनच्या घंट्यांचे आवाज घुमू लागले होते. तो गावाच्या बदलत्या रूपाचा एक सुंदर संगीत लय होता.

एकदा दुपारी, संपूर्ण गाव उन्हाच्या शांततेत विसावले होते. अचानक, विजू काकांच्या ओसरीवरच्या त्या काळ्या डब्यातून "खणखण-खणखण..." असा मोठा, तीक्ष्ण आवाज घुमला. शेजारीच असलेल्या श्रीधरच्या घरातही त्याच वेळी वेगळा फोन वाजू लागला था.

विजू काकांनी चष्मा नीट करत थरथरत्या हाताने तो जड रिसीव्हर कानाला लावला, "हॅलो... कोण बोलतंय?"

"बाबा! मी आनंद बोलतोय सीमेवरून!" पलीकडून लष्कराच्या कडक पण भावनिक आवाजात आनंद बोलत होता.

विजू काकांचा गळा दाटून आला, "आनंद.. बाळा, कसा हायस? तुझा आवाज अगदी शेजारी बसून बोलल्यासारखा येतोय रे माझ्या कानात! देव पावला रे बाबा!"

ओसरीवर बसलेले म्हातारे मारुती आजोबा आणि पार्वती आजीही कौतुकाने देवाकडे हात जोडून पाहत होते. सुनंदाने आपल्या डोक्यावरचा पदर सावरत, आनंदाश्रू पुसत फोनचा रिसीव्हर हातात घेतला. नवऱ्याचा आवाज इतक्या महिन्यांनी ऐकून तिच्या मनातील सर्व विरह एका क्षणात उडून गेला. "नीट आहात ना तुम्ही तिथं? आपली लक्ष्मी बी आता छान रांगायला लागलीये, पाळण्यात

खेळतीये. विजय पण खूप गोड दिसतो," ती एका दमात सर्व बोलून गेली.

आनंदने सीमेवरून गावातील परिस्थितीबद्दल विचारले. फोन श्रीधरकडे आला, जो धावतच विजू काकांच्या ओसरीवर आला होता. आनंद फोनवर म्हणाला, "श्रीधर भावा, तू कॅनालच्या फाईलवरून आणि दवाखान्यावरून सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांचा जो डाव उधळून लावला, ती लय मोठी गोष्ट झाली. मला सीमेवर कचेरीतल्या एका लष्करी सहकाऱ्याकडून गावाची बातमी मिळाली. पण एक लक्षात ठेवा, तात्यासाहेब आणि तो तालुक्याचा आमदार आता शांत बसणार नाहीत. ते खूप मोठे आणि कपटी राजकारणी आहेत. जरा जपून राहायला म्हणावं. आपल्या लहान भावंडांची आणि शेताची काळजी घ्या."

श्रीधरने हुंकार भरला, "होय आनंद, लहान शेतकऱ्यांना न्याय मिळालाय खरा, पण गावात आता राजकारण लय तापायला लागलंय. तात्यासाहेबांचे माणूस पारावर रोज आपल्याविरुद्ध उघड बोलतात. पण तू काळजी नको करू, सीमेवर लक्ष ठेव, इथं हा तुझा भाऊ खंबीर हाय!"

कचेरीच्या कोपऱ्यात उभे राहून समीर आणि कोमल मोठ्या माणसांचे हे गंभीर बोलणे शांतपणे ऐकत होते. 'सरपंच दौलतराव' आणि 'राजकारण' हे शब्द त्यांच्या बालमनावर कोरले जात होते.

त्यांना समजत होते की, त्यांच्या वडिलांना गावासाठी खूप मोठा संघर्ष करावा लागत आहे.

विजू काकांनी फोन समीरकडे दिला, "घे समीर, बाबांशी बोल."

समीरने आदराने तो रिसीव्हर कानाला लावला, "बाबा..."

"समीर बाळा, माझा फौजी मुलगा हायस तू! देशपांडे सरांच मला पत्र आलं होतं. ते म्हणत होते कोमल आणि तू हायस्कूलमध्ये नेहमी पहिले आले पाहिजे. देशासाठी मोठं व्हायचंय तुला!" आनंदने सीमेवरून सांगितले.

समीरने खंबीरपणे उत्तर दिले, "हो बाबा, मी आणि कोमल खूप अभ्यास करतोय. आम्ही रोज संध्याकाळी सोबतच वाचतो. लक्ष्मीची काळजी म्या घेतो." आनंदने कोमलशीही दोन शब्द प्रेमाने बोलून फोन ठेवला.

फोन ठेवल्यावर समीर थोडा गंभीर होऊन कोमलला म्हणाला, "बाबा म्हणाले, आपल्याला खूप अभ्यास करून मोठं व्हायचंय. आपल्या गावासाठी काहीतरी करायचंय."

कोमलने त्याच्या पाणीदार डोळ्यांत पाहिले आणि अत्यंत खंबीरपणे आपली मान डोलावली, "हो समीर, आपण करू नक्की!" त्या काळ्या फोनच्या वायरने केवळ सीमेचे अंतर कमी केले नव्हते, तर या दोन मुलांमधील भविष्यातील स्वप्नांना एकमेकांशी घट्ट जोडले होते.

कॅनालच्या बारमाही पाण्यामुळे यंदा विजू काकांच्या आणि श्रीधरच्या शेतातील उसाची पहिली मोठी लावण कारखान्याला तुटली होती. त्याचे कारखान्याचे पैसे थेट बँकेच्या खात्यात जमा झाले होते. कष्टाच्या पैशाने शेतकऱ्याच्या घरात लक्ष्मी आली होती.

गावचे सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब यांनी नेहमीच भ्रष्टाचाराचा पैसा खाऊन आपली माया कमावली होती. त्यांच्या त्या भ्रष्ट पैशाला श्रीधरने आपल्या रक्ताच्या आणि कष्टाच्या पैशाने उत्तर देण्याचे ठरवले. श्रीधरने तालुक्याकडच्या मोठ्या बाजारातून एक चकचकीत, नवीन लाल रंगाची 'मोटारसायकल' (बुलेट) विकत घेतली.

शनिवारच्या सायंकाळची वेळ होती. अचानक, गावाच्या वेशीकडून "धडधड-धडधड..." असा खणखणीत आणि रुबाबदार आवाज करत ती लाल रंगाची मोटारसायकल गावाच्या धुळीच्या रस्त्यावरून धावू लागली. श्रीधर गाडीच्या सीटवर मोठ्या दिमाखात बसला होता. जेव्हा ती गाडी श्रीधरच्या दारात येऊन थांबली, तेव्हा जणू अख्खा गाव तो लोखंडी घोडा पाहायला गोळा झाला.

तिकडे गावाच्या मध्यभागी असलेल्या आपल्या विशाल वाड्याच्या गच्चीवर सरपंच दौलतराव तात्यासाहेब उभे होते. गाडीचा तो मोठा आवाज त्यांच्या कानावर पडताच त्यांचा चेहरा जळफळाटाने काळाठिकर पडला था. त्यांनी आपल्या हातातील तंबाखूची पिंक खाली टाकली आणि अत्यंत आकसून म्हणाले:

"बघितलंस का कारभारी... या शरिपतची लय चंगळ चालू झालीये आजकाल! आधी आपल्या नाकावर टिच्चून कॅनालचं पाणी

शेतात नेलं, मग दवाखान्यासाठी आपल्यावर जनअदालत भरवली, गावात प्रत्येकाच्या घरात फोन खणखणायला लागलेत आणि आता दारात थेट लोखंडी घोडा आणला! हे सामान्य शेतकरी पोरगं आता आपल्या डोक्यावर मिऱ्या वाटायला निघालंय. दमानं घ्या रे... बघू कधीपर्यंत उडतोय हा याचा लोखंडी घोडा. एक दिवस असा आणू, की याला ही गाडी विकून पाया पडायला यावं लागेल माझ्या दारात!"

दुसरीकडे श्रीधरच्या दारात मात्र आनंदाचा गोतावळा जमला होता. पार्वती आजीने गाडीला हळद-कुंकू आणि अक्षता लावून नारळ वाढवला. शकुंतलाने साखरेची वाटी आणून जमलेल्या गावातल्या लहान पोरांचे तोंड गोड केले. लहानगा विजय आणि लक्ष्मी गाडीचा आवाज ऐकून टाळ्या वाजवत होते.

तेवढ्यात मुख्याध्यापक देशपांडे सर आपल्या सायकलवरून तिथे पोहोचले. त्यांनी गाडीची ती चमक पाहून श्रीधरच्या पाठीवर थाप मारली, "अभिनंदन श्रीधरराव! या गाडीचा पहिला अधिकृत प्रवास कोमल आणि समीरला तालुक्याच्या मोठ्या हायस्कूलमध्ये सोडण्यासाठी झाला पाहिजे!"

"नक्कीच सर!" श्रीधर आनंदाने म्हणाला.

श्रीधरने गाडीला किक मारली, "धडधड..." असा आवाज झाला. त्याने समीरला मागे बसवले. समीर मोठ्या तोऱ्यात बसला.

आता मागे बसण्याची वेळ कोमलची होती. पण कोमल आता वयात आली होती, आठवीची मोठी मुलगी झाली होती. ती समीरच्या अगदी मागे बसायला प्रचंड लाजली. ती आपले दप्तर छातीशी धरून

मागे झाली आणि म्हणाली, "मी न्हाय बसत बाबा... मला मोठी भीती वाटतेय या गाडीची."

समीरने गाडीच्या मागे वळून पाहिले. त्याच्या चेहऱ्यावर या क्षणाला बालपणाचा एक हक्काचा अधिकार आणि कमालीचा धीर होता. तो कोमलच्या डोळ्यात पाहत म्हणाला, "ए कोमले, बस की.. काय बी काय घाबरतेस! मी धरतो तुला पुढून, पडू देत नाही काही! आणि बाबा गाडी एकदम हळूच चालवणार आहेत. बैस लवकर."

समीरच्या त्या हक्काच्या बोलण्याने कोमलच्या मनातील तो वयात येण्याचा संकोच थोडा कमी झाला. तिने आपली सुती ओढणी आपल्या अंगाभोवती नीट गुंडाळली आणि नाजूकपणे गाडीवर एका बाजूला दोन्ही पाय सोडून बसली.

श्रीधरने गाडीचा गियर टाकला आणि गाडी वेशीच्या दिशेने पळवली. गाडीने जसा वेग घेतला, तसा समोरून येणाऱ्या वाऱ्याचा एक मोठा झोत त्यांच्या अंगावर आला. त्या वाऱ्याच्या झोतामुळे कोमलच्या खांद्यावरून तिची ओढणी उडाली आणि ती वाऱ्यात तरंगत थेट पुढे बसलेल्या समीरच्या पाठीवर, त्याच्या खांद्याला स्पर्श करून गेली.

ओढणीच्या त्या रेशमी, मऊ आणि सुवासिक स्पर्शाने समीरच्या अंगावर जणू काटा आला. समीरने नकळत गाडीच्या त्या छोट्या आरशात मागे पाहिले. आरशात कोमलचे रूप दिसत होते. वाऱ्यामुळे तिचे डोळे किंचित मिटत होते आणि तिच्या ओठांवर एक गोड, लाजरं हसू होतं.

तिची नजर आरशात थेट समीरच्या नजरेला भिडली. आरशात दोघांची नजरानजर होताच, कोमल अत्यंत लालीने चटकन लाजली आणि तिने आपले तोंड झटकन दुसरीकडे, शिवारातील हिरव्या उसाच्या शेताकडे फिरवले. पण तिचा तो लाजाळू चेहरा समीरच्या मनात कायमचा कोरला गेला होता.

कॅनालचे ते बारमाही पाणी, घरात खणखणणारे ते सरकारी फोन, दारात आलेली ही मोटारसायकल आणि सरपंचांचा वाढता जळफळाट... या सर्व गोष्टी गावाचे वैभव तर वाढवत होत्याच, पण लहान समीर आणि कोमलच्या मनात नकळत एका नव्या राजकीय वादळाची आणि शाश्वत प्रेमाची बीजे रुजवत होत्या.

भाग ७: अनामिक ओढ

ऑक्टोबर महिना संपता संपता निसर्गाने पावसाचा संपूर्ण निरोप घेतला होता. आकाशातील काळे ढग केव्हाच विरघळून गेले होते आणि त्यांची जागा आता एका संथ, नितळ निळ्या नभाने घेतली होती. उन्हाचा चटका दिवसा वाढायचा खरा, ज्याला गावातली म्हातारी माणसं 'ऑक्टोबरची हीट' म्हणायची, पण यंदा या उन्हाच्या काहिलीतही गावाचे शिवार सुकले नव्हते. कॅनालच्या बारमाही फेसाळणाऱ्या पाण्यामुळे जमिनीच्या काळजातील ओलावा कायम होता आणि शिवारातली हिरवळ वाऱ्यावर डोलत गावाला एका नव्या सुबत्तेची जाणीव करून देत होती.

तो शनिवारचा दिवस होता. कोमल आणि समीरच्या तालुक्याच्या हायस्कूलची पहिली सत्रांत परीक्षा आजच संपली होती. गेल्या पंधरा दिवसांपासून डोक्यावर असलेला अभ्यासाचा आणि पेपरचा ताण आज अचानक हलका झाला होता. दुपारच्या तीनच्या सुमारास, तालुक्याहून येणारी ती लाल रंगाची, धुरळा उडवणारी एस.टी. बस जेव्हा गावाच्या वेशीवरच्या जुन्या कडुनिंबाच्या झाडापाशी थांबली, तेव्हा एकाच वेळी हायस्कूलची सगळी गावरान पोरं ओरडत, जल्लोष करत बसमधून खाली उतरली. परीक्षा संपल्याचा आनंद आणि दिवाळीच्या सुट्ट्यांची नवलाई त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होती.

बसमधून उतरताच इतर सगळी पोरं आपापली दप्तरे पाठीवर सावरत थेट घराच्या दिशेने पळाली. कोणाला घरी जाऊन गोड खायचे होते, तर कोणाला सुट्ट्यांमध्ये उनाडक्या करायला मोकळे रान मिळाले होते.

पण कोमल आणि समीर नेहमीप्रमाणे एकत्रच चालत होते. त्यांचे पाय आज घराच्या वाटेने निघाले नाहीत. दोघे एकमेकांच्या शेजारीच राहायचे. दोन्ही घरांची ओसरी एकमेकांना जोडलेली होती, अंगण सामायिक होते. पण वयात येण्याच्या या नाजूक, हळव्या उंबरठ्यावर, घरातल्या मोठ्या माणसांच्या गराड्यात, मारुती आजोबांच्या करड्या नजरेत आणि शेजाऱ्यांच्या सतत टोचणाऱ्या डोळ्यांत राहून जे एकमेकांना सांगता येत नव्हते, मनातील जो अबोल संवाद कोंडला गेला होता, तो मुक्तपणे घडवण्यासाठी त्यांची पावले नकळत गावाच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या जुन्या, ओस पडलेल्या प्राथमिक शाळेच्या आवाराकडे वळली.

ती शाळा आता बदलली होती. सरकारने गावाला नवीन सिमेंटची इमारत बांधून दिली होती, त्यामुळे ही जुनी कौलारू शाळा आता एका संथ शांततेत विसावली होती. शाळेच्या मागच्या बाजूला, एका पडक्या भिंतीच्या कोपऱ्यात ती गर्द सावलीची 'बकुळी' उभी होती. हे झाड त्यांनी लहानपणी पहिलीत असताना, स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी दोघांनी मिळून लावले होते. आज हायस्कूलची पहिली मोठी परीक्षा संपल्यावर, बालपणीच्या त्या अलिखित नियमाप्रमाणे दोघेही

कोणालाही न सांगता त्या बकुळीच्या थंड, सुवासिक सावलीत येऊन थांबले. आजूबाजूला जुन्या कौलारू खोलीची आणि पडक्या मैदानाची एक विलक्षण, गूढ शांतता पसरली होती. वाऱ्याच्या एका झोताने बकुळीची छोटी छोटी फुले जमिनीवर सुगंधी सडा घालत होती.

कोमलने आपले दप्तर पाठीवर डाव्या हाताने सावरले. ती काहीशी संकोचली होती. तिने झाडाच्या जुन्या, खडबडीत बुंध्याला आपला नाजूक हात लावला आणि खाली पडलेल्या बकुळीच्या सुवासिक फुलांकडे पाहत, आपली नजर खाली वळवून अत्यंत हळू आवाजात विचारले, "समीर... आता परीक्षा संपली बघ. आजपासून दिवाळीच्या मोठ्या सुट्ट्या लागल्यात. आता घरात सगळेच असणार आबा, आजी, काका... आता रोज सकाळी एसटी बससाठी वेशीवर तुझी भेट नाही होणार रे. सुट्टीत काय करणार तू? शेतातच जाणार का सारखं?"

समीरने आपल्या पांढऱ्या शर्टच्या खिशात अडकवलेला तो निळ्या रंगाचा पेन बाहेर काढला. तो पेन आपल्या बोटांमध्ये गोल फिरवत त्याने किंचित आवंढा गिळला. त्याचे खांदे आता रुंद झाले होते, पण कोमलच्या समोर आल्यावर त्याची ती कडक फौजीची शिस्त कुठल्या कुठे पळून जायची. घरात विजू काका, श्रीधर काका आणि आई-काकूंच्या समोर कोमलकडे नीट डोळे वर करून पाहताही येत नसायचे, एक अनामिक दडपण असायचे. पण इथे, या जुन्या शाळेच्या

आवारात आणि बालपणीच्या झाडाखाली त्यांच्यात एक वेगळाच मोकळेपणा, एक हक्काची सुरक्षितता होती.

तो आपल्या मनातील ती अनामिक, वयात येणारी ओढ सावरत गावरान सुरात म्हणाला, "शिवारातच असणार की कोमल. यंदा कॅनालच्या पाण्यामुळे उसाची लावण लय मोठी झालीये, तिथे पाटाचं पाणी द्यायला जावं लागतं बाबांसोबत. पण... पण घरात सगळ्यांसमोर मला तुझ्याशी नीट बोलता बी येत नाही गं. विजू काका आणि बाबा नेहमी अभ्यासाचंच विचारतात समोर आले की. पण तुला... तुला जर या सुट्टीत अभ्यासाचा काही अडथळा आला, किंवा गणितातलं ते शेवटचं प्रमेय समजलं न्हाई, तर म्या आमच्या ओसरीवर येईन की वही घेऊन. तू... तू हाक मारशील ना मला?"

समीरच्या या साध्या, निष्पाप आणि भोळ्या प्रश्नाने कोमलच्या काळजात एक नवीच, अनोखी लकेर उमटली. तिने आपले मोठे, पाणीदार डोळे वर करून एक क्षण समीरच्या चेहऱ्याकडे पाहिले. समीरचे डोळे केवळ एका शेजाऱ्याचे किंवा बालमित्राचे नव्हते, तर त्यात कोमलसाठी एक अथांग काळजी, एक आदर आणि एक निस्सीम ओढ स्पष्ट दिसत होती. कोमलचे हृदय वेगाने धडधडू लागले. तिने लाजून झटकन आपली नजर जमिनीकडे वळवली आणि आपल्या उजव्या पायाच्या अंगठ्याने तिथली माती उकरू लागली.

"हाक कशाला मारायची? शेजारीच तर राहतो आपण. दोन्ही घरं एकच आहेत आपली, ओसरी ओलांडली की झालं. तुला आमच्या

ओसरीवर यायला कुणाच्या परवानगीची आणि हक्काची गरज लागते व्हय?" कोमल अगदी हळू आवाजात, जणू स्वतःशीच पुटपुटल्यासारखी बोलली, पण तिच्या ओठांवर एक लहानसे लाजरं हसू उमटले होते.

समीरला तिचे ते लाडके आणि हक्काचे बोलणे अगदी स्पष्ट ऐकू आले. त्याच्या चेहऱ्यावर एक सुंदर, भाबडे आणि गावरान हसू उमटले. तेवढ्यात वाऱ्याची एक मोठी, थंड झुळूक आली आणि बकुळीची छोटी, सुवासिक फुले त्या दोघांच्या अंगावर, त्यांच्या डोक्यावर 'टपटप' करत पडू लागली. वाऱ्याच्या त्याच वेगामुळे कोमलच्या खांद्यावरून तिची सुती ओढणी हवेत उडाली आणि ती उडत जाऊन थेट शेजारी उभ्या असलेल्या समीरच्या हाताला, त्याच्या तळहाताला स्पर्श करून गेली.

ओढणीच्या त्या पहिल्या सुवासिक स्पर्शाने समीरच्या अंगावर सरसरून काटा आला. कोमलने घाईघाईने आपली ओढणी सावरली, तिच्या हाताची गडबड झाली आणि तिने ती ओढणी दोन्ही हातांनी आपल्या छातीशी घट्ट धरून ठेवली. तिचे गोरे गाल ऑक्टोबरच्या त्या कोवळ्या उन्हात आणि लाजेच्या भरात अधिकच गुलाबी झाले होते. तिने मान खाली घातली होती.

समीरने तिच्याकडे पाहिले. त्याचा हात खिशाकडे गेला. त्याने खिशातून एक छोटी, लाल रंगाची सिल्कची रिबीन काढली—ही तीच रिबीन होती, जी कोमलने काल तालुक्याच्या हायस्कूलमध्ये गणिताचा

पेपर लिहिताना घाईघाईत बाकावर हरवली होती. समीरने ती रिबीन न बोलता, अत्यंत नाजूकपणे बकुळीच्या एका खालच्या फांदीवर, कोमलच्या डोळ्यांसमोर अलगद अडकवली आणि शांत आवाजात म्हणाला:

"हे बघ... तुझी रिबीन काल तिथं हायस्कूलच्या बाकावर राहिली होती. तू घाईघाईत निघाली होतीस ना बस पकडायला. म्या उचलली ती तिथून. जर घरात दिली असती ना, तर आईने आणि आजीने विचारलं असतं कुठं पाडली, कशी हरवली. मग उगाच तुझा ओरडा झाला असता. आपल्या या जुन्या शाळेतल्या बकुळीपाशी ती सुरक्षित राहील. सुट्ट्या संपेपर्यंत ती इथंच असेल."

कोमलने फांदीवर वाऱ्यावर डोलणाऱ्या त्या लाल रिबीनकडे पाहिले आणि मग समीरच्या डोळ्यांत पाहिले. तिच्या डोळ्यात आनंदाचे, कृतज्ञतेचे आणि एका वेगळ्याच ओढीचे पाणी तरळले. घरात आणि शेजारात राहूनही जो सामाजिक संकोच त्यांना बांधून ठेवायचा, तो संकोच या बकुळीच्या झाडाखाली केव्हाच विरघळून गेला होता.

"थँक्यू समीर..." ती अगदी हळूच म्हणाली.

त्या जुन्या प्राथमिक शाळेच्या आवारात, त्या मूक बकुळीच्या झाडाच्या साक्षीने आणि त्या लाल रिबीनच्या रूपाने, त्या दोन उमलत्या जीवांच्या मनातील मूक प्रेम अधिक घट्ट झाले होते. हा असा संवाद

होता जो केवळ त्यांच्या हक्काच्या या गुपित ठिकाणीच घडू शकत होता, जिथे काळाचे आणि जगाचे कोणतेही बंधन नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी दिवाळीच्या आदल्या दिवशीची सकाळ होती. संपूर्ण गावात सणाची एक वेगळीच धामधूम सुरू झाली होती. श्रीधरच्या आणि विजू काकांच्या सामायिक ओसरीवर सकाळी सकाळीच शकुंतला काकू आणि सुनंदा काकू चुलीपाशी बसून फराळाची ताटं आवरत होत्या. चुलीमध्ये बाभळीची लाकडे जळत होती आणि त्यावर ठेवलेल्या मोठ्या कढईत चकल्या आणि लाडू तळण्याचा खमंग, सुवासिक सुगंध संपूर्ण हवेत पसरला होता. कोमल ओसरीच्या कोपऱ्यात बसून लहान भाऊ विजय याला पाळण्यात झोपवत होती, तर समीर शेजारीच बसून आपली लहान बहीण लक्ष्मी हिच्याशी खेळत होता. विजय आणि लक्ष्मी आता थोडे मोठे झाले होते आणि त्यांच्या बोबड्या बोलांनी घरात गोकुळ अवतरले होते.

तेवढ्यात, घराच्या भिंतीवर अडकवलेल्या त्या काळ्या रंगाच्या नवीन सरकारी फोनची घंटी "खणखण-खणखण..." असा मोठा आवाज करत वाजली. त्या काळात गावात फोन येणे ही खूप मोठी गोष्ट होती आणि विजू काकांच्या घरात फोन बसल्यामुळे संपूर्ण गल्लीत त्याचा रुबाब होता.

फोनची घंटी वाजताच ओसरीवर वर्तमानपत्र वाचत बसलेले विजू काका खाटेवरून ताडकन उठले. त्यांनी चष्मा नाकावर सरकवला

आणि धावत जाऊन तो जड रिसीव्हर कानाला लावला, "हॅलो... कोण बोलतंय? आनंद, बाळा... तू हायस का?"

"हो बाबा, नमस्ते! मी आनंद बोलतोय सीमेवरून. दिवाळी कशी चाललीये आपली?" पलीकडून लष्कराच्या कडक, खंबीर पण तितक्याच जिवंत आणि भावुक आवाजात आनंद बोलत होता. सीमेवर बर्फ पडत होता, पण त्याच्या आवाजात घराची उब होती.

विजू काकांचा म्हातारपणाचा कंठ दाटून आला, त्यांच्या डोळ्यात आनंदाश्रू आले. त्यांनी ओसरीवरून शेजारच्या घराच्या दिशेने मोठ्याने हाक मारली, "शरिपत... शकुंतले... सुनंदा, ए पोरांनो, या रं लवकर! माझ्या आनंदचा फोन हाय सीमेवरून! दिवाळीचा सांगावा दिलाय त्यानं!"

विजू काकांचा तो आनंदानं भरलेला आवाज ऐकून शेजारच्या ओसरीवरून श्रीधर काका आणि म्हाताऱ्या पार्वती आजीसुद्धा हाताचे काम टाकून धावत आले. दोन्ही कुटुंबं एका क्षणात त्या फोनच्या काळ्या डब्याभोवती गोळा झाली. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर आनंद ओसंडून वाहत होता.

सुनंदाने आपल्या डोक्यावरचा पदर सावरत, थरथरत्या हाताने फोनचा रिसीव्हर हातात घेतला. आपल्या कारभाऱ्याचा आवाज इतक्या महिन्यांनी ऐकून तिचे डोळे भरून आले, "नीट आहात ना तुम्ही तिथं? थंडी जास्त असल ना आता? स्वतःला जपा. यंदा आपल्या कॅनालच्या बारमाही पाण्यामुळे शेतातला ऊस लय भारी आलाय बघा.

आणि आबांनी तालुक्यातून ती नवीन लाल गाडी आणलीये ना, तिची पूजा केली आम्ही पाडव्याला. घरात सुख हाय, तुमची फक्त आठवण येतीये. लक्ष्मी आता छान बोलतेय."

आनंद फोनवर पलीकडून हसला, "हो सुनंदा, मला शरिपतच्या गाडीची बातमी मिळालीये. शरिपत, जरा जपून चालव गाडी, वेग नको जास्त!"

श्रीधरने पुढे होऊन फोनचा रिसीव्हर आपल्या हातात घेतला, त्याचा आवाज खणखणीत होता, "आनंद, काळजी करू नकोस तू तिकडं! हा तुझा भाऊ इथं खंबीर उभा हाय. गाडी एकदम व्यवस्थित चालवतो मी. आणि हो... यंदा त्या सरपंच दौलतराव तात्यासाहेबांना आपण कॅनालच्या फाईलवरून आणि जनअदालतीवरून जो कायदेशीर हिसका दाखवलाय ना, तो ते सात जन्मात विसरणार नाहीत बघ! त्यांच्या भ्रष्टाचाराचा कणा गावाने मोडून टाकलाय."

आनंदचा आवाज पलीकडून थोडा गंभीर झाला, "श्रीधर भावा, मला सीमेवर कचेरीतल्या एका लष्करी सहकाऱ्याकडून गावाची सगळी बातमी मिळाली होती. पण एक लक्षात ठेव, तो सरपंच तात्या आता शांत बसणार नाहीत. आपण त्यांचा डांबरी रस्त्याचा कंत्राटी डाव उधळून लावलाय, त्यामुळे गावातील लहान शेतकऱ्यांवर आणि विशेषतः तुझ्यावर त्यांचा आकस, राग लय वाढला असेल. ते पाठीमागून वार करतील, जरा सावध राहा, लक्ष ठेवत जा."

श्रीधरने पारावरच्या वाघासारखा आव आणला, "आनंद, तू सीमेवर बंदूक घेऊन देशाचं रक्षण करतोयस, मग हा तुझा भाऊ इथं गावासाठी मागं कसा हटेल? आपली दवाखान्याची फाईल कितीबी दाबू दे... आता हे गाव आणि हा श्रीधर त्याला सोडत न्हाई. गावच्या त्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी आणि या पोरांच्या हायस्कूलसाठी आपण पुढची कायदेशीर लढाई लढायला तयार आहोत. तू तिकडं निर्धास्त राहा, मी गावाचं आणि घराचं खंबीरपणे सांभाळतो!" श्रीधरच्या या खंबीर आणि स्वाभिमानी शब्दांनी शेजारी उभ्या असलेल्या विजू काकांचा आणि मारुती आजोबांचा ऊर अभिमानाने भरून आला.

फोनवर मग समीर आणि कोमलनेही पुढे होऊन आनंद काकांना दिवाळीच्या मोठ्या शुभेच्छा दिल्या. आनंदने सीमेवरून दोन्ही पोरांना मन लावून अभ्यास करण्याचा आणि देशपांडे सरांचा शब्द पाळण्याचा सल्ला दिला. फोन ठेवल्यावर संपूर्ण ओसरीवर एका वेगळ्याच अभिमानाची आणि सुखाची लहर पसरली होती.

दुसऱ्या दिवशी गावात लक्ष्मीपूजनाची मोठी तयारी चालली होती. संध्याकाळ उंबऱ्यावर आली होती आणि आकाशात तांबूस रंग पसरला होता. घराघरांच्या दारात गावरान तुपाचे आणि तेलाचे पणत्या-दिवे लावले जात होते. श्रीधर आणि समीर घराच्या मुख्य वेशीवर आणि ओसरीच्या मधोमध बांबूच्या काठीला बांधलेला एक मोठा, रंगीबेरंगी कागदाचा आकाशकंदील अडकवण्याचे काम करत

होते. समीर काठी धरून उभा होता आणि श्रीधर वर चढून वायर नीट करत था.

तेवढ्यात, गावाच्या धुळीच्या रस्त्यावरून आपल्या जुन्या सायकलची 'ट्रिंग-ट्रिंग' अशी घंटी वाजवत गावचे मुख्याध्यापक देशपांडे सर श्रीधरच्या दारात आले. सर आलेले पाहताच विजू काका खाटेवरून उठले आणि श्रीधरने गाडीवरून खाली उतरून आदराने त्यांचे स्वागत केले.

"या सर, या! आज लक्ष्मीपूजन... अगदी योग्य वेळी पायधूळ लागली तुमची आमच्या दाराला," विजू काका हात जोडून म्हणाले.

शकुंतला काकूंनी धावत जाऊन घरातून एक स्वच्छ सुती सतरंजी आणली आणि ती ओसरीवर अंथरली. देशपांडे सर सायकल कट्ट्याला लावून ओसरीवर बसले. कोमलने आतून चुलीवरचा गरम, आलं टाकलेला चहा आणि दिवाळीच्या फराळाचे ताट—ज्यात शकुंतलाने केलेल्या खुसखुशीत चकल्या, करंज्या आणि मलाई लाडू होते—ते आणून अत्यंत आदराने सरांसमोर ठेवले. तिने सरांच्या पाया पडून आशीर्वाद घेतला.

"सर, तुम्ही आता जरी हायस्कूलला आम्हाला शिकवायला नसलात, तुम्ही प्राथमिक शाळेत मुख्याध्यापक झालात तरी तुमचा शब्द आणि मार्गदर्शन आमच्या दोन्ही कुटुंबांसाठी लय महत्त्वाचं हाय बघा. यंदा दिवाळीच्या पाडव्याच्या फराळाला तुम्हाला आणि मॅडमला

आमच्या घरी यावचं लागेल, अजिबात नकार चालणार न्हाई," श्रीधर सरांच्या शेजारी बसत म्हणाला.

देशपांडे सरांनी हसून चकलीचा एक तुकडा तोंडात टाकला, "अरे श्रीधरराव, हि मुलं हायस्कूलला गेली तरी या दोन्ही कुटुंबांपासून आणि माझ्या कोमल-समीर सारख्या हुशार मुलांपासून दूर थोडीच जाऊ शकतो? माझा हक्क आहे यांच्यावर."

सरांचा चेहरा मग थोडा गंभीर झाला. त्यांनी चहाचा कप हातात घेतला आणि आजूबाजूला पाहत हळू आवाजात म्हणाले, "पण श्रीधर, एक महत्त्वाची गोष्ट सांगण्यासाठी मी आज खास इथं आलोय. काल मी काही वैयक्तिक कामासाठी जिल्ह्याच्या कचेरीत गेलो होतो. तिथे आरोग्य आणि बांधकाम विभागाच्या टेबलावर मला तो क्लर्क विलास कुलकर्णी भेटला. कॅनालचा नकाशा तुम्ही जिल्हाधिकाऱ्यांकडे जाऊन बदलून आणला ना, आणि तो डांबरी रस्त्याचा कंत्राटी निधी थांबवला, त्यामुळे तो विलास कुलकर्णी आणि सरपंच दौलतराव तुझ्यावर लय जळफळत आहेत. कुलकर्णी मला उघडपणे म्हणाला की—'श्रीधरने माझी वर तक्रार करून मला निलंबित करायला लावलं होतं, आता पुन्हा माझ्या रस्त्याचा निधी आडवला, त्याला मी आता जिल्ह्याच्या कचेरीत चांगलाच बघून घेईन. त्याची दवाखान्याची फाईल मी अशी दाबून ठेवीन की गावाला पाणी बी मिळणार नाही.' राजकारण लय तापत चाललंय श्रीधर, हे लोक खूप कपटी आहेत, सावध राहा."

श्रीधरने चहाचा घोट घेतला, त्याच्या चेहऱ्यावर भीतीचा एक तसूभरही लवलेश नव्हता. तो शांतपणे पण करारी आवाजात म्हणाला, "सर, मला तुम्हीच शिकवलंय ना, की अन्यायाविरुद्ध आणि भ्रष्टाचाराविरुद्ध कधीच झुकू नये! तो विलास कुलकर्णी काय आणि तो सरपंच दौलतराव काय... किंवा आमदार साहेब काय जोवर माझ्या गावातील गरिबांचा, या लहान लेकरांच्या आरोग्याचा हक्क मला कायदेशीररीत्या मिळवून देता येतोय, तोवर हा श्रीधर एक पाऊलही मागे हटणार नाही. फाईल कशी मंजूर करून आणायची, ते मला माहितीये."

देशपांडे सरांनी श्रीधरच्या त्या खंबीर छातीवर आणि पाठीवर अभिमानाने थाप मारली, "तुझा हाच शेतकरी बाणा मला आवडतो श्रीधरराव. पण एक लक्षात ठेव, तुमच्या या मोठ्या माणसांच्या राजकीय संघर्षात समीर आणि कोमलच्या अभ्यासावर आणि त्यांच्या मनावर परिणाम होऊ देऊ नका. या पोरांच्या डोळ्यांत मी देशाचं भविष्य पाहतोय, त्यांना खूप शिकवून मोठं करायचंय आपल्याला."

समीर आणि कोमल ओसरीच्या कोपऱ्यात उभे राहून सरांचे हे शब्द मनात साठवत होते. त्यांना जाणवले की त्यांच्या वडिलांचा लढा किती मोठा आहे.

दिवाळीच्या सुट्ट्या सुरू झाल्या होत्या आणि समीर आता घरात बसणारा मुलगा नव्हता. तो रोज सकाळी लवकर उठून श्रीधर काकांसोबत आणि विजू आजोबांसोबत शेतात राबायला जायचा. यंदा

कॅनालच्या बारमाही आणि मुबलक पाण्यामुळे विहिरीच्या शेजारच्या पट्ट्यात, गावातील पहिल्याच सर्वात मोठ्या उसाची लागवड झाली होती. ऊस आता माणसाच्या उंचीपेक्षाही जास्त वाढला होता, त्यामुळे शिवारात उसाच्या पानावरील सावलीमुळे मस्त गारवा असायचा.

एका दुपारी, सूर्य डोक्यावर आला होता आणि उन्हाचा चटका वाढला होता. समीर शेतातील पाण्याच्या पाटाची माती कुदळाने नीट करत होता, जेणेकरून कॅनालचे पाणी उसाच्या शेवटच्या टोकापर्यंत सुखरूप पोहोचेल. त्याने कष्टाचे काम करायला सुरुवात केली होती. काम करता करता, कुदळीचा लाकडी दांडा हातावर सारखा घासल्यामुळे समीरच्या उजव्या हाताच्या तळव्यावर एक मोठा, पांढरा पाण्याचा फोड आला होता. तो कुदळ बाजूला ठेवून, उसाच्या सावलीत बसून आपल्या हातातील त्या वेदना देणाऱ्या फोडाकडे एकटक पाहत होता.

तेवढ्यात, शेजारच्या शेतातून विजू काकांच्या सोबत भाकरी घेऊन आलेली कोमल, आपल्या खांद्यावर पाण्याची मोठी तांब्याची घागर घेऊन उसाच्या पाटाच्या वाटेने तिथे पोहोचली. ती घागर वजनाने जड होती, त्यामुळे कोमलचे कपाळ घामाने ओले झाले होते.

समीरला तिथे शांत बसून हाताकडे पाहताना बघून कोमलने तात्काळ ती जड घागर खाली जमिनीवर ठेवली आणि काळजीच्या सुरात विचारले, "काय झालं समीर? तिथं का बसलायस एकटाच? लागलं का काय कुदळीचं?"

समीरने तिला समोर पाहिले आणि काहीशा संकोचाने आपला तो मळलेला हात पटकन पाठीमागे लपवला, "न्हाई गं कोमल, काही नाही झालं. ती कुदळ मारताना माती उडाली थोडी, बाकी काही न्हाई."

पण कोमल त्याची ती खोटी सारवासारव केव्हाच ओळखून होती. तिने पुढे होऊन, एका वेगळ्याच हक्काने आणि अधिकाराने समीरचा तो लपवलेला हात ओढून पुढे केला. समीरच्या तळहातावरील तो मोठा, पांढरा पाण्याचा फोड पाहून कोमलच्या सुंदर चेहऱ्यावर काळजीची आणि वेदनेची सावली दाटून आली.

"थांब तिथंच, हालू नको अजिबात!" ती म्हणाली.

तिने शेतातल्या बांधावर, विहिरीच्या कडेला नैसर्गिकरीत्या उगवलेल्या कोरफडीचे एक मोठे हिरवे पान आपल्या नाजूक हाताने तोडले. त्याचा सुरीने दोन भाग केले आणि आतील तो पांढराशुभ्र, चिकट आणि थंडगार 'कोरफडीचा गर' आपल्या बोटांवर घेतला. ती समीरच्या अगदी जवळ बसली. तिने अतिशय नाजूकपणे, हळुवारपणे तो कोरफडीचा थंड गर समीरच्या त्या जळजळणाऱ्या तळहातावर, त्या फोडावर लावायला सुरुवात केली.

कोरफडीच्या त्या विलक्षण थंड स्पर्शाने समीरच्या अंगात जणू एक वीज चमकून गेली. त्याचा छातीचा ठोका इतक्या वेगात धडधडू लागला की त्याला भीती वाटली की कोमलला त्याचा आवाज ऐकू जाईल. कोमलचे डोळे अगदी जवळ होते, उसाच्या पानावरील

पहाटेच्या दवबिंदूसारखे तिचे मोठे डोळे चकाकत होते आणि तिच्या श्वासाचा वेग समीरला जाणवत होता.

"शेतात कधी एवढं कष्टाचं काम करायची सवय न्हाई, तर कशाला उगीच एवढं कौतुक करायला पाहिजे? कुदळ जरा जपून धरत जा की साहेब! हाताची काय गत करून घेतलीये बघा," कोमलने त्याला हळूच, खोट्या रागाने रागावले, पण तिच्या त्या रागात समीरसाठी कमालीची माया आणि अथांग प्रेम दडलेले होते.

समीर काहीच बोलू शकला नाही. तो फक्त मूकपणे तिच्या त्या सुंदर, काळजीने भरलेल्या चेहऱ्याकडे पाहतच राहिला. उसाची पाने वाऱ्याने सरसरत होती आणि शिवारात एक वेगळीच शांतता पसरली होती.

तो हळूच हसून म्हणाला, "कोमल... श्रीधर काका नेहमी म्हणतात, जोवर शेतात स्वतःच्या शरीराचा घाम गाळत नाही, तोवर ही माती आपली होत न्हाई. आणि... आणि जोवर तू माझ्या पाठीशी अशी कोरफडीचा गर लावायला हायस, तोवर मला या शिवारात काही बी होणार न्हाई बघ!"

समीरच्या या थेट आणि हक्काच्या वाक्यावर कोमलचा चेहरा लाजेने लालबुंद झाला. तिने झटकन आपला हात मागे घेतला आणि लाजून आपली मान खाली घातली. तिच्या काळजाची धडधड वाढली होती. तिने काहीही न बोलता, आपली ती पाण्याची तांब्याची घागर घाईघाईने उचलली आणि ती तशीच शेताच्या वाटेने वेगात निघून गेली.

उसाच्या दाट पानातून जाताना तिच्या पांढऱ्या ओढणीचा कोपरा वाऱ्याने उडत होता. समीर शिवारातल्या त्या हिरव्यागार उसाच्या फडात, पाटाच्या पाण्यापाशी तसाच उभा राहून कोमल उसाच्या पानात दिसेनाशी होईपर्यंत तिच्याकडे एकटक पाहत राहिला. त्याच्या हातावरील तो कोरफडीचा थंडावा त्याच्या मनाला आणि आयुष्याला भविष्यातील एका खऱ्या, शाश्वत समाधानाचा आणि अबोल नात्याचा गोड संदेश देऊन गेला होता.

भाग ८: बकुळीचा मूक निरोप

सप्टेंबर-ऑक्टोबरच्या सुट्ट्या संपल्या आणि गावावर हळूहळू हिवाळ्याची गुलाबी थंडी पसरू लागली. शिवारात कॅनालच्या पाण्यामुळे आलेला गारवा आणि पहाटे पडणारे धुके, यामुळे गाव एका वेगळ्याच शांततेत विसावले होते. पण या शांततेच्या उलट, कोमल आणि समीरच्या आयुष्यात मात्र दहावीच्या बोर्डाच्या परीक्षेचे आणि भविष्याच्या चिंतेचे वारे वेगाने वाहू लागले होते.

आतापर्यंत एकमेकांकडे चोरून पाहणारे, जुन्या शाळेच्या आवारात बकुळीच्या झाडाखाली अबोल ओढ अनुभवणारे कोमल आणि समीर आता पूर्णपणे बदलले होते. वयात येणाऱ्या त्या नाजूक आणि हळव्या प्रेमाला दोघांनीही एका समंजसपणाने थोडं बाजूला सारलं होतं. आता त्यांचे संपूर्ण लक्ष फक्त आणि फक्त अभ्यासावर केंद्रित झाले होते. त्यांच्या भेटी आता बकुळीच्या झाडाखाली होत नव्हत्या, तर अभ्यासाच्या निमित्ताने दोन्ही घरांना जोडणाऱ्या त्या सामायिक ओसरीवर होऊ लागल्या होत्या.

हिवाळ्याच्या त्या कडाक्याच्या थंडीत, रात्री जेव्हा संपूर्ण गाव झोपलेलं असायचं, तेव्हा श्रीधरच्या ओसरीवर एक कंदील आणि पिवळ्या प्रकाशाचा लहान बल्ब तेवत असायचा. त्या प्रकाशात अंगावर शाल ओढून दोघे समोरासमोर अभ्यासाला बसायचे. या गंभीर वातावरणातही घरातला जिवंतपणा टिकवून ठेवण्याचे काम घरातले

दोन नवीन सदस्य करत होते—शकुंतला आणि श्रीधरचा मुलगा 'विजय' आणि सुनंदा व आनंदचा फौजीची मुलगी 'लक्ष्मी'. दोघेही आता दीड-दोन वर्षांचे झाले होते आणि घरभर रांगायला, अडखळत चालायला लागले होते.

एके रात्री कोमल भूमितीचे एक अवघड प्रमेय सोडवत होती, तेवढ्यात लहानगा विजय रांगत रांगत तिथे आला. त्याने कोमलच्या वहीवर हात मारला आणि तिचा पेन ओढून घेतला.

"अरे विजू! दे माझा पेन. बघ बाबा, हा विजू मला अभ्यासच करू देत नाहीये!" कोमलने लाडिक रागाने तक्रार केली.

समीर हसला. त्याच्या पाठीवर लहानगी लक्ष्मी रेलून उभी होती. समीरने लक्ष्मीचे छोटे हात पकडले आणि मोठ्या तोऱ्यात म्हणाला, "बघ कोमल, माझी लक्ष्मी किती शहाणी हाय. ती मला अजिबात त्रास देत नाही. माझा अभ्यास शांतपणे बघतीये ती."

तेवढ्यात शकुंतला आणि सुनंदा ओसरीवर आल्या. सुनंदाने लक्ष्मीला उचलून घेतले आणि शकुंतलाने विजयला कडेवर घेत म्हटले, "चला रे पोरांनो, झोपा आता. त्यांना दहावीचा अभ्यास करू द्या. गावात पहिली यायचीयेत ती दोघं!" लहान भावंडांच्या या गोंधळामुळे अभ्यासाचा ताण थोडा हलका व्हायचा.

"समीर, गणितातले हे प्रमेय बघ ना रे, मला काही केल्या सुटेना," कोमल आपली वही पुढे करत म्हणाली.

समीरने आपला चष्मा नीट करत ती वही हातात घेतली. "थांब कोमल, हे बघ... हे सरांनी त्या दिवशी वर्गात एकदम सोप्या पद्धतीने

सोडवून दिलं होतं. त्रिकोणाच्या या बाजूला आधी सिद्ध करायचं..." समीर अत्यंत शांतपणे तिला गणित समजावून सांगायचा. तर दुसरीकडे इंग्रजीचे व्याकरण आणि विज्ञानाच्या किचकट प्रयोगांच्या बाबतीत कोमल समीरची उत्तम मार्गदर्शक व्हायची.

घरात विजू काका आणि श्रीधर ओसरीवरून फेऱ्या मारत मुलांच्या या अभ्यासाकडे, त्यांच्या या सुजाण मैत्रीकडे अतिशय कौतुकाने पाहायचे. रात्री अकरा वाजले की पार्वती आजी स्वतः चुलीवरचा गरम, गुळाचा आणि आल्याचा चहा करून दोघांसाठी घेऊन यायची. "प्या रे पाखरांनो, डोळ्यांवरची झोप उडून जाईल!" असे म्हणत ती त्यांच्या पाठीवरून मायेने हात फिरवायची. या काळात समीर आणि कोमलमध्ये एक कमालीची सुजाण समज निर्माण झाली होती; त्यांना ठाऊक होते की हे वर्ष त्यांच्या भविष्याची, त्यांच्या स्वप्नांची पायाभरणी करणारे आहे.

जानेवारी महिना संपता संपता हायस्कूलमध्ये दहावीच्या विद्यार्थ्यांचा अधिकृत 'निरोप समारंभ' पार पडला. शाळेचा तो शेवटचा दिवस वर्गातल्या प्रत्येकाच्या डोळ्यांत पाणी आणणारा होता. हायस्कूलच्या त्या मोठ्या पटांगणात सतरंज्या टाकून सर्व मुले बसली होती. नेहमी कडक शिस्तीत राहणारे, हातात छडी घेऊन फिरणारे हायस्कूलचे मुख्याध्यापक कुलकर्णी सर आज मंचावर अत्यंत शांत आणि भावुक उभे होते.

त्यांनी माईक हातात घेतला आणि त्यांचा तो गंभीर, कातर झालेला आवाज संपूर्ण मैदानात घुमला, "माझ्या लाडक्या

विद्यार्थ्यांनो... आज तुम्ही या हायस्कूलची वेस ओलांडून जात आहात. इथून पुढे तुमचे हे सुरक्षित शालेय जीवन संपून, खऱ्या आणि कठोर आयुष्याची परीक्षा सुरू होते. बोर्डाची परीक्षा हे केवळ एक माध्यम आहे, पण या पाच-सहा वर्षांच्या प्रवासात तुम्ही या शाळेत जे संस्कार, जी माणुसकी आणि जी शिस्त शिकलात, ती आयुष्यात कायम पुढे घेऊन जा. तुम्ही शेतकऱ्यांची, कष्टकऱ्यांची मुलं आहात. तुमच्या पालकांनी आणि या मातीने तुमच्यावर ठेवलेला विश्वास भविष्यात कधीही तुटू देऊ नका. खूप मोठे व्हा!" मुख्याध्यापकांचे हे शब्द ऐकताना सभागृहात केवळ एक जड शांतता होती; कित्येक मुलांचे डोळे पाणावले होते.

भाषण संपल्यावर मुलांनी वर्गात जाऊन एकमेकांच्या पांढऱ्या शर्टवर लाल-निळ्या पेनने आठवणी लिहून घ्यायला सुरुवात केली. "मित्र कायम लक्षात ठेव!", "भविष्यासाठी खूप शुभेच्छा!", "शाळा सुटली, पण मैत्री तुटणार नाही!" अशा ओळी प्रत्येकाच्या शर्टवर उमटत होत्या. कोमल तिच्या जिवलग मैत्रिणींच्या गळ्यात पडून हमसाहमशी रडत होती. समीर मात्र थोडा बाजूला उभा राहून आपल्या मित्रांचे पत्ते आणि फोन नंबर स्वतःच्या डायरीत लिहून घेत होता.

शाळा सुटण्याची शेवटची 'टण-टण-टण' अशी घंटा वाजली, तेव्हा प्रत्येकाचे पाय जड झाले होते. पुन्हा कधीच या वर्गात आपण विद्यार्थी म्हणून बसणार नाही, ही जाणीव काळजाला चरका लावून जात होती. समीरने गर्दीतून कोमलकडे पाहिले; तिनेही वळून

त्याच्याकडे पाहिले. त्या गर्दीत, त्या गोंधळात दोघांच्याही डोळ्यांत बालपण कायमचे संपत असल्याची आणि एका मोठ्या वादळाला सामोरे जाण्याची भीती व उत्सुकता एकत्र दिसत होती. पण तिथे कोणतीही वैयक्तिक भेट घेता आली नाही. दोघेही जड अंतःकरणाने, शाळेच्या इमारतीकडे शेवटचे वळून पाहत एसटी बस पकडून गावी परतले.

त्यानंतर सुरू झाला तो मार्च महिन्यातील बोर्डाच्या परीक्षेचा खरा दीर्घ आणि कठीण काळ. संपूर्ण महिनाभर चालणाऱ्या या परीक्षेच्या काळात मुलांची रात्र आणि दिवस एक झाले होते. पहाटे चार वाजता उठून, कुडकुडत्या थंडीत पार्वती आजीने दिलेल्या चहाचा घोट घेत कोमल ओसरीवर पाठांतर करायची, तर शेजारच्या खोलीत समीर गणिताची सूत्रे घोकत असायचा.

प्रत्येक पेपरच्या दिवशी श्रीधर सकाळीच उठायचा. त्याने स्वतःच्या शेतातल्या कामाला थोडी सुट्टीच दिली होती. तो आपली नवीन मोटारसायकल पुसून लख्ख करायचा आणि दोघांना घेऊन तालुक्याच्या परीक्षा केंद्रावर सोडून यायचा. गाडीवर जातानाही कोमलच्या हातात विज्ञानाची किंवा इतिहासाची वही असायची. गाडीच्या वेगामुळे तिची पाने उडू नयेत म्हणून समीर मागून अत्यंत काळजीने तिच्या वहीची पाने धरून ठेवायचा.

परीक्षा केंद्राबाहेर गावकऱ्यांची आणि पालकांची मोठी गर्दी असायची. श्रीधर दोघांच्या पाठीवर थाप मारून सांगायचा, "पोरांनो, घाबरायचं न्हाई. शांत डोक्याने पेपर सोडवा!" "प्रश्नपत्रिका सोपी येऊ

दे रे देवा!" अशी प्रार्थना करत दोघेही परीक्षा हॉलमध्ये प्रवेश करायचे. त्या तीन तासांत केवळ पेनच्या चालण्याचा आवाज आणि मुलांची चाललेली वैचारिक घालमेल संपूर्ण वर्गात दाटलेली असायची. भाषा, समाजशास्त्र, गणित अशा एकेका पेपरचा टप्पा पार पडताना मुलांचा आणि सोबत पालकांचाही जीव टांगणीला लागलेला असायचा.

आणि शेवटी, तो बहुप्रतीक्षित दिवस उजाडला—दहावीचा शेवटचा पेपर! विज्ञानाचा तो शेवटचा पेपर देऊन जेव्हा मुलं परीक्षा केंद्राबाहेर आली, तेव्हा त्यांच्या आनंदाला पारावार उरला नव्हता. कित्येक महिन्यांचे अभ्यासाचे, टेन्शनचे आणि रात्रीच्या जागरणाचे ओझे एका क्षणात उतरले होते. परीक्षा केंद्राच्या गेटबाहेर येताच मुलांनी एकच आरडाओरडा केला. काही जणांनी हुशार मुलांच्या पाठीवर जोरात थाप मारली. समीरने वर्गातल्या मित्रांसोबत मिळून सायकलचे जुने टायर रस्त्यावर हवेत उडवून धमाल केली. तर तिकडे कोमलने तिच्या मैत्रिणींसोबत मिळून हायस्कूलच्या जुन्या कट्ट्यावर बसून मनसोक्त गप्पा मारल्या आणि एकमेकांना पेढे भरवले.

कित्येक दिवसांनी, किंबहुना वर्षांनी त्यांच्या चेहऱ्यावर तो मुक्त, निर्धास्त आणि निष्पाप आनंद दिसत होता. त्या दिवशी तालुक्याहून गावी येताना एसटी बसमध्ये गाजावाजा करत, बसच्या खिडकीबाहेर हात काढून जोरात गाणी म्हणत ही पोरं घरी आली. तो आनंद, ती धमाल त्यांच्या आयुष्यातील बालपणाचा शेवटचा मुक्त हुंकार होता. यानंतर आयुष्य त्यांना कधीच अशी मोकळीक देणार नव्हते.

दोन महिने उलटले. मे महिन्याचा शेवटचा आठवडा उजाडला. कडक उन्हामुळे गाव सुस्तावलेलं होतं. दुपारच्या वेळी अचानक तालुक्याच्या हायस्कूलमधून देशपांडे सरांची सायकल वेगाने, धुरळा उडवत श्रीधरच्या दारात यांत्रिकपणे येऊन थांबली. सरांच्या हातात निकालाचे अधिकृत पत्रक होते आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर आनंदाचा एक मोठा पूर आला होता. त्यांना श्वासही धड घेता येत नव्हता.

"श्रीधरराव... अहो मारुती आजोबा, विजूभाऊ... बाहेर या की लवकर! पेढे काढा पेढे!" देशपांडे सरांनी दारातच आनंदाने जोरात साद घातली.

आवाजाची धांदल उडाल्याने क्षणभरात दोन्ही घरं ओसरीवर गोळा झाली. श्रीधरने घाईने विचारले, "काय झालं सर? निकाल लागला का?"

देशपांडे सरांनी छाती फुगवून, अत्यंत अभिमानाने सांगितले, "निकाल लागलाच नाही श्रीधरराव, तर आपल्या कोमलने तालुक्याच्या हायस्कूलमध्ये पहिला नंबर आणलाय! तब्बल ९२ टक्के मार्क आहेत तिला! संपूर्ण तालुक्यात आणि जिल्ह्यात आपल्या पोरीचं नाव झालंय!"

हे ऐकताच ओसरीवर आनंदाचा स्फोट झाला. शकुंतलाने धावत जाऊन आनंदाने कोमलला जवळ घेतले आणि रडत रडतच तिचे मुके घेतले. श्रीधरचा ऊर अभिमानाने भरून आला. तर विजू काका आणि सुनंदाने समीरला पुढे केले, ज्याने स्वतः ७४ टक्क्यांहून अधिक चांगल्या गुणांनी दहावीची परीक्षा 'फर्स्ट क्लास'मध्ये पास केली होती.

पार्वती आजीने लगेच धावत जाऊन देव्हाऱ्यातल्या देवासमोर साखर ठेवली आणि ती वाटी घेऊन ती सगळ्यांच्या तोंडात साखर भरवू लागली. मारुती आजोबांनी आपल्या डोक्यावरचा फेटा काढून हवेत फिरवला. दोन्ही लेकरांनी मिळून आज गरिबाच्या घराचं सोनं केलं होतं.

देशपांडे सर खाटेवर बसले. शकुंतलाने दिलेला चहाचा घोट घेत त्यांनी श्रीधरला अत्यंत गंभीरपणे आपल्याजवळ बोलावले. सभोवतालचा आनंद थोडा शांत झाल्यावर सरांचा आवाज बदलला.

"श्रीधरराव, आता माझं बोलणं जरा लक्ष देऊन ऐका. कोमलचे गुण आणि तिची जिद्द बघता, हिला इथं आपल्या तालुक्याला कॉलेजमध्ये ठेवून चालणार नाही. इथं ती साधी अकरावी-बारावी करेल, पण तिची बुद्धी खूप मोठी आहे. हिला इथल्या वातावरणात कुजवू नका. हिला आता थेट पुण्यात पाठवा. तिथं फर्ग्युसन किंवा एखाद्या मोठ्या कॉलेजमध्ये सायन्सला ॲडमिशन घेऊन, हिला पुढे स्पर्धा परीक्षा (MPSC/UPSC) किंवा एखाद्या मोठ्या हुद्द्याची तयारी करू द्या. पोरीचे पंख मोठे आहेत श्रीधर, तिला उडायला आता मोठं आभाळ द्या!"

सरांचे हे बोलणे ऐकून ओसरीवरचा तो आनंद एका क्षणात गोठला. अचानक एक जड आणि अस्वस्थ करणारी शांतता तिथे पसरली. कट्ट्यावर बसलेले मारुती आजोबा रागाने लाल झाले. त्यांनी आपली लाकडी काठी जमिनीवर जोरात ठोकली आणि कपाळावर आठ्या घालत मोठ्या आवाजात म्हणाले:

"नाही गुरुजी! हे असले सल्ले आम्हाला देऊ नका. हे आम्हाला अजिबात पटणार न्हाई. पोरगी दहावी पास झाली, पहिला नंबर काढला, कौतुक हाय तिचं आम्हा सगळ्यांना! पण म्हणून काय थेट पुन्यासारख्या एवढ्या मोठ्या, अनोळखी शहरात पोरीला एकटीला पाठवायचं व्हय? त्या सिमेंटच्या जंगलात आपल्या पोरीची काळजी कोण घेणार? आजकाल शहरातली हवा चांगली न्हाई म्हणतात. वयात आलेली पोरगी हाय ती, उद्या काही बरं-वाईट झालं तर गावाला काय तोंड दाखवायचं? आमचा याला स्पष्ट नकार हाय!"

ओसरीच्या खांबाला टेकून उभ्या असलेल्या पार्वती आजीनेही पदराने डोळे पुसत मारुती आजोबांच्या सुरात सूर मिसळला, "होय रे श्रीधरा, तो बरोबर म्हणतोयत. गुरुजी म्हणतात म्हणून काय बी करायचं का आपण? पोरीची जात ती! शिकायचंच असेल तर आपल्या शेजारच्या तालुक्याला जाऊ दे की. सकाळी जाईल आणि संध्याकाळी पाचच्या बसने डोळ्यांसमोर माघारी येईल घरात. डोळ्यासमोर राहील पोरगी. पण पुण्यात एकटीला पाठवायचा विचार डोक्यातून काढून टाक आता!"

देशपांडे सरांनी म्हाताऱ्या माणसांना समजावण्याचा प्रयत्न केला, "आजी, आजोबा... काळ खूप बदललाय आता. तालुक्याला त्या सोयी आणि ते शैक्षणिक वातावरण नाही, जे पुण्यात आहे. कोमल अधिकारी बनू शकते. श्रीधरराव, तुम्ही तरी सांगा काहीतरी!"

श्रीधर इतका वेळ शांतपणे उभा होता. त्याचे हात बांधलेले होते. त्याने एकदा कोमलकडे पाहिले. ती आपल्या आजी-आजोबांच्या बोलण्याने आणि स्वतःची स्वप्ने तुटण्याच्या भीतीने डोळ्यात पाणी आणून, मान खाली घालून उभी होती. तिच्या शेजारी उभा असलेला समीरही अस्वस्थ झाला होता.

श्रीधरने एक दीर्घ श्वास घेतला. त्याचा आवाज आता खंबीर, करडा आणि बापाच्या अधिकाराचा होता. तो थेट मारुती आजोबांच्या डोळ्यांत पाहत म्हणाला, "बाबा... आई, तुम्ही तिची काळजी करताय हे मला समजते. पण तालुक्याला फक्त एक कागदाची पदवी मिळते, स्वप्नांना आणि बुद्धीला दिशा मिळत नाही. मी कशासाठी दिवस-रात्र त्या शिवारात उन्हातान्हात राबतोय? मी कशासाठी सरपंचाशी पंगा घेतला? कॅनालचं पाणी आलं, घरात सुबत्ता आली, गाडी आली... पण जर मी माझ्याच मुलीला तिच्या हक्काचं शिक्षण देऊ शकलो नाही, तर या पैशाचा आणि गाडीचा काय उपयोग? मी बाप कसला? आणि राहिला प्रश्न काळजीचा, तर माझी पोरगी वाघाची लेक हाय, ती स्वतःचं रक्षण स्वतः करेल!"

मारुती आजोबा काही बोलणार तोच श्रीधरने हात उंचावून त्यांना थांबवले, "माझा निर्णय पक्का हाय. कोमल पुण्यातच जाणार! मी स्वतः तिथे जाऊन तिची राहण्याची आणि सुरक्षित हॉस्टेलची सोय करून येणार. तिला जेवढं शिकायचंय, तेवढं मी तिला शिकवणार!"

श्रीधरचा तो करारी आणि अंतिम निर्णय ऐकून मारुती आजोबा आणि पार्वती आजी काही न बोलता, रागाने तडक उठून घरात निघून गेले. शकुंतलाही काळजीने आत गेली. घरात सुरू असलेल्या या अचानक आलेल्या वादळामुळे कोमल आणि समीर दोघेही आतून प्रचंड अस्वस्थ झाले होते. त्यांना एकाच वेळी कोमलच्या एवढ्या मोठ्या यशाचा आनंदही होता, पण आता ती खरोखरच खूप लांब जाणार, या विचाराने दोघांच्याही काळजात धडधड होत होती.

दुपार कलली तशी तालुक्याहून आलेली ही पोरं नेहमीप्रमाणे घराबाहेर पडली. ते नेहमी एकमेकांच्या शेजारीच राहायचे, ओसरीवर गप्पा मारायचे. पण आज घरातल्या या तणावामुळे, मोठ्यांच्या भांडणामुळे आणि भविष्यातील अंतराच्या भीतीने त्यांना ओसरीवर साधे एकमेकांकडे पाहताही येत नव्हते. एका अनामिक हुरहुरीने त्यांची पावले नकळत गावच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या त्या जुन्या प्राथमिक शाळेकडे वळली.

तिथे त्या गर्द सावलीच्या बकुळीच्या झाडाखाली दोघेही शांतपणे येऊन उभे राहिले. आज हायस्कूलचा निकाल लागला होता आणि त्यांच्या बालपणीच्या, शाळेच्या रोजच्या भेटीचा हा शेवटचा हक्काचा दिवस होता. इथून पुढे त्यांच्या वाटा पूर्णपणे वेगळ्या होणार होत्या.

कोमलने बकुळीच्या खडबडीत खोडाला आपली पाठ टेकवली. तिच्या डोळ्यातून आतापर्यंत दाबून ठेवलेले अश्रू घळघळत वाहू लागले. तिने आपला हुंदका आवरत, हळू आणि कातर आवाजात

विचारले, "समीर... बाबा तर मला पुण्यात पाठवायचं म्हणतायत. आजी-आजोबांचा एवढा विरोध हाय, पण बाबा कुणाचं ऐकणार नाहीत. तू... तू काहीच नाही बोलला आज ओसरीवर? तुला काय वाटतं... मी जावं का पुण्याला?"

समीर शांत उभा होता. त्याने आपल्या खिशातील तो परीक्षेला वापरलेला, निळ्या रंगाचा पेन नकळत बाहेर काढला. तो पेन बकुळीच्या एका फांदीवर चालवत, स्वतःच्या मनातील वेदना लपवण्याचा प्रयत्न करत होता. त्याचा गळा दाटून आला होता, पण त्याने डोळ्यांत पाणी येऊ दिले नाही. तो म्हणाला:

"मी काय बोलणार कोमल? देशपांडे सर आणि श्रीधर काका म्हणतात ते बरोबरच हाय. तू खूप हुशार हायस, तुला मोठं व्हायलाच पाहिजे. पण... मला शहरातलं ते काँक्रिटचं जग, तिथली गर्दी अजिबात आवडत नाही बघ. मला माझी काळी माती, आपले जीवा-शिवा बैल... आणि हे गावच आवडतं. बाबा सीमेवर लढतायत, मला इथं गावातल्या शेतकऱ्यांसाठी लढायचंय. मी आपल्या याच तालुक्याच्या कॉलेजला ॲडमिशन घेणार आहे, इथंच राहून शिकणार."

समीर थांबला. त्याने कोमलच्या अश्रू भरलेल्या डोळ्यांत पाहिले आणि एका अत्यंत हळव्या, निष्पाप आवाजात विचारले, "पण तू... तू पुण्यात गेल्यावर, तिथल्या त्या मोठ्या जगात गेल्यावर... मला विसरणार तर नाहीस ना?"

समीरच्या या निष्पाप आणि हळव्या प्रश्नाने कोमलचे हृदय आतून हेलावून गेले. तिने समीरच्या डोळ्यांत पाहिले. तिथे कोणत्याही शहराची चकाकी किंवा स्वार्थ नव्हता, तर फक्त आणि फक्त तिच्यासाठी असलेले जुने, हक्काचे मूक प्रेम आणि तीच अथांग काळजी होती. तो तिचा बालपणापासूनचा रक्षणकर्ता होता.

"विसरायला मी काय तुला परकं समजते व्हय रे समीर?" कोमल रडत रडतच, चेहऱ्यावर एक लाजरं हसू आणत म्हणाली. "आपण दोघं या बकुळीच्या झाडासारखे इथंच एकत्र मोठे झालोय. तू तालुक्याला राहून नीट शिक, आणि गावाचं ते हॉस्पिटलचं स्वप्न पूर्ण कर... आणि मी पुण्यात जाऊन बाबांचं स्वप्न पूर्ण करते."

समीरने आपल्या खिशातून एक छोटी, सुंदर बांधणीची डायरी काढली, जी त्याने खास कोमलसाठी कालच तालुक्यातून आणली होती. त्याने ती डायरी अत्यंत आदराने तिच्या हातात दिली आणि म्हणाला, "हे घे... यात पुण्यात गेल्यावर रोज काय घडलं, काय वाटलं ते लिहीत जा. आणि जेव्हा सुट्टीत गावी येशील ना, तेव्हा मला वाचायला दे. म्हणजे मला वाटेल की तू इथंच माझ्यासोबत हायस."

कोमलने ती डायरी आपल्या छातीशी घट्ट धरून ठेवली. जणू ती डायरी नसून समीरचे हृदयच होते.

तेवढ्यात संध्याकाळच्या वाऱ्याची एक मोठी, गार झुळूक आली आणि बकुळीची सुवासिक, पांढरी फुले त्या दोघांच्या अंगावर टपटपली. कोमलची ओढणी पुन्हा एकदा वाऱ्याने उडून समीरच्या

खांद्याला आणि चेहऱ्याला स्पर्श करून गेली. पण आज... आज कोमलने लाजून ती ओढणी बाजूला केली नाही. तिने ती तशीच राहू दिली.

त्या वेशीवरच्या जुन्या शाळेच्या अथांग शांततेत, बकुळीच्या साक्षीने त्या दोघांच्या मनातील मूक प्रेमाची आणि भविष्याकडे लागलेल्या मोठ्या झेपेची एक अत्यंत भावनिक ताटातूट झाली होती. त्यांच्या वाटा आता खऱ्या अर्थाने वेगळ्या होणार होत्या—कोमल पुण्याच्या झगमगाटात स्वतःची नवी ओळख शोधायला आणि प्रशासकीय अधिकारी बनायला निघणार होती; तर समीर गावाच्या याच मातीत राहून, शेतकऱ्यांसाठी भविष्यातील एका मोठ्या राजकीय आणि सामाजिक संघर्षाची पायाभरणी करणार होता. पण दोघांचेही मूळ मात्र या बकुळीच्या झाडापाशी कायमचे जोडलेले राहणार होते.

भाग ९: स्वप्नांचे उड्डाण

दहावीचा निकाल लागून महिना उलटला आणि अखेर तो दिवस उजाडला, ज्या दिवशी कोमलला तिच्या स्वप्नांच्या मागावर पुण्यासाठी निघायचे होते. गावातील रखरखते ऊन कमी होऊन आकाशात श्रावणाचे काळे ढग जमत होते, पण त्या नैसर्गिक बदलापेक्षाही श्रीधर काकांच्या आणि विजू काकांच्या ओसरीवर आज एक वेगळीच धावपळ, अस्वस्थता आणि अनामिक हुरहूर दाटली होती. घराबाहेर लाल रंगाची, धुरळा उडवणारी एस.टी. महामंडळाची बस उभी राहण्यापूर्वी घरात सामानाची बांधाबांध अंतिम टप्प्यात आली होती.

शकुंतला काकूंनी कोमलच्या पुठ्ठ्याच्या मोठ्या अस्मानी रंगाच्या ट्रंकेत (बॅगेत) नवीन सुती कपडे, दोन नवे फ्रॉक आणि अभ्यासाच्या वह्या रचून ठेवल्या होत्या. त्या कपड्यांच्या सोबतीनेच त्यांनी घरच्या कपिला गायीच्या शुद्ध तुपाचा डबा, बेसनाचे मऊ लाडू आणि कोमलला आवडीने लागणारी शेव-चकली एका मोठ्या डब्यात घट्ट बांधून ठेवली होती. आईचे मन होते; शहरातल्या मेसच्या जेवणात पोरीला घरचा घास मिळावा, म्हणून त्यांची ही धडधड चालली होती.

म्हातारी पार्वती आजी खाटेवर कोपऱ्याला बसून आपल्या जुन्या पांढऱ्या पदराने सारखी डोळे पुसत होती. तिचे हात थरथरत होते. तिने

कोमलला जवळ बोलावले, "माझ्या सोन्या, पुण्यासारख्या लय मोठ्या शहरात चाललीयेस गं. तिथं पैशाचा नि गाड्यांचा लय सुळसुळाट असतो म्हणतात. वेळेवर जेवत जा गं माझ्या राजा. आणि तिथल्या फॅशनेबल पोरींच्या नादी लागून आपली गावाची रीत, विजू आजोबांचे संस्कार नि या बापाचा घाम विसरू नकोस बघ!"

कोमलने आजीच्या गळ्यात पडून तिचे लहान मुलासारखे मुके घेतले, "आजी, काळजी नको करू. मी नीट राहीन," ती कातर आवाजात म्हणाली.

विजू काका आणि सुनंदा काकूंनीही तिच्या डोक्यावर हात ठेवला. "खूप मोठी हो कोमले, आमच्या आनंदचं नाव आणि या घराण्याचा मान राख!" विजू काकांनी आशिर्वाद दिला. लहानगा विजय आणि लहानगी लक्ष्मी पाळण्याच्या बाजूला बसून ताईच्या जाणाऱ्या ट्रंकेकडे कुतूहलाने पाहत होते.

या सगळ्या गर्दीत, ओसरीच्या अगदी शेवटच्या खांबाला आपली पाठ टेकवून समीर दुरूनच हे सगळं शांतपणे पाहत होता. त्याच्या खांद्यावर तोच पांढरा गमछा होता, पण त्याचे डोळे आज कमालीचे जड आणि शांत झाले होते. कोमलने वळून पाहिले. दोघांची नजरानजर झाली. पण आज घरातल्या या नातेवाइकांच्या आणि गावकऱ्यांच्या गर्दीत साधे दोन शब्द बोलण्याचीही सोय नव्हती. लहानपणी वेशीवर "तू माझीच जबाबदारी हायस" म्हणणारा समीर आज मर्यादेच्या चौकटीत अबोल उभा होता. समीरच्या डोळ्यांतील ती

मूक काळजी, तो निरोपाचा सुस्कारा कोमलने आपल्या मनाच्या गाभाऱ्यात साठवून घेतला. तिने आपले दप्तर सावरले आणि ती श्रीधर व शकुंतलासोबत वेशीच्या दिशेने निघाली.

गावाकडची ती धुळीची वाट संपली आणि स्वारगेट एसटी स्टँडवर जेव्हा ती बस प्रचंड 'धडधड' आवाज करत थांबली, तेव्हा खिडकीबाहेरचे दृश्य पाहून कोमल क्षणभर दचकलीच. पुण्याचा तो प्रचंड गजबजाट, गाड्यांचे कर्णकर्कश हॉर्न, पी.एम.टी. बसेसची पळापळ, उंचच उंच सिमेंटच्या इमारती आणि घड्याळाच्या काट्यावर वेगाने पळणारी अनोळखी माणसे... हे सगळे तिच्या त्या शांत, कॅनालच्या पाण्यावर डोलणाऱ्या हिरव्यागार गावापेक्षा पूर्णपणे वेगळे आणि अथांग होते.

श्रीधरने तिची ती जड बॅग आपल्या खांद्यावर घेतली आणि शकुंतलाने कोमलचा हात इतका घट्ट धरून ठेवला होता, जणू या शहराच्या अथांग गर्दीत त्यांची एकुलती एक पोरगी केव्हा हरवून जाईल, अशी भीती त्या माउलीला वाटत होती.

त्यांनी स्टँडबाहेर येऊन एक रिक्षा केली आणि ते डेक्कन परिसरातील फर्ग्युसन कॉलेजच्या गर्ल्स हॉस्टेलपाशी पोहोचले. हॉस्टेलची ती मोठी, पांढरी शुभ्र इमारत, तिथल्या मोठ्या लोखंडी खिडक्या आणि तिथली कडक शिस्त पाहून शकुंतलाचे मन अजूनच कातर झाले. कोमलला मिळालेल्या रूम नंबर ३०२ मध्ये त्यांनी तिचे

सामान नेऊन ठेवले. रूममध्ये आधीच शहरातल्या, फॅशनेबल कपडे घातलेल्या दोन-तीन मुली आपापले बेड आणि कपाटे आवरत होत्या.

हॉस्टेलच्या वॉर्डन मॅडमचा तो मोठा सरकारी फॉर्म भरून झाल्यावर शेवटी श्रीधर आणि शकुंतलाच्या निरोपाची वेळ आली. गावाकडे सरपंचाच्या 'जनअदालती'च्या वेळी आणि आमदाराच्या कचेरीत नेहमी वाघासारखा खंबीर राहणाऱ्या श्रीधरचे डोळे आज आयुष्यात पहिल्यांदाच आपल्या मुलीला सोडताना पाणावले होते. त्याने कोमलच्या खांद्यावर आपला खंबीर, शेतकरी हात ठेवला. त्याचा आवाज किंचित थरथरत होता:

"कोमले... वाघीण हायस माझी. गावातल्या त्या सरपंचाला आपल्याला दाखवून द्यायचंय, की एका साध्या शेतकऱ्याची पोरगी पुण्यात जाऊन काय करू शकते! मन लावून शिक बेटा. पैशाची नड मी जिवंतपणी तुला कधीच पडू देणार नाही. आपल्या शेतात कॅनालचं बारमाही पाणी आलंय, यंदा उसाची लावण लय भारी झालीये. तू फक्त आणि आज फक्त अभ्यासाकडं लक्ष दे!"

शकुंतलाने तर कोमलला छातीशी घट्ट धरून रडायलाच सुरुवात केली, "पोरी, रात्री रूमचं दार नीट लावून झोपत जा. अनोळखी शहरात कुणावर बी बळच विश्वास ठेवू नकोस. काही लागलं, अडचण आली, तर थेट काळ्या फोनवर कॉल कर, सांगावा धाड आम्हाला." आई-वडिलांचा तो भावनिक निरोप घेताना कोमलच्या गळ्याशी दाटून आले होते.

श्रीधर आणि शकुंतला जड पावलांनी, हॉस्टेलच्या गेटबाहेर पडले. कोमल रूमच्या खिडकीच्या लोखंडी गजांना हात लावून, ते रस्त्यावरून दूर जाईपर्यंत, गर्दीत दिसेनासे होईपर्यंत त्यांच्याकडे पाहत राहिली. तिचे हक्काचे घर, तिचे आई-वडील आणि तिचे गाव आता तिच्यापासून मैलोमैल दूर गेले होते.

संध्याकाळ झाली तशी हॉस्टेलच्या रूममध्ये एक वेगळीच लगबग सुरू झाली. कोमल बेडवर शांत बसून समीरने दिलेली ती जुनी डायरी हातात धरून विचार करत होती. तेवढ्यात तिच्या रूममेट्स असलेल्या मुली तिच्याजवळ आल्या. मुंबईची असलेली सायली आणि नागपूरची नेहा हिने कोमलला साद घातली:

"हाय! मी सायली. आणि ही नेहा. तू कुठून आली आहेस? अरे, रडतेस काय... होमसिक्सनेस होतो सुरुवातीला सगळ्यांनाच. चल, पाय-हात धुवून घे, आपण मेसमध्ये जेवायला जाऊया. मस्त गप्पा मारू, मन हलकं होईल तुझं!"

त्या मैत्रिणींच्या प्रेमाच्या आणि आपुलकीच्या सादेने कोमलच्या मनावरचे दडपण थोडे हलके झाले. ती त्यांच्यासोबत मेसच्या दिशेने निघाली. पुण्यातल्या त्या पहिल्या रात्री, हॉस्टेलच्या खिडकीतून दिसणाऱ्या शहराच्या लाखो दिव्यांकडे पाहत कोमलला जाणीव झाली की, तिचे एक हक्काचे, सुरक्षित बालपण मागे सुटले आहे आणि आता तिला या नव्या शहरात, नव्या वातावरणात स्वतःची नवी ओळख निर्माण करायची आहे.

पुण्यातले पहिले काही दिवस कोमलसाठी एखाद्या नव्या, वेगवान स्वप्नासारखे होते. गावाची ती संथ लय, दुपारी आंब्याच्या झाडाखाली भाकरी खाणे, हे सगळे मागे सुटले होते. तिचे आयुष्य आता पुण्याच्या वेगवान चक्रात फिरू लागले होते. कॉलेजचे प्रचंड मोठे आवार, इंग्रजीतून होणारे प्राध्यापकांचे लेक्चर्स आणि स्पर्धा परीक्षेच्या क्लासची ती अथांग गर्दी... या सगळ्यात स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी कोमलने कंबर कसली होती.

पुण्यातल्या फर्ग्युसन कॉलेजच्या विशाल आवारात जेव्हा कोमलने पहिल्यांदा पाऊल ठेवले, तेव्हा तिथे पसरलेली जुनी, ऐतिहासिक कौलारू इमारती आणि गच्च बहरलेली झाडे पाहून तिचे मन हरखून गेले. कॉलेजचा पहिलाच दिवस होता. वर्गामध्ये राज्यभरातून आलेली हुशार मुले-मुली बसली होती.

प्राध्यापक जेव्हा स्टेजवर आले आणि त्यांनी इंग्रजीतून शिकवायला सुरुवात केली, तेव्हा गावाकडच्या मराठी माध्यमातून शिकलेल्या कोमलच्या काळजात किंचित धडधड झाली. तिला काही शब्द समजायचे, तर काही डोक्यावरून जायचे. पण ती श्रीधरची लेक होती, तिने हार मानली नाही. लेक्चर्स संपले की ती तडक कॉलेजच्या सेंट्रल लायब्ररीमध्ये जाऊन बसायची. तिथे इंग्रजी-मराठी डिक्शनरी शेजारी ठेवून ती तासनतास प्राध्यापकांनी शिकवलेल्या भागाचे वाचन करायची.

कॉलेज संपले की दुपारच्या वेळी तिची पावले सदाशिव पेठेतील एका नामांकित स्पर्धा परीक्षा अकॅडमीच्या दिशेने वळायची. त्या क्लासच्या मोठ्या हॉलमध्ये तीनशे-चारशे मुले एकत्र बसायची. तिथे होणारी जीवघेणी स्पर्धा, सरांनी दिलेले अवांतर वाचनाचे संदर्भ आणि मुलांचा तो अभ्यासाचा वेग पाहून कोमलला जाणीव झाली की, तिला गावाची सुखं विसरून इथे रात्रीचा दिवस करावा लागणार आहे.

संध्याकाळी हॉस्टेलवर परतल्यावर मात्र एक वेगळेच घरगुती आणि जिवंत जग तिची वाट पाहत असायचे. रूम नंबर ३०२ मध्ये कोमल, सायली आणि नेहा आता चांगल्या मैत्रिणी झाल्या होत्या.

"ए कोमले! चल ना गं, आज शनिवार आहे... आपण एफसी रोडला मस्त कॉफी प्यायला जाऊया. काय ती सारखी पुस्तकात तोंड घालून बसतेस? चल, थोडी हवा खाऊन येऊ!" सायलीने आरशात स्वतःचे केेस नीट करत कोमलला साद घातली.

कोमलने हसून मान हलवली, "नाही सायली, तुम्ही जाऊन या. सरांनी उद्या संविधानाचा मोठा टेस्ट दिलाय, त्याचा अभ्यास करायचा आहे मला. एक एक मार्क महत्त्वाचा आहे."

नेहा बेडवरून उठून तिच्या जवळ आली आणि तिच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाली, "आणि हो, सायली... तिला नको बळजबरी करू. आपली कोमल साहेब होणार आहे साहेब! बरं कोमल, तू अभ्यास कर... पण मेसची नऊची वेळ व्हायच्या आत बुक बंद करायचं,

समजलं ना?" मैत्रिणींच्या या मायेच्या आणि हक्काच्या टोमण्यांमुळे कोमलचा होमसिक्सनेस केव्हाच पळून गेला.

रात्री मेसचे जेवण आटोपल्यावर जेव्हा हॉस्टेलमध्ये शांतता पसरायची, तेव्हा कोमल खिडकीपाशी यायची. पुण्याच्या रात्रीच्या दिव्यांचा झगमगाट खिडकीबाहेर पसरलेला असायचा. अशा वेळी तिला गावची ओसरी, विजू काकांचा तो भिंतीवरचा फोन आणि समीरची आठवण यायची. ती हळूच आपल्या ट्रंकेतून समीरने दिलेली ती जुनी डायरी काढायची. डायरीचे पहिले पान उघडल्यावर तिच्या चेहऱ्यावर एक गोड हसू उमटायचे. तिने पेन हातात घेतला आणि पुण्यातल्या क्लासचा, मैत्रिणींचा आणि आपल्या मनातल्या घालमेलीचा पहिला अनुभव त्या डायरीत लिहायला सुरुवात केली.

तिने डायरीत लिहिले—"समीर, पुणे खूप मोठे आहे रे. इथली माणसं वेगाने पळतात. सुरुवातीला मोठी भीती वाटली, पण आता माझ्या मैत्रिणी सायली आणि नेहा मला सांभाळून घेतात. क्लासमध्ये खूप अभ्यास करावा लागतोय. तू म्हणाला होतास ना, की तुला शहरातलं जग आवडत नाही... पण जर तू इथे आला असतास, तर तुलाही हे लायब्ररीचं वातावरण नक्की आवडलं असतं. मी खूप अभ्यास करतेय. तू पण तालुक्याला नीट शिक..."

डायरी लिहीत असतानाच कोमलच्या हाताला बकुळीच्या सुकलेल्या फुलाचा स्पर्श झाला, जो तिने त्या शेवटच्या दिवशी डायरीच्या पानात जपून ठेवला होता. त्या फुलाचा मंद सुवास आजही

त्या पानात रेंगाळत होता, जणू समीरचे ते अबोल प्रेम तिला या अथांग शहरात लढण्याची नवी ताकद देत होते.

शनिवारचा तो दिवस उजाडला. क्लासमध्ये राज्यघटनेच्या एका अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर मोठी टेस्ट झाली होती. प्रश्नपत्रिका नेहमीपेक्षा बरीच कठीण होती, त्यामुळे परीक्षा संपल्यावर हॉलबाहेर मुलांची एकच चर्चा आणि गोंधळ सुरू होता. कोमल लायब्ररीच्या एका कोपऱ्यातल्या बाकावर बसून आपली प्रश्नपत्रिका आणि सरांनी दिलेली उत्तरपत्रिका ताडून पाहत होती. तिचे दोन मुख्य प्रश्न चुकले होते, आणि ते का चुकले हे तिला काही केल्या समजत नव्हते. ती वैतागून पुस्तकाची पाने उलटत होती, तिच्या कपाळावर आठ्या आल्या होत्या.

तेवढ्यात पाठीमागून एक अत्यंत शांत, समंजस आणि प्रगल्भ आवाज आला, "एक्सक्यूज मी... जर काही अडचण नसेल, तर मी मदत करू का? मी पाहिलं, तू बऱ्याच वेळापासून याच प्रश्नापाशी अडकली आहेस."

कोमलने दचकून मागे पाहिले. साधारण विशीचा, डोळ्यांवर चष्मा असलेला, अत्यंत साधा पण चेहऱ्यावर एक वेगळीच हुशारी असलेला एक मुलगा तिथे उभा होता. त्याच्या हातात पण तीच प्रश्नपत्रिका होती.

"मी सिद्धार्थ..." त्याने हस्तांदोलनासाठी हात पुढे न करता, फक्त नम्रपणे मान डोलावली. "मी मागच्या दोन महिन्यांपासून याच

क्लासमध्ये येतोय. कोमल, तू ज्या तिसऱ्या प्रश्नापाशी अडकली आहेस ना, त्याचं उत्तर 'पर्याय ब' नाही, तर 'पर्याय क' आहे. कारण संविधानाच्या त्या कलमामध्ये गेल्याच वर्षी एक नवीन दुरुस्ती झाली आहे, जी जुन्या पुस्तकात अजून आलेली नाही."

कोमलने त्याच्याकडे पाहिले. तिने त्याने दिलेली चालू घडामोडींची नोट पाहिली, तर सिद्धार्थ म्हणत होता ते अगदी शंभर टक्के बरोबर होते. तिची दोन तासांची अडचण एका क्षणात सुटली होती.

"ओह... थँक्यू सिद्धार्थ! माझ्या हे लक्षातच आलं नव्हतं. इंग्रजीतली ती संविधानाची संकल्पना मला थोडी अवघड जात होती," कोमल किंचित हसून म्हणाली.

सिद्धार्थने शेजारच्या बाकावर बसत आपले पुस्तक उघडले, "काही हरकत नाही कोमल. सुरुवातीला मराठी माध्यमातून आलेल्या आपल्या सगळ्यांनाच हा तांत्रिक भाषेचा त्रास होतो. पण अभ्यासाचा आवाका वाढवला की गती येते. तू नोट्स खूप छान काढतेस, मी बऱ्याचदा तुला वर्गात सरांचे मुद्दे पटापट लिहिताना पाहिलंय."

कोमलला त्याचे ते कौतुक ऐकून बरे वाटले. त्या दिवशी लायब्ररी बंद होईपर्यंत दोघांमध्ये अभ्यासावर, पुस्तकांवर, देशाच्या व्यवस्थेवर आणि भविष्यातील ध्येयांवर खूप मोठी चर्चा झाली. सिद्धार्थ हा पुण्यातलाच राहणारा होता, पण त्याला पैशाची किंवा शहराची

कसलीही घमेंड नव्हती. तो अतिशय सुशिक्षित विचारांचा आणि समोरच्याच्या बुद्धीचा आदर करणारा मुलगा होता.

कोमलला जाणवले की, सिद्धार्थशी बोलताना तिला तिच्या विचारांना एक नवे आभाळ मिळत आहे. गावाकडे समीरसोबत तिची मैत्री अत्यंत हक्काची, भावनाप्रधान आणि बालपणाच्या मातीशी जोडलेली होती, पण सिद्धार्थसोबतची ही नवीन मैत्री पूर्णपणे 'वैचारिक' आणि तिच्या ध्येयाला पूरक ठरणारी होती.

त्या रात्री हॉस्टेलवर आल्यावर कोमलने मेसचे जेवण आटोपले आणि ती नेहमीप्रमाणे खिडकीपाशी बसली. तिने समीरची ती जुनी डायरी उघडली. पेन हातात घेऊन तिने लिहायला सुरुवात केली, पण आज डायरीच्या पानात समीरच्या आठवणींसोबतच एका नव्या नावाचा प्रवेश झाला होता.

तिने डायरीत लिहिले—"समीर, आज क्लासमध्ये मला सिद्धार्थ नावाचा एक मुलगा भेटला. तो खूप हुशार आहे रे. त्याने मला अभ्यासात मदत केली. शहरात अशा सुशिक्षित आणि दुसऱ्यांच्या विचारांचा आदर करणाऱ्या मित्रांची खूप गरज असते, हे मला आज कळलं. समीर, तू नेहमी म्हणायचास ना की राजकारण आणि समाजकारण करायला ताकद लागते... पण सिद्धार्थ म्हणतो त्यासाठी आधी कायद्याचा आणि संविधानाचा गाढा अभ्यास लागतो. सत्तेपेक्षा कायद्याचा पेन जास्त ताकदवान असतो. मला त्याचे विचार खूप पटले रे. तुझा तालुक्याचा अभ्यास कसा सुरू आहे?..."

डायरी लिहीत असतानाच कोमल खिडकीबाहेर पाहू लागली. पुण्याचे दिवे तसेच चमचमत होते, पण आता तिच्या मनात एका बाजूला गावाची ती माती, ओसरी आणि समीरचा तो निष्पाप चेहरा होता, तर दुसऱ्या बाजूला तिच्या स्वप्नांना पंख देणारे पुण्यातले हे नवीन वैचारिक जग आणि सिद्धार्थची साथ होती. तिचे आयुष्य आता नकळत एका नव्या वळणावर प्रवास करू लागले होते.

बघता बघता दिवाळीच्या सुट्ट्या जवळ आल्या आणि पुण्याच्या शनिवार पेठ, सदाशिव पेठेतले स्पर्धा परीक्षेचे कडक वातावरण थोडे सैल झाले. कोमलने आपली पुठ्ठ्याची जुनी ट्रंक आवरायला सुरुवात केली. या वेळी तिच्या बॅगेत अभ्यासाच्या नवीन पुस्तकांसोबतच समीरची ती 'जुनी डायरी' होती, जिची बरीचशी पाने आता पुण्यातल्या अनुभवांनी आणि सिद्धार्थच्या वैचारिक संदर्भांनी भरली होती.

कोमल जेव्हा एसटी बसने गावाच्या वेशीवर उतरली, तेव्हा कॅनालच्या बारमाही पाण्यामुळे अख्खे शिवार उसाच्या पाचटांनी सोन्यासारखे चमकत होते. श्रीधर काकांच्या ओसरीवर पाऊल ठेवताच घरात आनंदाची एकच लगबग उडाली. शकुंतलाने धावत येऊन तिला जवळ घेतले, सुनंदा काकू आतून पाण्याचा तांब्या घेऊन आली.

पार्वती आजी आता वयामुळे खाटेवरच असायची, तिने कोमलचा हात आपल्या थरथरत्या हातात घेतला आणि तिच्या चेहऱ्यावरवरून

मायेने हात फिरवला. कोमलच्या राहणीमानात, तिच्या बोलण्यात आणि तिच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वात आता पुण्याचा एक सुसंस्कृत, प्रगल्भ लूक आला होता, जो गावातील प्रत्येक माणसाला प्रकर्षाने जाणवत होता.

संध्याकाळ कलली, सूर्य मावळतीला गेला तशी कोमल घरच्यांची नजर चुकवून नेहमीप्रमाणे गावाच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या त्या जुन्या प्राथमिक शाळेच्या आवारात पोहोचली. तिथली तीच संथ शांतता तिचे स्वागत करत होती.

तिथे त्या गर्द बकुळीच्या झाडाखाली समीर आधीच तिची वाट पाहत उभा होता. समीरच्या खांद्यावर तोच पांढरा गमछा होता, चेहऱ्यावर हलकी दाढी वाढली होती, आणि त्याच्या डोळ्यांत आता तालुक्याला कृषी महाविद्यालयात शिकताना गावातील राजकारणाचा आणि तरुण पोरांचे नेतृत्व करण्याचा एक करारीपणा दिसत होता.

दोघे समोरासमोर आले. वाऱ्याची एक झुळूक आली आणि बकुळीची सुवासिक फुले त्यांच्या अंगावर टपटपली, पण नेहमीसारखी लाजाळू, हक्काची शांतता पसरण्याऐवजी आज एक 'वैचारिक अंतराची' सूक्ष्म, अदृश्य भिंत दोघांमध्ये उभी राहिली होती.

"रामराम मोठ्या साहेब! पुणे शहर कसं काय मग? लय दिवस लावले यायला. विसरलात की काय गावाची वाट?" समीरने नेहमीच्या गावरान हक्काने विचारले, पण त्याच्या आवाजात आज एक गूढ संकोच आणि हुंदका दडलेला होता.

कोमलने हसून आपल्या पिशवीतून ती जुनी डायरी काढली आणि समीरच्या हातात दिली, "विसरायला मी काय तुला परकं समजते व्हय समीर? मी तुला शब्द दिला होता ना, पुण्यात जे घडेल ते या डायरीत लिहीन. हे घे, वाचून बघ. तुला कळेल तुझी ही कोमल तिथे काय काय शिकतेय ते."

समीरने ती डायरी घेतली. तो तिथेच बकुळीच्या त्या खडबडीत बुंध्याला टेकून खाली मातीत बसला, आणि कोमल झाडाच्या एका फांदीला हात लावून, दूर शिवाराकडे पाहत शांत उभी राहिली.

समीरने डायरीचे एकेक पान उलटायला सुरुवात केली. सुरुवातीला कोमलने लिहिलेली हॉस्टेलची ओढ, मैत्रिणींची साथ, मेसचे जेवण वाचताना त्याच्या चेहऱ्यावर एक लहानसे हसू येत होते. पण जशी डायरीची पाने पुढे सरकली, तसे त्याचे डोळे एका नावावर येऊन जागीच खिळले—'सिद्धार्थ'.

“समीर, आज सिद्धार्थने मला राज्यघटनेतली दुरुस्ती समजावून सांगितली... सिद्धार्थ म्हणतो, राजकारणापेक्षा संविधानाचा गाढा अभ्यास जास्त महत्त्वाचा असतो... सिद्धार्थचे विचार खूप प्रगल्भ आहेत, तो दुसऱ्यांच्या बुद्धीचा आदर करतो...”

एकामागून एक पानांवर सिद्धार्थच्या बुद्धीचे, त्याच्या सोबतीचे आणि कोमलच्या बदलत्या विचारांचे कौतुक वाचताना समीरचा चेहरा हळू हळू खिन्न आणि निस्तेज झाला. त्याच्या काळजात एक जड, न बोलता येणारी तीव्र कळ उमटली. ज्या कोमलवर त्याने

लहानपणापासून मूक, निस्सीम प्रेम केले होते, जिच्यासाठी तो गावात राहून त्या अपूर्ण हॉस्पिटलचा आणि सरपंचांच्या भ्रष्टाचाराचा लढा लढण्याची ताकद निर्माण करत होता, ती कोमल आता एका वेगळ्याच वैचारिक विश्वात रमली होती. सिद्धार्थ तिच्या ध्येयांचा, तिच्या स्वप्नांचा सोबती झाला होता. समीरला स्वतःचे गावरान रूप त्या पुण्याच्या बुद्धीसमोर अत्यंत लहान वाटू लागले.

समीरने डायरी बंद केली. त्याच्या मनात एक प्रचंड मोठे वादळ उठले होते, डोळे ओलावले होते. कोमलला 'हा सिद्धार्थ कोण आहे?' असे थेट विचारण्याचे धाडस त्याला झाले नाही. त्याचे बालपणीचे हक्काचे प्रेम या नव्या वैचारिक जगात कुठर्तरी मागे पडत चालले आहे, या भीतीने तो आतून पूर्णपणे खिन्न झाला.

तो कष्टाने उभा राहिला. त्याने ती डायरी कोमलकडे परत केली आणि अत्यंत शांत, जड आवाजात म्हणाला, "खूप छान लिहिलंयस कोमल. तू पुण्यात जाऊन खूप पुढं निघून गेलीयेस गं. तुझे विचार, तुझा तो तिथला क्लास... आणि तो 'सिद्धार्थ'... सगळे खूप हुशार आणि प्रगल्भ आहेत. माझ्यासारख्या या मातीत राबणाऱ्या गावरान माणसाला यातलं काय समजणार? माझी जागा कुठं बसणार तुझ्या त्या शहराच्या जगात?"

कोमलने त्याच्या त्या खिन्न, दुःखी चेहऱ्याकडे पाहिले. तिला समीरच्या मनातली ती असुरक्षितता, ते लहानपणचे हक्काचे प्रेम आणि दुःख एका क्षणात कळाले. ती म्हणाली:

"समीर... तू चुकीचा विचार करतोयस रे, असा परक्यासारखा बोलू नकोस. सिद्धार्थ फक्त माझा क्लासमधला एक चांगला मित्र आणि वैचारिक मार्गदर्शक आहे, तो मला फक्त कठीण विषयात मदत करतो. पण तू... तू तर माझ्या अस्तित्वाचं मूळ आहेस रे! बालपण कसं विसरू मी?"

"काही नाही कोमल, तू खूप मोठी हो, साहेब हो. मला तुझा आनंदच आहे," समीरने आपल्या मनातील ती तीव्र वेदना लपवत बळजबरने चेहऱ्यावर हसू आणले. आणि तो काही न बोलता, जड पावले टाकत ओसरीच्या दिशेने अंधारात निघून गेला.

त्या रात्री, शेजारी शेजारी राहूनही दोघांच्या ओसऱ्यांवर एक अबोल, भयानक दुरावा दाटला होता .दोन्ही घरांमध्ये कंदील जळत होते, पण मनं मात्र अंतराचा उंबरठा मोजत होती. विजू काका आणि श्रीधर काका ओसरीवर बसून गावच्या पाणी प्रश्नावर चर्चा करत होते, पण या दोन तरुण मनांमधील वादळाची त्यांना साधी कल्पनाही नव्हती.

बघता बघता दिवाळीच्या सुट्ट्या संपल्या आणि कोमलची पुन्हा एकदा पुण्यात जाण्याची वेळ आली. वेशीवर लाल रंगाची एसटी बस धूर उडवत उभी होती. श्रीधर काका आणि शकुंतला तिचे सामान बसच्या पाठीवर ठेवत होते. वेशीवर गावकऱ्यांची आणि मुलांची गर्दी होती. कोमल बसमध्ये जाऊन खिडकीच्या सीटवर बसली. तिचे डोळे

वेशीवर समीरला शोधत होते, पण समीर कुठेच दिसत नव्हता. तिचे मन खिन्न झाले.

बस सुटायला अवघी दोन मिनिटे उरली असताना, अचानक रस्त्याच्या वेशीवरून समीर धावत, घाम पुसत बसच्या दिशेने आला. त्याच्या अंगावर तोच पांढरा कुर्ता होता आणि सुनंदा काकूंनी घरच्या चुलीवर केलेल्या कोमलच्या आवडीच्या शेव-चकलीची एक छोटी पिशवी होती, आणि त्याच्या हातात गावरान पेरू जे त्याने शेतातून खास तिच्यासाठी सकाळीच तोडून आणले होते.

तो धावत धावत कोमलच्या बसच्या खिडकीपाशी आला. कोमलने खिडकीची काच खाली केली आणि बाहेर पाहिले. समीरने ती पेरूची आणि फराळाची पिशवी अत्यंत मायेने तिच्या हातात दिली. दोघांच्या नजरा पुन्हा एकदा एकमेकांना भिडल्या. आज त्या नजरेत दिवाळीतली ती वैचारिक खिन्नता किंवा आकस नव्हता; तर निरोप देतानाची तीच जुनी, बालपणीची अथांग भावनिक साद आणि काळजी साठलेली होती.

"जपून जा कोमल. पुण्यात लय मोठी गर्दी असती म्हणतात, माणसांची पळापळ असती. तिथं स्वतःला सांभाळ, नीट वेळेवर जेवत जा आणि... आणि वेळ मिळाला ना, की या गावाची, या बकुळीची अन्... अन् या समीरची आठवण काढत जा गं," समीरचा आवाज या वेळी पूर्णपणे थरथरला, त्याच्या डोळ्यात पाणी आले.

कोमलच्या स्वतःच्या डोळ्यातून अश्रू घळघळू लागले. तिने तो समीरने दिलेला गावरान पेरू आपल्या छातीशी घट्ट धरून ठेवला. तिला त्या क्षणाला एका तीव्र सत्याची जाणीव झाली की—पुण्यात कितीही सिद्धार्थ आले, कितीही मोठे प्रगल्भ विचार मिळाले आणि कितीही कायदे शिकायला मिळाले... तरी तिच्या अस्तित्वाची मूळ पाळेमुळे, तिच्यावर जीवापाड निस्सीम प्रेम करणारी ही निष्पाप माती आणि तिचे शाश्वत समाधान फक्त आणि फक्त याच समीरच्या डोळ्यांत साठलेले आहे.

एसटी बसने जोरात हॉर्न दिला, इंजिन धडधडले आणि ती धूर उडवत पुण्याच्या दिशेने निघाली. कोमल खिडकीबाहेर हात काढून समीर दूर जाईपर्यंत रडत पाहत राहिली, आणि समीर वेशीवर धुळीत उभा राहून, डोळ्यांवर हात ठेवून तिच्या जाणाऱ्या बसकडे एकटक पाहत राहिला. त्यांच्यातली ही भावनिक साद आणि हा वैचारिक लढा आता एका अत्यंत मोठ्या, ऐतिहासिक वळणावर पोहोचला होता, ज्याचा निकाल भविष्याच्या हातात होता.

भाग १०: ग्रामपंचायत

दिवाळी संपवून कोमल जेव्हा पुण्यात परतली, तेव्हा तिची मनःस्थिति एखाद्या वादळात सापडलेल्या होडीसारखी द्विधा झाली होती. एसटी बसच्या खिडकीतून मागे सुटणारं तिचं गाव आणि वेशीवरच्या त्या जुन्या प्राथमिक शाळेच्या आवारात, बकुळीच्या झाडाखाली खिन्न झालेला समीरचा तो चेहरा तिच्या मनात घर करून राहिला होता. समीरच्या डोळ्यांत दिसलेली ती अनामिक असुरक्षितता आणि त्याने दिलेली ती 'जुनी डायरी' तिच्या खोलीतील अभ्यासाच्या टेबलावर शांतपणे विसावली होती.

पण दुसऱ्या बाजूला, पुण्याचे वेगवान, ध्येयवादी आणि प्रचंड आव्हानात्मक जग तिची वाट पाहत होते. सदाशिव पेठेतील आणि शनिवार पेठेतील त्या स्पर्धा परीक्षेच्या क्लासमध्ये आता अभ्यासाचा वेग कमालीचा वाढला होता. पूर्व परीक्षेचे दिवस जसजसे जवळ येत चालले होते, तसतसा क्लासमधील मुलांचा ताण आणि वातावरणातील स्पर्धा कमालीची तीव्र झाली होती. राज्यभरातून आलेली हुशार मुले रात्रीचा दिवस करून लायब्ररीमध्ये ठाण मांडून बसलेली असायची. या सगळ्या मानसिक दबावामुळे आणि अथांग अभ्यासक्रमामुळे कोमल बऱ्याचदा लायब्ररीत तासनतास डोके धरून बसलेली असायची.

अशाच एका कडक थंडीच्या सायंकाळी, सदाशिव पेठेतील त्या जुन्या लायब्ररीच्या खिडकीबाहेर पुण्याचा वेगवान रस्ता गाड्यांचे प्रकाश घेऊन पळत होता. आत मात्र शांतता होती, फक्त पुस्तकांची पाने उलटण्याचा आणि छतावरील पंख्यांचा संथ आवाज येत होता. कोमल बाकावर बसून अर्थशास्त्राचे अत्यंत क्लिष्ट आकडे, राष्ट्रीय उत्पन्नाची सूत्रे आणि वित्तीय तुटीच्या संकल्पना सोडवण्याचा प्रयत्न करत होती. इंग्रजीतील त्या कठीण संज्ञा आणि आकड्यांचे जळजळीत जाळे तिच्या डोक्यावरून जात होते. काही केल्या ती संकल्पना स्पष्ट होत नव्हती.

तिने शेवटी वैतागून, हताश होऊन ते जाडजूड पुस्तक बाजूला ठेवले. तिचे डोळे पाणावले. तिच्या मनात एक तीव्र न्यूनगंड दाटून आला. तिला वाटले की—आपण एका छोट्याशा ग्रामीण भागातून आलोय, मराठी माध्यमातून शिकलोय, आपल्याला हे पुण्यातल्या आणि शहरातल्या हुशार मुलांच्या स्पर्धेत जमेल की नाही?

तेवढ्यात तिच्या समोरच्या खुर्चीवर सिद्धार्थ अत्यंत शांतपणे येऊन बसला. त्याने कोमलचा तो पडलेला चेहरा पाहिला आणि शांतपणे आपल्या बॅगेतून चहाचा थरमॉस आणि दोन कागदी कप काढले.

"कोमल, अभ्यासाचा ताण सगळ्यांनाच येतो. पण म्हणून खचून जायचं नतं. हे बघ, मी या विषयावर एकदम साध्या मराठीत आणि बुलेट पॉईंट्समध्ये नोट्स काढल्या आहेत, एकदा वाचून बघ,"

सिद्धार्थने आपला चहाचा कप तिच्यापुढे सरकवत, अत्यंत समंजस स्वरात सांगितले.

कोमलने चहाचा घोट घेतला आणि सिद्धार्थच्या नोट्स पाहिल्या. क्लिष्ट इंग्रजी संकल्पना त्याने इतक्या सोप्या भाषेत मांडल्या होत्या की कोमलच्या चेहऱ्यावरचा ताण एका क्षणात नाहीसा झाला. ती म्हणाली, "सिद्धार्थ, थँक्यू रे! मला खूप भीती वाटत होती. गावात माझे बाबा आणि देशपांडे सर माझ्याकडून खूप अपेक्षा ठेवून आहेत. मला अपयशी व्हायचं नाहीये."

सिद्धार्थने चष्मा नीट केला आणि तिच्या डोळ्यांत पाहत म्हणाला, "कोमल, तुझ्यामध्ये ती क्षमता आहे. तू केवळ एक परीक्षा पास होण्यासाठी नाही, तर व्यवस्थेत बदल करण्यासाठी शिकत आहेस. जेव्हा तू अधिकारी बनून एखाद्या तालुक्यात किंवा जिल्ह्यात जाशील, तेव्हा तिथल्या गरिबांना, महिलांना तुझ्या विचारांची गरज असेल. तुझं ध्येय खूप मोठं आहे, स्वतःवर अविश्वास दाखवू नकोस."

सिद्धार्थच्या या शब्दांनी कोमलच्या मनाला एक नवे बळ दिले. सिद्धार्थ हा केवळ अभ्यासात मदत करणारा मित्र नव्हता, तर तिच्या स्वतंत्र विचारांना, तिच्या अस्तित्वाला पंख देणारा एक सुशिक्षित साथीदार होता. त्याच्यासोबत शनिवार पेठेतल्या रस्त्यांवरून चालताना, स्पर्धा परीक्षांच्या चालू घडामोडींवर आणि देशाच्या समाजकारणावर चर्चा करताना कोमलला एक वेगळाच बौद्धिक आनंद मिळत होता. समीरसोबत तिचे नाते रक्ताचे आणि भावनिक

जोडलेले होते, पण सिद्धार्थ तिचे 'भविष्य' घडवणारा वैचारिक मार्गदर्शक ठरत होता. तिच्या नकळत, तिच्या मनातील सिद्धार्थचे स्थान अधिक आदरयुक्त आणि गहिरे होत चालले होते.

तिकडे गावात मात्र हिवाळा संपता संपता राजकीय उष्णता कमालीची वाढली होती. ग्रामपंचायत निवडणुकीचे बिगुल वाजले होते. सरपंच तात्यासाहेब आणि त्यांचा उजवा हात असलेला तो कचेरीतला क्लर्क विलास कुलकर्णी यांनी नेहमीप्रमाणे पैशाच्या आणि दहशतीच्या जोरावर सत्ता राखण्याची पूर्ण तयारी केली होती. मागील वेळी जनअदालतीच्या आंदोलनात आणि कॅनालच्या नकाशाच्या संघर्षात श्रीधरने ज्या प्रकारे त्यांचा अपमान केला होता, त्याचा वचपा काढण्यासाठी हे दोघे टपून बसले होते. पण यंदा त्यांच्या राजकारणाला सुरुंग लावण्यासाठी श्रीधर आणि विजू काकांनी एक पक्का डाव टाकला होता.

उमेदवारी अर्ज भरण्याच्या दिवशी तालुक्याच्या कचेरीत एकच गर्दी झाली होती. सरपंच तात्यासाहेब आपल्या समर्थकांसह आधीच पोहोचले होते. तेवढ्यात गावातल्या तरुणांचा मोठा जथ्था घेऊन श्रीधर, विजू काका आणि समीर तिथे दाखल झाले.

विलास कुलकर्णीने चष्मा नाकावर सरकवत उपरोधाने विचारले, "काय श्रीधरराव, यंदा पण मागच्या सारखं एकच अर्ज भरणार का? मग आम्ही तो बाद करायला मोकळे!"

त्यावर श्रीधर खसखसून हसला आणि दोन वेगवेगळे फॉर्म टेबलवर ठेवत म्हणाला, "कुलकर्णी, यंदा डाव उलटा हाय! एका शरिपतला बाद कराल, पण या दोन वाघांना कसं रोखणार? यंदा मी वॉर्ड नंबर दोन मधून आणि आमचा समीर वॉर्ड नंबर तीन मधून अर्ज भरतोय! दोन्ही वॉर्डात तुमची पाटी कोरी करायला आम्ही तयार आहोत!"

श्रीधर काका आणि समीरने वेगवेगळ्या वॉर्डातून अर्ज दाखल करताच तात्या सरपंचांचे चेहरे काळेभोर पडले. एकाच घरातून दोन पिढ्या समोरासमोर दोन वेगवेगळ्या प्रभागांतून लढणार म्हटल्यावर विरोधकांची रणनीती पार कोलमडली होती.

निवडणुकीच्या प्रचाराचा शेवटचा दिवस उजाडला. मारुती मंदिराच्या समोरील मोठ्या मैदानावर समीर आणि श्रीधर काकांच्या पॅनेलची पहिली जाहीर सभा आयोजित करण्यात आली होती. संपूर्ण गावातून अबालवृद्ध, शेतकरी आणि महिला मोठ्या संख्येने गोळा झाल्या होत्या. वेशीवर कट्ट्यावर बसून सरपंच तात्या आणि कारभारी आकसून पाहत होते.

सभेची सुरुवात करताना आधी श्रीधर काकांनी माईक हातात घेतला आणि जुन्या पिढीचा अनुभव गावकऱ्यांसमोर मांडला. त्यानंतर मुख्य भाषणासाठी पंचवीशीतील तरुण 'समीर' उभा राहिला. खांद्यावर पांढरा गमछा, अंगात पांढरा सदरा आणि डोळ्यांत गावकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्याची धग घेऊन तो माईकसमोर उभा

राहिला. त्याचा खणखणीत आवाज लाऊडस्पीकरमधून संपूर्ण शिवारात घुमला:

"माझ्या गावातील आई-बापांनो, भाऊ-बहिणींनो! आजवर आपण फक्त सोसलंय. वॉर्ड नंबर दोन असो वा तीन, संपूर्ण गावात आजवर एकाच घराची हुकूमशाही चाललीये. माझ्या श्रीधर काकांनी, विजू काकांनी ऐन मध्यरात्री एका माउलीचे हाल झाले म्हणून या गावात सरकारी दवाखाना मंजूर करून आणला होता. पण तालुक्याच्या कचेरीत बसलेल्या विलास कुलकर्णीने आणि आपल्या गावच्या कारभाऱ्यांनी मिळून डांबरी रस्त्याच्या टक्केवारीसाठी ती फाईल दाबून ठेवली! रस्त्यानं गाड्या धावत्याल हो, पण जर वाटेतच गरिबाचा जीव गेला, तर त्या रस्त्याचा काय उपयोग? आम्ही लोकवर्गणीतून ॲम्बुलन्स आणली, पण आता आम्हाला भीक नको, आमचा हक्क पाहिजे! यंदाची निवडणूक ही केवळ खुर्चीची नाही, तर या गावाच्या स्वाभिमानाची आणि आरोग्याची लढाई आहे. मी आणि श्रीधर काका तुम्हाला शब्द देतो, दोन्ही वॉर्डातून परिवर्तन घडवून ग्रामपंचायतीवर गुलालाची उधळण झाली की पहिली वीट या गावच्या हॉस्पिटलची रचली जाईल!"

समीरचे हे ज्वलंत आणि वॉर्डा-वॉर्डातील समस्यांना हात घालणारे भाषण ऐकून मैदानात उपस्थित असलेल्या शेकडो तरुणांनी एकाच वेळी घोषणा दिल्या—"समीरभाऊ तुम आगे बढो, श्रीधरकाका तुम आगे बढो, हम तुम्हारे साथ है!" टाळ्यांचा कडकडाट झाला. व्यासपीठाच्या कोपऱ्यात उभे असलेले विजू काका यांचे डोळे

अभिमानाने ओलावले. देशपांडे सरांनी समीरच्या पाठीवर थाप मारली, "समीर, आज तुझा बाप आनंद जर इथे असता, तर त्याला तुझा लय अभिमान वाटला असता."

सभेची ही प्रचंड गर्दी आणि दोन वेगवेगळ्या वॉर्डातून मिळालेला तगडा पाठींबा पाहून सरपंच तात्यासाहेबांचे पाय लटपटू लागले होते. त्यांनी तात्काळ विलास कुलकर्णीला फोन लावला, "कुलकर्णी... शरिपत आणि त्याचा पोरगा दोन्ही वॉर्डातून धुमाकूळ घालतायत बघा. अख्खा गाव त्यांच्या सभेला गोळा झालाय. काहीतरी डाव टाकावा लागेल, नाहीतर यंदा आपली गादी दोन्ही वॉर्डातून गेली म्हणून समजा!"

ग्रामपंचायत निवडणुकीच्या मतमोजणीचा तो दिवस संपूर्ण गावाचा श्वास रोखून धरणारा होता. तालुक्याच्या कचेरीबाहेर गावकऱ्यांची मोठी गर्दी जमली होती. सरपंच तात्यासाहेब आणि विलास कुलकर्णी यांचे समर्थक टेबलाभोवती घिरट्या घालत होते.

पण जसजशा मतमोजणीच्या फेऱ्या उलगडत गेल्या, तसतसा विरोधकांच्या छावणीत शुकशुकाट पसरला. वॉर्ड नंबर दोन मधून श्रीधर यांनी तात्या सरपंचांच्या खंद्या समर्थकाला धुळीस मिळवले होते, तर वॉर्ड नंबर तीन मधून पंचवीशीच्या समीरने कारभाऱ्यांच्या उमेदवाराचा प्रचंड मताधिक्क्याने पराभव केला होता. दोन्ही शेजाऱ्यांनी मिळून सरपंचांची जुनी हुकूमशाही मोडून काढली होती. कचेरीबाहेर गुलालाची उधळण झाली, हलगीचा कडकडाट झाला

आणि संपूर्ण गाव "श्रीधरकाका... समीरभाऊ..." अशा घोषणांनी दुमदुमून गेला.

गावात विजयोत्सव साजरा होत असतानाच, विजू काकांच्या ओसरीवर बसलेल्या काळ्या फोनची घंटी खणखणली. विजू काकांनी आनंदाश्रू पुसत रिसीव्हर कानाला लावला. सीमेवरून आनंदचा फोन होता.

"बाबा! अभिनंदन! आपल्या दोन्ही वाघांनी वॉर्ड मारला ना?" आनंदचा आवाज अभिमानाने थिरकत होता.

विजू काकांनी फोन लाऊडस्पीकरवर केला. श्रीधर आणि समीर फोनभोवती उभे राहिले. आनंद म्हणाला, "शरिपत, माझ्या भावा... तू आणि माझ्या समीरने मिळून आज मातीचा अधिकार मिळवून दिलाय. सीमेवर माझा ऊर अभिमानाने भरून आलाय बघा! समीर, गावाची जबाबदारी आता तुझ्या खांद्यावर आहे, नीट पार पाड बाळा!" दोन्ही मित्रांच्या आणि शेजाऱ्यांच्या या सुखाच्या संवादाने ओसरीवर आनंदाचा पूर आला होता.

पण खरा पेच निर्माण झाला तो पुढच्या दोन दिवसांत, जेव्हा 'सरपंच' पदाच्या निवडीची वेळ आली. नव्याने निवडून आलेल्या सदस्यांमध्ये आणि गावकऱ्यांमध्ये एक वेगळीच, गोड राजकीय चुरस सुरू झाली. मारुती आजोबा, देशपांडे सर आणि गावातली ज्येष्ठ मंडळी श्रीधरच्या बाजूने होती. त्यांचे म्हणणे होते, "शरिपतने कॅनालचा लढा दिला, त्याला प्रशासनाचा अनुभव आहे. यंदा सरपंचाची गादी शरिपतनंच सांभाळली पाहिजे." दुसरीकडे, गावातली

तरुण पोरं आणि ताकदीचे तरुण सदस्य समीरच्या बाजूने उभे राहिले, "नाही, आता काळ बदललाय. समीरभाऊंनी तरुणांना एकत्र केलं, हॉस्पिटलची फाईल बाहेर काढायला समीरभाऊंसारखा धडाडीचा तरुणच सरपंच पाहिजे!"

काका आणि पुतण्यासारखं नातं असलेल्या या दोन शेजाऱ्यांमध्ये कोणतीही कटुता नव्हती. समीरने स्वतः मोठ्या मनाने श्रीधर काकांच्या पाया पडत गावकऱ्यांसमोर सांगितले, "माझ्या तरुण मित्रांनो, गादी महत्त्वाची नाही, विचार महत्त्वाचा आहे. श्रीधर काकांनी सोसलेलं राजकारण मी लहानपणापासून पाहिलंय. ते सरपंच होतील आणि मी त्यांचा खंदा पाठीराखा म्हणून गावात काम करेन!" गावकऱ्यांनी या निर्णयाचे टाळ्यांच्या कडकडाटात स्वागत केले आणि अपेक्षेप्रमाणे श्रीधर गावाचे नवे 'सरपंच' झाले. सरपंच होताच श्रीधर यांनी जाहीर केले, "माझा पहिला सहीचा ठराव गावातल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी असेल!"

गावात जेव्हा आनंदाचा गुलाल उधळला जात होता, अगदी त्याच दिवशी पुण्यातल्या सदाशिव पेठेत मात्र एका खोलीत भयानक शांतता पसरली होती. स्पर्धा परीक्षेचा निकाल लागला होता. कोमलने अत्यंत आशेने संगणकाच्या पडद्यावर आपले नाव शोधले, पण संपूर्ण यादीत तिचे नाव कुठेच नव्हते. पहिल्याच प्रयत्नात कोमलला अपयश आले होते.

तालुक्यात नेहमी पहिली येणारी, पुण्यात रात्रीचा दिवस करून अभ्यास करणारी कोमल या अपयशाने पार खचून गेली. तिच्या

डोळ्यांतून अश्रू थांबत नव्हते. तिला गावातील बाबांच्या अपेक्षा, देशपांडे सरांचा विश्वास आणि आजी-आजोबांचे ते शब्द आठवत होते.

तिच्या शेजारीच सिद्धार्थ बसला था. त्याने अत्यंत मायेने तिच्या पाठीवर हात ठेवला, "कोमल, शांत हो. ही स्पर्धा परीक्षा आहे, इथे पहिल्याच फटक्यात यश मिळणं सोपं नसतं. पण याचा अर्थ असा नाही की तू हरलीस. अपयश ही पहिली पायरी आहे. आपण आपल्या चुका शोधू आणि पुढच्या वेळेस अजून ताकदीने उभे राहू. मी तुझ्या सोबत आहे." सिद्धार्थच्या त्या समंजस आणि खंबीर सोबतीने कोमलला आतून थोडे सावरले.

त्या रात्री, कोमलने रडवेल्या आवाजात गावाकडच्या ओसरीवर फोन लावला. श्रीधरने फोन घेतला. कोमल हुंदके देत म्हणाली, "बाबा... माझा निकाल नाही आला. मी नापास झाले..."

पलीकडून गावचा नवा सरपंच, तिचा बाप श्रीधर खंबीर आवाजात म्हणाला, "पोरी, रडायचं नाही! मी वॉर्ड नंबर दोन जिंकण्याआधी तात्या सरपंचाकडून कितीदा हरलो होतो, ठावं आहे ना तुला? एक लढाई हरली म्हणून युद्ध संपत नाही. तू पुण्यातच थांब, अजून अभ्यास कर. तुझा हा बाप शिवारात राबून तुझा सगळा खर्च पेलेल, पण तू यशस्वी झाल्याशिवाय माघारी यायचं नाही!"

बापाच्या या शब्दांनी कोमलच्या काळजाला जणू वीज मिळाली. तिने डोळे पुसले, डायरी उघडली आणि लिहिलं—"पहिला प्रयत्न फसला, पण जिद्द संपलेली नाही. सिद्धार्थ म्हणतो ते खरं आहे, मला अजून खंबीर व्हावं लागेल."

दोन-तिन वर्षे कात टाकल्यासारखी निघून गेली. या काळात गावाकडे आणि पुण्यात दोन्हीकडे बऱ्याच घडामोडी घडत होत्या. कोमल पुण्यात कसून अभ्यास करत होती, तर समीर गावातील तरुणांचा मुख्य आधार झाला होता. सामायिक ओसरीवर आता लहान विजय आणि लक्ष्मी बार तेरा वर्षांची झाली होती.ते हायस्कूलच्या शाळेत जाऊ लागली होती.

अशातच, विजू काकांचा मोठा मुलगा आणि समीरचे वडील—आनंद फौजी, तब्बल दोन दशके देशाच्या सीमेवर रक्ताचे पाणी करून अखेर सैन्यातून सन्मानाने निवृत्त होऊन गावी परतले होते! अंगावरची लष्करी वर्दी उतरवून जेव्हा आनंद अण्णांनी गावाच्या वेशीत पाऊल ठेवले, तेव्हा समीरच्या तरुण फळीने हलगीच्या कडकडाटात आणि गुलालाच्या उधळणीत त्यांचे स्वागत केले. सुनंदाच्या डोळ्यात पती शेवटी सुखरूप घरी आल्याचे सुखाचे अश्रू होते, तर विजू काकांचा ऊर अभिमानाने भरून आला होता .आनंद घरी आला खरा, पण सीमेवरची शिस्त आणि मातीची ओढ त्याच्या रक्तात होती. त्याने समीरच्या पाठीवर थाप मारली. समीर आता केवळ वॉर्डचा सदस्य राहिला नव्हता, तर तालुक्याला शिकता शिकता त्याने गावातील आणि आसपासच्या चार गावांतील शेकडो अन्यायग्रस्त तरुणांची एक खंबीर आणि निष्ठावंत 'तरुणांची फळी' उभारली होती.

"समीर, नुसती पोरं पाठीशी असून चालत नाही. या पोरांच्या ताकदीला विचारांची आणि संघर्षाची योग्य दिशा मिळाली पाहिजे,"

आनंद फौजीने ओसरीवर बसून आपल्या मुलाला सांगितले. समीरने मान डोलावली.

आणि तोच संघर्षाचा प्रसंग गावासमोर अचानक उभा राहिला. तालुक्याचे आमदार आणि तो कचेरीतला जुना लाचखोर क्लर्क विलास कुलकर्णी यांनी नवीन डाव टाकला होता. शासनाने मंजूर केलेली नवीन एमआयडीसी मुद्दामून गावातील त्या बारमाही कॅनालच्या सुपीक आणि बागायती परिसरात प्रस्तावित केली होती! कारखानदारांकडून मोठी लाच घेऊन आमदाराने हा नकाशा मंजूर केला होता. ज्या हिरव्यागार उसाच्या पाचटांसाठी आणि केळीच्या बागांसाठी श्रीधर काकांनी जिल्हाधिकाऱ्यांपर्यंत लढा दिला होता, ती सोन्यासारखी जमीन कारखान्यांच्या केमिकलच्या पाण्यात बुडवण्याचा हा कारस्थानी विचार होता.

समीरने आपल्या तरुणांची फळी घेऊन रणशिंग फुकले, "कारखाने आले पाहिजेत, पण आमच्या बागायती जमिनीवर नाही! गावाबाहेर जी पडीक आणि डोंगराळ जमीन आहे, तिथं एमआयडीसी करा. आमच्या हिरव्यागार शिवारावर आणि बापाच्या कष्टावर आम्ही सिमेंटचे जंगल उभे राहू देणार नाही! आमच्या बापाच्या कष्टाची जमीन आम्ही केमिकलमध्ये जळू देणार नाही!" समीरच्या या आंदोलनाने संपूर्ण जिल्ह्यात एकच खळबळ उडवून दिली होती.

तिकडे पुण्यातल्या सदाशिव पेठेतल्या एका शांत कॅफेत एक वेगळाच भावनिक प्रसंग आकाराला येत होता. कोमलने स्पर्धा

परीक्षेचा पुढचा प्रयत्न दिला होता. अभ्यासाच्या या अथांग प्रवासात सिद्धार्थ तिचा खंबीर आधार बनला होता.

शनिवारच्या त्या संथ संध्याकाळी, सिद्धार्थ कोमलच्या समोर बसला था. त्याने चहाचा कप बाजूला सारला. त्याच्या डोळ्यांत कोमलसाठी असलेली एक अथांग आणि आदरयुक्त भावना दाटून आली होती. त्याने कोमलचा हात हातात घेण्याचा प्रयत्न करत अत्यंत समंजस, पण हळव्या आवाजात विचारले:

"कोमल... आपण मागच्या काही वर्षांपासून एकत्र अभ्यास करतोय, एकमेकांना समजून घेतोय. मला माहित आहे की या वेळी तू नक्कीच यशस्वी होणार आहेस. पण मला साहेब कोमलपेक्षा, व्यक्ती म्हणून तू माझ्या आयुष्यात हवी आहेस. मला तुझ्यासोबत माझं पुढचं आयुष्य घालवायचं आहे. विल यु मॅरी मी?"

सिद्धार्थने थेट प्रपोज केल्यावर कोमलच्या अंगावर सरसरून काटा आला. तिने स्वतःचा हात हळूच मागे घेतला. तिच्या मनात एका क्षणात पुण्याचा तो झगमगाट, तो कॅफे विरघळून गेला आणि तिच्या डोळ्यांसमोर बालपणीच्या आठवणींचे जुने चित्रपट चालू झाले...

तिला आठवला तो पहिलीचा पहिला पावसाळा, जेव्हा तिने व समीरने कागदाच्या होड्या करून पाण्यात सोडल्या होत्या. समीरची होडी पुढे निघून गेली होती, पण आजही त्या होडीसोबत तिच्या भावना जोडलेल्या होत्या.

तिला आठवला शाळेचा तो पहिलाच दिवस, जेव्हा पळताना पावसाच्या पाण्यात वाटेवर तिचा पाय घसरला होता आणि ती खाली

पडली होती. वर्गातली इतर पोरं हसत निघून गेली होती, पण समीर धावत मागे आला होता, त्याने तिला उठवायला मदत केली होती आणि हसत हसतच तिचा हात धरून घरापर्यंत आणले होते. समीरचे ते शब्द तिच्या कानात घुमले, "अंग तू माजीच जबाबदारीय..." भावनांचा एक प्रचंड गोंधळ तिच्या मनात माजला होता. कोमलने सिद्धार्थला थेट नकार दिला नाही; तिने खाली मान घातली, "सिद्धार्थ... तू माझ्यासाठी काय आहेस, हे सांगायला मला शब्दांची गरज नाही. पण... मला थोडा वेळ हवाय रे. अजून निकाल यायचा आहे आणि मला एकदा गावाची माती बघून यावी लागेल." सिद्धार्थने तिच्या मनाचा आदर करत नेहमीप्रमाणे होकार दिला.

दोन दिवसांनी कोमल कोणालाही न सांगता एसटी बस पकडून थेट गावी आली. ओसरीवर पाऊल ठेवताच घरात आनंद पसरला, पण कोमलचे मन शांत नव्हते. ती तडक स्वयंपाकघरात गेली, जिथे तिची आई शकुंतला काकू कामात व्यस्त होती. कोमलने पाठीमागून जाऊन आईला घट्ट मिठी मारली आणि तिच्या खांद्यावर डोके ठेवून ती लहान मुलासारखी रडू लागली.

शकुंतलाने दचकून आपले हात बाजूला केले आणि कोमलचे तोंड हातात घेतले, "कोमले... काय झालं माझ्या सोन्या? पुण्यात काही त्रास झाला का? परीक्षेचा काही ताण आहे का गं?"

कोमलने आईला घट्ट धरून ठेवले, तिचा आवाज हुंदक्यांनी दाटला होता, "नाही ग आई... पुण्यात खूप चांगल्या सोयी आहेत.

तिथं माझा मित्र सिद्धार्थ... त्याने मला लग्नासाठी विचारलंय ग आई..."

शकुंतला शांतपणे ऐकत होती. कोमल पुढे बोलू लागली, "आई... जगाच्या नजरेत मी खूप शिकतेय, परीक्षा पास होईनही. पण मला एक गोष्ट कळालीये ग, प्रत्येक वेळी मिळणारं यश हे संपूर्ण समाधान नसतं. आपण कित्येकदा जगाच्या नजरेत जिंकून सुद्धा मनाच्या आतल्या कोपऱ्यात पूर्णपणे हारलेलो असतो. माझं मन शाश्वत समाधाण्यासाठी धडपडत आहे ग आई..."

शकुंतला शांतपणे स्वयंपाकघराच्या खिडकीबाहेर पाहू लागली, जिथे दारात समीर आपल्या वडिलांसोबत एमआयडीसीच्या आंदोलनाची रणनीती आखत खंबीरपणे उभा होता.

भाग ११: अग्निपरीक्षा

सदाशिव पेठेतल्या त्या छोट्याशा, कोंदट खोलीत कोमलच्या आयुष्यातील अंधार आता अधिकच गडद झाला होता. मे महिन्याचे दिवस संपून जून महिना सुरू झाला होता, पण तिच्या मनातील उन्हाळा कमी होत नव्हता. लागोपाठच्या दोन प्रयत्नांतील अपयशांनंतर, काल रात्री जेव्हा मुख्य परीक्षेचे अंतिम निकालपत्र शासकीय संकेतस्थळावर जाहीर झाले, आणि त्या संपूर्ण यादीत तिचा रोल नंबर कुठेच दिसला नाही, तेव्हा कोमलच्या मनाचा बांध पार फुटला होता. तिची एवढी वर्षे जपलेली सहनशीलता, तिची जिद्द आणि डोळ्यांतली स्वप्नं सगळं काही त्या एका रात्रीत जळून खाक झालं होतं.

तिने खोलीतल्या जुन्या भिंतीकडे पाहिले, जिथे अभ्यासाचे टाईमटेबल, संविधानाची महत्त्वाची कलमे, देशाचे नकाशे आणि देशपांडे सरांनी स्वतःच्या हाताने लिहून दिलेली यशाची सूत्रे चिकटवलेली होती. त्या भिंतीवरील कागदांकडे पाहून आता तिला स्वतःचीच भीती वाटू लागली होती. ते कागद जणू तिच्या अपयशाची चेष्टा करत होते.

"आता पुरे झालं... माझ्याने हे होणार नाही. मी थकलेय आता. मी माझ्या कष्टाच्या बापाचे कष्टाचे पैसे, विजू आजोबांची पत आणि

देशपांडे सरांचा माझ्यावर असलेला तो अथांग विश्वास सगळं काही या शहरात आणून वाया घालवलं," कोमल खोलीच्या कोपऱ्यात गुडघ्यांवर डोके ठेवून हुंके देत स्वतःशीच पुटपुटली.

रात्रीचा एक वाजला होता. तिने अत्यंत जड अंतःकरणाने, ओल्या डोळ्यांनी तिची ती जुनी पुठ्ठ्याची अस्मानी रंगाची ट्रंक उघडली. ज्या ट्रंकेत आईने गायीच्या तुपाचा डबा आणि लाडू देऊन तिला पुण्यात पाठवले होते, आज त्याच ट्रंकेमध्ये तिने स्पर्धा परीक्षेच्या पुस्तकांचे ढीग, स्वतःच्या हाताने काढलेल्या नोट्सच्या वह्या... सगळं काही अत्यंत हताशपणे कोंबून भरलं. तिने मनात पक्का निर्णय घेतला होता की आता या पुण्याच्या शहरात एक दिवसही, एक क्षणही थांबायचं नाही; आपण आपल्या गावी परतायचं, वडिलांसोबत काळ्या मातीत राबायचं, पण या पुस्तकांच्या आणि सिमेंटच्या जंगलात आता स्वतःच्या स्वप्नांची घुसमट करून मरण पत्करायचे नाही.

पहाटेचे साडेचार वाजले होते. पुण्याच्या स्वारगेट एसटी स्टँडवर हिवाळ्यासारखीच एक थंड, सुसाट हवा सुटली होती. अजून उजाडलं नव्हतं. कोमलने आपली जड ट्रंक आपल्या पायाशेजारी ठेवली आणि ती रिकाम्या बाकावर बसून शून्यात नजर लावून बसची वाट पाहू लागली. काही वेळातच स्टँडवर एक लाल रंगाची एस.टी. बस धडधडत आली, ज्याच्या पाटीवर लिहिले होते—'पुणे ते सोलापूर'.

कोमलने जड पावलांनी त्या लालपरीमध्ये प्रवेश केला. खिडकीपाशी बसून जेव्हा बस चालकाने गाडी चालू केली, इंजिनचा

मोठा आवाज झाला, तेव्हा खिडकीबाहेर पळणाऱ्या पुण्याच्या मोठ्या इमारतींकडे, फर्ग्युसन कॉलेजच्या रस्त्याकडे पाहत कोमलच्या डोळ्यातून अश्रू घळघळत वाहत होते. ती एक पराभूत, थकलेली मुलगी म्हणून आपल्या घराकडे निघाली होती.

तिकडे सदाशिव पेठेत सकाळी नऊ वाजता, जेव्हा आय.पी.एस. सिद्धार्थ कोमलच्या खोलीवर पोहोचला, तेव्हा कपाटात नव्या नोट्स आणि काही चालू घडामोडींची पुस्तके त्याच्या हातात होती. कोमलच्या खोलीला बाहेरून मोठे कुलूप लागलेले पाहून तो दचकला. त्याने शेजारच्या घरमालकाकडे चौकशी केली, तेव्हा त्याला कळाले की कोमल पहाटेच तिची ट्रंक घेऊन गावी जाण्यासाठी निघाली आहे.

सिद्धार्थ हा सामान्य मुलगा नव्हता; तो स्वतः मागच्याच वर्षी आय.पी.एस. झाला होता आणि त्याला प्रशासकीय चक्रव्यूहाची चांगली माहिती होती. सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे, आज दुपारी एक वाजता केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचा अंतिम गुणवत्ता निकाल जाहीर होणार होता, ज्याची मुलाखत कोमलने महिनाभरापूर्वी दिल्लीत दिली होती. कोमल मुख्य परीक्षेत अपयशी झाली होती खरी, पण मागील वर्षीच्या इंटरव्यूचा राखीव निकाल आज जाहीर होणार होता.

सिद्धार्थने हार मानली नाही. तो खाकी वर्दीतच आपल्या शासकीय गाडीत बसला. "ड्रायव्हर, सोलापूर हायवेच्या दिशेने गाडी वेगाने चालवत होता. आपल्याला सोलापूर बस पकडायची आहे!"

सिद्धार्थने आदेश दिला. त्याची गाडी हायवेवरून कोमलच्या लालपरीचा शांतपणे, वेगाने पाठलाग करू लागली.

दूपारचे साडेबारा वाजले होते. मे महिन्याचं कडक ऊन रस्त्यावर मिऱ्या वाटत होतं. कोमलची बस इंदापूर तालुक्याच्या हद्दीत एका मोठ्या हायवे कट्ट्यावरील हॉटेलपाशी चहासाठी आणि प्रवाशांसाठी थांबली. कोमल बसमधून उतरली, तिचे मन व्याकुळ होते. ती हॉटेलच्या गर्दीपासून दूर, एका मोठ्या कडुनिंबाच्या झाडाच्या सावलीत शांतपणे उभी राहून शिवार पाहू लागली.

तेवढ्यात, तिथे सिद्धार्थची शासकीय गाडी येऊन थांबली. गाडीतून कडक खाकी वर्दीतला सिद्धार्थ खाली उतरला. त्याने गर्दीतून वाट काढत थेट कोमलच्या जवळ गेला आणि तिचा हात आपल्या हातात घेत म्हणाला:

"कोमल! वेडी आहेस का तू? अशी ऐन युद्धाच्या वेळेस मैदान सोडून अर्ध्यातून पळून जाणारी मुलगी नाहीस तू! श्रीधरराव सरपंच झालेत गावात, विजू फौजींचे संस्कार आहेत तुझ्यावर, अशी कशी हिंमत हरू शकतेस?"

कोमलने आपला हात मागे घेण्याचा प्रयत्न केला, तिच्या डोळ्यातून पाणी वाहत होते, "सिद्धार्थ... मला जाऊ दे रे माझ्या गावाकडे! माझ्या बाबांनी कष्टाच्या कॅनालच्या उसाचा सगळा पैसा, संपूर्ण माया माझ्यावर पुण्यात लावलीये. पण माझ्या हातात फक्त

आणि फक्त अपयश आहे रे. मी त्यांना काय तोंड दाखवू? मी आता अधिक शिकू शकत नाही."

सिद्धार्थने तिचे दोन्ही खांदे आपल्या खंबीर हातांनी घट्ट धरले आणि थेट तिच्या ओल्या डोळ्यांत पाहत कडक शासकीय आवाजात म्हणाला:

"कोमल, शांत हो आधी! आणि माझं बोलणं नीट ऐक. तू हरली नाहीस, तू नापास झाली नाहीस! आज केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचा पण अंतिम निकाल जाहीर झाला आहे. कोमल... तू पास झालीस! तू केवळ पास झाली नाहीस, तर संपूर्ण महाराष्ट्रात मुलींमध्ये 'प्रथम' आली आहेस! तू 'आय.ए.एस.' झालीस कोमल! तू जिल्ह्याची नवी कलेक्टर झालीस!"

सिद्धार्थच्या या शब्दांनी कोमलच्या पायाखालची जमीनच एका क्षणात सरकली. तिचे डोळे विस्फारले. तिने अविश्वासाने सिद्धार्थकडे आणि त्याच्या हातातल्या त्या वायरलेसवर आलेल्या शासकीय फाईलकडे पाहिले, जिथे तिचे नाव सर्वात वर मोठ्या अक्षरात छापलेले होते. तिने बसच्या चाकापाशी असलेल्या आपल्या ट्रंकेवर डोके ठेवले आणि ती जोरात रडू लागली. पण या वेळी तिचे हे अश्रू पराभवाचे किंवा दुःखाचे नव्हते, तर चार वर्षांच्या कठीण वनवासाचे आणि दैदिप्यमान यशाचे आनंदाश्रू होते! तिचा संघर्ष आज सफळ झाला होता.

निकालाचे ते स्वतःचे नाव शासकीय कागदावर पाहताच कोमलच्या डोळ्यांसमोर महिनाभरापूर्वी दिल्लीच्या शहाजहान रोडवरील 'धोलपूर हाऊस' म्हणजेच यु.पी.एस.सी. भवनात झालेला तो कठीण, अंगावर काटा आणणारा इंटरव्यू प्रसंग जसाच्या तसा उभा राहिला...

त्या दिवशी दिल्लीत कडक थंडी होती. युपीएससी भवनाच्या मुख्य गेटबाहेर पांढरी शुभ्र वर्दी घालून आय.पी.एस. सिद्धार्थ स्वतः तिचा आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी उभा होता. कोमलने विठ्ठलाचे नाव घेतले, मनातील भीती बाजूला सारली आणि मुख्य इंटरव्यू रूममध्ये प्रवेश केला. समोर एका मोठ्या अर्धवर्तुळाकार टेबलवर देशातले पाच नामवंत, कडक शिस्तीचे आयएएस अधिकारी आणि करड्या नजरेचे पॅनेल सदस्य बसले होते. कोमलने अत्यंत शांतपणे, सुसंस्कृतपणे सर्वांना अभिवादन केले आणि ती मंचासमोरील खुर्चीवर बसली.

पॅनेलच्या मुख्य अध्यक्षांनी तिच्या फाईलकडे पाहिले, चश्मा नाकावर सरकवला आणि तिच्या ग्रामीण पार्श्वभूमीचा, इंदापूर तालुक्याचा संदर्भ घेत पहिलाच अत्यंत गुंतागुंतीचा, राजकीय प्रश्न टाकला:

"कोमल, तुम्ही एका अतिशय दुर्गम आणि शेतकरी पार्श्वभूमीच्या ग्रामीण भागातून आला आहात. तुमच्या प्रोफाइलनुसार, तुमच्या गावात आरोग्य व्यवस्था आणि स्थानिक राजकारणाचा, कंत्राटदारांचा मोठा संघर्ष सुरू आहे. जर तुम्हाला उद्या त्याच जिल्ह्याची

जिल्हाधिकारी बनवलं, आणि तिथल्या स्थानिक लोकनेत्याने आरोग्य व्यवस्थेतील भ्रष्टाचाराविरुद्ध, रखडलेल्या हॉस्पिटलच्या फाईलविरुद्ध कायदा हातात घेऊन अभूतपूर्व आंदोलन केलं, कचेरीला कुलूप ठोकलं, तर तुम्ही प्रशासकीय प्रमुख म्हणून केवळ कायदा पाळणार की त्या लोकनेत्याच्या आणि गावकऱ्यांच्या भावनांना साथ देणार?"

हा प्रश्न थेट तिच्या गावाशी आणि नकळत तिचा बाबांनी गावात केलेल्या त्या 'जनअदालती'च्या आंदोलनाशी जोडलेला होता. कोमलच्या डोळ्यांसमोर एका क्षणात आपला गाव उभा राहिला. तिला आठवली ती मे महिन्याची काळरात्र, जेव्हा तिची आई शकुंतला आणि सुनंदा काकू दवाखान्याअभावी बैलगाडीत वेदनेने किंचाळत होत्या... तिला आठवला तो बापाचा संघर्ष आणि विलास कुलकर्णीने दाबेलेली फाईल.

तिने स्वतःला सावरले. सिद्धार्थने तिला दिलेले प्रशासकीय धडे तिला आठवले. तिने थेट पॅनेलच्या अध्यक्षांच्या डोळ्यांत डोळे घालून अत्यंत निर्भय, करारी आणि स्पष्ट आवाजात उत्तर दिले:

"सर... एक जबाबदार प्रशासकीय अधिकारी म्हणून माझे पहिले आणि अंतिम कर्तव्य हे देशाच्या संविधानाशी आणि कायद्याच्या चौकटीशी असेल. लोकशाहीत कायदा हातात घेण्याचा अधिकार कोणालाही नाही, मग तो कितीही मोठा लोकनेता का असेना. जर कोणी कायदा हातात घेतला, तर एक जिल्हाधिकारी म्हणून मी कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी कडक पावले पाळेन. पण...!"

कोमल एक क्षण थांबली, पॅनेलचे सदस्य तिच्याकडे एकटक पाहत होते. ती पुढे म्हणाली:

"पण सर, जर त्या लोकनेत्याची मागणी न्याय्य असेल, तिथली आरोग्य व्यवस्था प्रशासनाच्या सुस्तीमुळे आणि अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचारामुळे फायलींमध्ये अडकली असेल, तर मी केवळ कायदा पाळण्याचं निमित्त करून केबिनमध्ये गप्प बसणार नाही. मी स्वतः प्रशासकीय प्रमुख म्हणून २४ तासांच्या आत त्या रखडलेल्या आरोग्य प्रकल्पाची फाईल बाहेर काढून ती मंजूर करेन, जेणेकरून त्या लोकनेत्याला किंवा माझ्या जिल्ह्यातील सामान्य जनतेला रस्यावर उतरून कायदा हातात घेण्याची गरजच उरणार नाही! मी समस्येवर तात्पुरती मलमपट्टी करणार नाही, तर प्रशासकीय दिरंगाईचे मूळच उपटून टाकेन!"

कोमलचे हे धाडसी, प्रगल्भ आणि प्रशासकीय परिपक्वतेने भरलेले उत्तर ऐकून संपूर्ण पॅनेलच्या सदस्यांनी कौतुकाने आपल्या माना डोलवल्या होत्या. तिची तीच निर्भय वृत्ती आज तिला यशाच्या सर्वोच्च शिखरावर घेऊन आली होती.

तिकडे कोमल जेव्हा हायवेवर यशाचा गुलाल अनुभवत होती, अगदी त्याच वेळी तिच्या गावी आणि तालुक्यात समीरने एका अभूतपूर्व, ऐतिहासिक राजकीय वादळाला जन्म दिला होता. केवळ विजू काकांच्या आणि सरपंच श्रीधर काकांच्या घराशेजारचा तो गावातील दवाखाना कचेरीतल्या त्या लाचखोर कारकुनाने—विलास

कुलकर्णीने दाबून ठेवला नव्हता, तर संपूर्ण तालुक्यातल्या तब्बल सहा ग्रामीण रुग्णालयांची आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची कामे स्थानिक आमदाराच्या कंत्राटी टक्केवारीच्या राजकारणामुळे कित्येक वर्षांपासून लालफितीत रखडलेली होती.

श्रीधर काका गावचे नवे सरपंच झाल्यापासून त्यांनी, देशपांडे सरांनी आणि समीरच्या वडिलांनी, म्हणजेच सैन्यातून निवृत्त झालेल्या आनंद फौजींनी अनेकदा तालुक्याला जाऊन प्रशासकीय लढा दिला होता, पण कचेरीने आणि आमदाराने आपल्या सत्तेच्या बळावर त्यांना कधीच दाद दिली नव्हती. अखेर, विजू फौजींचे रक्त आणि लष्कराची शिस्त असलेल्या समीरचा संयम पूर्णपणे सुटला.

त्या देशाच्या फौजीच्या मुलाने आपल्या 'युवा शेतकरी मंच'च्या हजारो तरुण शेतकरी पुत्रांना एकत्र केले आणि तालुक्याच्या मुख्य कचेरीच्या आणि तहसील कार्यालयाच्या समोर थेट 'आमरण उपोषण' सुरू केले! "जोवर तालुक्यातल्या सहा रुग्णालयांचा निधी आणि मंजुरी मिळत नाही, तोवर अन्न पाण्याचा एक थेंबही घेणार नाही!" समीरने रणशिंग फुकले होते.

समीरच्या या उपोषणाचा आज पाचवा दिवस उजाडला होता. सलग पाच दिवस अन्न आणि पाण्यावाचून समीरचा तो गोरा, करारी चेहरा पूर्णपणे सुकला होता, त्याची तब्येत कमालीची खालावत चालली होती. पण त्याच्या डोळ्यातली धग आणि जिद्द तसूभरही कमी झाली नव्हती. तालुक्याचे पोलीस आणि अधिकारी त्याला सरकारी

दवाखान्यात हलवण्याचा प्रयत्न करत होते, पण हजारो तरुणांनी मंचाभोवती मानवी साखळी केली होती.

मंचावर समीरच्या शेजारी त्याचे पाठीराखे असलेले गावचे सरपंच श्रीधर काका आणि त्याचे वडील आनंद फौजी सावलीसारखे खंबीर उभे होते. विजू काका आणि मारुती आजोबा पारावरून गावकऱ्यांना धीर देत होते. तर गावी ओसरीवर समीरची आई सुनंदा काकू आणि शकुंतला काकू घरच्या देव्हाऱ्यापाशी अखंड तुपाचा दिवा लावून, डोळ्यात पाणी आणून आपल्या पोराच्या आरोग्यासाठी विठ्ठलाकडे प्रार्थना करत होत्या.

समीरच्या या आंदोलनाने आणि तरुणांच्या फळीने संपूर्ण जिल्हा जाम केला होता. विधानसभा निवडणुका तोंडावर असल्यामुळे आणि एका लष्करी शौर्यपदक विजेत्या फौजीच्या मुलाचे उपोषण असल्यामुळे, संपूर्ण राज्यात या आंदोलनाची मोठी चर्चा सुरू झाली. परिस्थिती हाताबाहेर जात असल्याचे पाहून राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांनी स्वतः या विषयात मध्यस्थी करण्याचा निर्णय घेतला.

दुपारच्या वेळी मुख्यमंत्र्यांचे हेलिकॉप्टर थेट तालुक्याच्या मैदानात उतरले! कचेरीच्या मैदानावर अभूतपूर्व गर्दी जमली होती. मुख्यमंत्री स्वतः सुरक्षा रक्षकांसह समीरच्या मंचावर आले. त्यांनी समीरची ती जिद्द पाहिली, त्याचे हात हातात घेतले आणि स्वतःच्या हाताने ज्यूसचा ग्लास समीरच्या ओठाला लावून त्याचे उपोषण सोडवले!

मुख्यमंत्र्यांनी तिथेच माईक हातात घेतला आणि जाहीर सभा घेतली, "या इंदापूरच्या मातीतील तरुण वाघाच्या जिद्दीला आणि त्याच्या सामाजिक जाणिवांना माझा कडक सॅल्यूट आहे! कचेरीतल्या अधिकाऱ्यांच्या चुकीमुळे हे घडले. मी आज याच मंचावरून जाहीर करतो की, तालुक्यातील सर्वच्या सर्व सहा ग्रामीण रुग्णालयांचा आणि श्रीधरराव सरपंचांच्या गावातील दवाखान्याचा सर्व प्रलंबित निधी मी आज विशेष अधिकारात मंजूर करत आहे!" मैदानात गावकऱ्यांचा एकच जल्लोष झाला.

त्यानंतर कचेरीच्या व्ही.आय.पी. शासकीय विश्रामगृहात मुख्यमंत्र्यांनी समीरच्या पाठीवर अभिमानाने जोरात थाप मारली. तिथे त्याचे वडील आनंद फौजी आणि गावचे सरपंच श्रीधर काका हजर होते. मुख्यमंत्र्यांनी समीरकडे पाहिले आणि त्याला थेट मोठी राजकीय ऑफर दिली:

"समीर, तुझ्यासारख्या धडाडीच्या, प्रामाणिक आणि तरुणांचे नेतृत्व करणाऱ्या खंबीर तरुण रक्ताची आज आपल्या राज्याला आणि लोकशाहीला गरज आहे. पुढील वर्षी विधानसभेची अधिकृत निवडणूक तू आमच्या मुख्य पक्षाकडून लढव! मी स्वतः तुला पक्षाकडून आमदारकीची उमेदवारी जाहीर करतो!"

ते ऐकून आनंद फौजींचा आणि सरपंच श्रीधर काकांचा ऊर अभिमानाने तब्बल ५६ इंचाचा झाला होता. वयाने अत्यंत लहान

असलेला त्यांचा समीर आता थेट तालुक्याच्या आमदारकीच्या शर्यतीत आला होता!

अगदी त्याच ऐतिहासिक क्षणी, जेव्हा तालुक्यात समीरचा सत्कार चालू होता, गावाकडे श्रीधर काकांच्या ओसरीवर शकुंतला काकू आणि सुनंदा काकू कंदील साफ करत होत्या. सामायिक ओसरीवर विजय आणि लक्ष्मी खेळत होते.

अचानक, ओसरीवरच्या त्या काळ्या रंगाच्या सरकारी फोनची घंटी "खणखण-खणखण..." असा मोठा आवाज करत वाजली. कचेरीतून नुकतेच घरी परतलेले सरपंच श्रीधर काका आणि विजू काका ओसरीवरच होते. श्रीधर काकांनी धावत जाऊन फोनचा रिसीव्हर कानाला लावला. हायवेवरून कोमलने थेट आपल्या बापाच्या फोनवर कॉल केला होता.

"हॅलो... कोमले, बाळा! पोहोचलीस का गावी?" श्रीधर काकांनी विचारले.

पलीकडून कोमलचा आवाज रडत पण अत्यंत खंबीर प्रशासकीय जरबेने फोनवरून आला, "बाबा... मी पास झाले ! मी युपीएससी ची परीक्षा पास झाले बाबा! मी अख्ख्या महाराष्ट्रात मुलींमध्ये पहिली आले... मी कलेक्टर झाले बाबा! मी आयएएस झाले!"

तिचे ते शब्द ऐकताच श्रीधर काकांच्या हातातला फोनचा रिसीव्हर किंचित थरथरला. त्यांनी तात्काळ फोन लाऊडस्पीकरवर केला. ओसरीवर आणि कचेरीच्या व्हीआयपी रूममध्ये जिथे समीर

आणि आनंद फौजी होते, तिथला सरकारी फोनही खणखणला होता. कोमल कलेक्टर झाल्याची बातमी वाऱ्यासारखी संपूर्ण तालुक्यात आणि दोन्ही ओसऱ्यांवर पसरली.

"माझी पोर... माझी वाघीण साहेब झाली रे विजू! कलेक्टर झाली माझी लेक!" सरपंच श्रीधर काकांनी फोन आपल्या छातीशी लावला आणि ते ढसाढसा रडले.

ओसरीवर खेळणारा विजय आणि लक्ष्मी हे ऐकताच आनंदाने जागेवरच नाचू लागले, "ताई कलेक्टर झाली! ताई साहेब झाली!" शकुंतला आणि सुनंदाने देवासमोर लोटांगण घातले.

समीर तिथे तालुक्याच्या कचेरीत उभा होता. एका बाजूला त्याच्या स्वतःच्या आंदोलनाचा हा ऐतिहासिक अभूतपूर्व विजय, मुख्यमंत्र्यांनी दिलेली थेट आमदारकीची तगडी ऑफर... आणि दुसऱ्या बाजूला त्याची बालपणीची ती कोमल, जी आज सकाळीच पुण्यातून पराभूत होऊन, रडत ट्रंक घेऊन लालपरीने निघाली होती, ती आता सर्व संकटांची अग्निपरीक्षा पार करून थेट जिल्ह्याची सर्वोच्च प्रशासकीय प्रमुख 'जिल्हाधिकारी' (कलेक्टर) झाली होती! दोन टोकांवर संघर्ष करणाऱ्या या दोन पाखरांनी आज एकाच दिवशी संपूर्ण तालुक्याचा इतिहास बदलून टाकला होता.

त्या रात्री गावातील दोन्ही ओसऱ्यांवर आणि मारुती मंदिराच्या आवारात अभूतपूर्व फटाक्यांची आतिषबाजी झाली. हलगीचा कडकडाट रात्री उशिरापर्यंत चालू होता. अख्ख्या गावाने

आजपर्यंतच्या इतिहासातील सर्वात मोठा 'दुहेरी विजयाचा गुलाल' अनुभवला होता.

दुसरीकडे, वाड्यावर बसलेल्या जुन्या सरपंचांचे—दौलतराव तात्यासाहेबांचे आणि कचेरीत विडी ओढणाऱ्या त्या लाचखोर कारकुनाचे—विलास कुलकर्णीचे धाबे पार दणाणले होते. कारण त्यांना ठाऊक होते, आता तालुक्यात आमदार म्हणून समीर आणि जिल्ह्यात कलेक्टर म्हणून कोमलची सत्ता येणार होती! भ्रष्टाचाराचे दिवस आता संपले होते.

भाग १२: कर्तव्यदक्ष

सोमवारचा तो ऐतिहासिक दिवस उजाडला. जिल्ह्याच्या मुख्य शासकीय कचेरीबाहेर सकाळपासूनच एक अभूतपूर्व, विलक्षण अशी लगबग सुरू होती. पोलीस दलाच्या तीन-चार निळ्या रंगाच्या गाड्या, पांढऱ्या रंगाच्या शासकीय गाड्यांची लांबलचक रांग आणि कचेरीच्या मुख्य लाकडी वेशीच्या गेटवर घातलेले सुवासिक झेंडूच्या फुलांचे आणि आंब्यांच्या पानावरील तोरण... हे सगळे जिल्ह्याच्या नव्या, पहिल्या महिला 'जिल्हाधिकारी' यांच्या स्वागतासाठी सज्ज होते.

शासकीय गाडी कचेरीच्या मुख्य पायरीपाशी येऊन थांबली. शासकीय चालकाने धावत जाऊन गाडीचा दरवाजा उघडला. डोक्यावर अशोकस्तंभ असलेली अधिकृत शासकीय गोल टोपी, अंगावर कडक इस्त्रीचे खाकी-पांढरे प्रशासकीय कपडे आणि डोळ्यांत संपूर्ण जिल्ह्याचा कारभार असा सांभाळण्याची एक वेगळीच, करारी प्रशासकीय जरब घेऊन कोमल गाडीतून खाली उतरली. ती आता २८ वर्षांची एक प्रगल्भ, कणखर अधिकारी झाली होती.

तिने पाऊल जमिनीवर टाकताच, समोर उभे असलेले जिल्ह्याचे वरिष्ठ पोलीस अधीक्षक आणि इतर शासकीय अधिकाऱ्यांनी तिची ती जरब पाहून एका ताठ शिस्तीत तिला कडक सॅल्यूट ठोकला. कोमलने नम्रतेने मान डोलावली.

तेवढ्यात, कचेरीतील कर्मचाऱ्यांच्या गर्दीतून वाट काढत, पांढऱ्या शर्टातला तो जुना लाचखोर मुख्य कारकून विलास कुलकर्णी आणि त्याचे काही जुने भ्रष्ट सहकारी हातामध्ये सुगंधी फुलांचा मोठा गुच्छ घेऊन, भीत-भीत, थरथरत्या पायांनी पुढे आले. कुलकर्णीचा चेहरा पांढराफटफटीत पडला होता, कपाळावर भीतीचा घाम आला होता. ज्या विलास कुलकर्णीने तालुक्याच्या कचेरीत बसून विजू काकांची फाईल धुळीत फेकून दिली होती, ज्याने श्रीधर काकांना टक्केवारीसाठी दोन वर्षे गावाच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या मंजुरीच्या फाईलसाठी तालुक्याला खेटे मारायला लावून छळले होते... तोच विलास कुलकर्णी आज त्याच शेतकऱ्याच्या लेकीसमोर, जिल्ह्याच्या सर्वोच्च साहेबासमोर हात जोडून, कंबर वाकवून अत्यंत लाचार उभा होता! काळाने असे कायदेशीर वर्तुळ पूर्ण केले होते की, शोषक आज शोषिताच्या पायाशी झुकला होता.

विलास कुलकर्णीने थरथरत्या हाताने तो गुच्छ पुढे केला, त्याचा आवाज घशातच अडकला होता, "सा... साहेब! स्वागत हाय तुमचं या कचेरीत. जुनं... जुनं काय चुकलं-माकलं असेल या गरिबाकडून, तर मोठ्या मनाने माफ करा साहेब!"

कोमल जागच्या जागी थांबली. तिने विलास कुलकर्णीच्या डोळ्यांत पाहिले. तिची ती करडी, तीक्ष्ण नजर पाहून कुलकर्णीने आपली नजर भीतीपोटी झटकन जमिनीकडे वळवली. कोमलने त्याच्या हातातील त्या गुच्छाचा स्वीकार केला, पण तिचा चेहरा एखाद्या

पाषाणासारखा शांत आणि गंभीर होता. तिने त्याला कोणताही शाब्दिक दिलासा दिला नाही.

ती सरळ आपल्या मुख्य केबिनमध्ये आली. त्या अथांग खोलीत, समोर ठेवलेल्या 'जिल्हाधिकारी' या नावाच्या पाटीच्या मागे, लाल दिव्याच्या मुख्य शासकीय खुर्चीवर तिने पदभार स्वीकारला. खुर्चीवर बसताच तिने टेबलवर प्रलंबित असलेल्या फायलींपैकी पहिलीच मुख्य फाईल आपल्या हातात घेतली—ती फाईल तिच्या स्वतःच्या इंदापूर तालुक्यातील त्या सहा ग्रामीण रुग्णालयांच्या आणि तिच्या स्वतःच्या गावातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या इमारतीची आणि डॉक्टरांच्या नियुक्तीची अंतिम शासकीय अंमलबजावणीची फाईल होती! कोमलने आपला पेन हातात घेतला आणि अत्यंत खंबीरपणे त्या फाईलवर आपली पहिली अधिकृत मुख्य स्वाक्षरी केली. विलास कुलकर्णीने दोन वर्षे जी फाईल दाबली होती, ती आज शेतकऱ्याच्या लेकीच्या एका सहीने मुक्त झाली होती. संपूर्ण जिल्ह्यात तिच्या या कडक शिस्तीची आणि धडाडीच्या निर्णयाची चर्चा पहिल्याच दिवशी वाऱ्यासारखी पसरली.

पण जसजशी संध्याकाळ होत आली, कचेरीचा कोलाहल शांत झाला आणि सर्व वरिष्ठ अधिकारी, शिपाई आपापल्या फायली आवरून निघून गेले, तेव्हा त्या केबिनमध्ये एक अथांग, जड शांतता पसरली. कोमल आपल्या मोठ्या लाकडी टेबलवरून उठली आणि तिने केबिनच्या मुख्य खिडकीबाहेर पाहिले. बाहेर या जिल्ह्याची माती

पसरली होती. खिडकीबाहेर अजूनही काही गरीब शेतकरी, वृद्ध महिला तिच्या एका सहीसाठी, तिथल्या एका आशेसाठी कचेरीच्या आवारात ताटकळत उभे होते.

तिच्या टेबलवर 'जिल्हाधिकारी' अशी पाटी चंद्रासारखी चमकत होती. तिने जगाच्या, समाजाच्या आणि तिच्या बापाच्या नजरेत सर्वोच्च असे यश मिळवले होते. ती आयएएस झाली होती. पण त्या बंद, वातानुकूलित केबिनमध्ये, लाल दिव्याच्या गाडीच्या सुरक्षित छताखाली तिचे मन आज एका अनामिक, अथांग अस्वस्थतेने आणि पोकळीने ग्रासले होते.

रात्रीचे साडेआठ वाजले होते. कोमलने आपली लाल दिव्याची शासकीय गाडी आणि अंगरक्षक गावी जाण्यापूर्वी गावाच्या वेशीबाहेरच थांबवण्याचे आदेश दिले. "तुम्ही इथेच थांबा, मी चालत घरी जाते," तिने सांगितले.

तिचे पाय नकळत गावाच्या दुसऱ्या वेशीच्या टोकाला असलेल्या त्या जुन्या, कौलारू प्राथमिक शाळेच्या ओस पडलेल्या आवाराकडे वळले. रात्रीच्या चांदण्याचा प्रकाश मैदानावर पसरला होता. तिचे कपडे आजही तेच कडक इस्त्रीचे, अधिकृत प्रशासकीय होते, तिच्या खांद्यावर तीच शासकीय ओढणी होती... पण तिचे मन आज त्या जिल्हाधिकाऱ्याचे नव्हते, तर सात वर्षांपूर्वीच्या, सोळा वर्षांच्या त्या निष्पाप कोमलेसारखं समीरच्या भेटीसाठी धडधडत होतं.

तिथे, त्या पडक्या भिंतीच्या कोपऱ्यात, रात्रीच्या शांत चांदण्यात ती गर्द सावलीची 'बकुळी' उभी होती. आणि त्या झाडाच्या बुंध्याला टेकून, अंधारात समीर शांतपणे उभा होता. त्याच्या खांद्यावर बालपणापासूनचा तोच पांढरा गावरान गमछा होता. पण आज तो जुना समीर राहिला नव्हता; तो या तालुक्यातील लहान शेतकऱ्यांचा महानायक झाला होता, एमआयडीसीच्या आंदोलनात मुख्यमंत्र्यांना झुकवणारा आणि मुख्यमंत्र्यांच्या आमदारकीची तगडी ऑफर खिशात घेऊन उभा असलेला तरुण लोकनेता झाला होता!

कोमल संथ पावले टाकत झाडापाशी आली. वाऱ्याची एक मोठी झुळूक आली आणि बकुळीची सुवासिक, पांढरी फुले पुन्हा एकदा त्या दोघांअंगावर 'टपटप' करत पडू लागली. वाऱ्याच्या त्याच वेगामुळे कोमलच्या खांद्यावरून तिची ती अधिकृत शासकीय ओढणी हवेत तरंगत थेट पुढे उभ्या असलेल्या समीरच्या खांद्याला आणि पांढऱ्या कुडत्याला स्पर्श करून गेली. दोघे समोरासमोर उभे राहिले, पण या वेळी त्यांच्यात पूर्वीसारखा मोकळेपणा नव्हता; त्यांच्यात आज सत्तेचे, पदाचे आणि समाजाच्या शब्दांचे प्रचंड ओझे उभे होते.

"या साहेब! जिल्ह्याच्या नव्या, कडक कलेक्टर साहेबांचं या गरिबाच्या बकुळीच्या झाडाखाली मनापासून स्वागत हाय," समीरने आपल्या ओठांवर एक कोरडे हसू आणण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या त्या गावरान आवाजात एक खोल अंतराची वेदना, एक संकोच आणि जिल्हाधिकाऱ्याबद्दलचा प्रचंड आदर स्पष्ट जाणवत होता.

तो 'साहेब' शब्द कोमलच्या काळजाला सुरीसारखा आरपार टोचला. तिथं तिच्या डोळ्यांतून पाणी आले, तिचे ओठ थरथरले, "समीर... साहेब नको म्हणू रे मला! हात जोडते तुझ्या समोर... मी तुझी तीच जुनी, चौथीच्या वर्गात चिखलात पडलेली कोमल आहे रे. तू... तू मला असा परक्यासारखा 'साहेब' म्हणून दूर का करतोयस? काय गुन्हा केलाय मी?"

समीरने बकुळीच्या त्या खडबडीत खोडावर आपला हात घट्ट ठेवला आणि आकाशाकडे पाहत जड आवाजात म्हणाला:

"परकं नाही करत कोमल तुला! मी तसा विचार बी करू शकत नाही. पण काळ बदललाय गं, परिस्थितीने आपली जागा बदललीये. तू आज या अख्ख्या जिल्ह्याची मालकीण झालीयेस, संविधानाचा कायदा तुझ्या हातात हाय. अन् मी... मी रस्त्यावर उतरून, पोलिसांच्या लाठ्या खाऊन, सरकारविरुद्ध भांडणारा एक साधा राजकारणी माणूस आहे. तू जेव्हा पुण्यात शिकायला गेली होतीस ना... तेव्हा दिवाळीच्या सुट्टीत तू मला तुझी ती 'जुनी डायरी' वाचायला दिली होतीस. म्या त्या रात्री त्या डायरीचं एकेक पान वाचलं होतं, कोमल... त्या डायरीच्या प्रत्येक पानात, प्रत्येक ओळीत त्या पुण्याच्या सुशिक्षित 'सिद्धार्थ'चा उल्लेख होता. तो आयपीएस सिद्धार्थ खूप हुशार आहे, प्रगल्भ आहे, तुझ्या विचारांचा, तुझ्या आयएएसच्या ध्येयांचा आणि स्वप्नांचा खरा सोबती आहे तो! मी... मी तर याच मातीतल्या शेतीच्या भांडणात, कोर्ट-कचेऱ्यात आणि सरपंचांच्या

हेवेदाव्यात अडकलेला एक सामान्य गावरान माणूस आहे रे. तुझ्या त्या शहराच्या, कायद्याच्या आणि लाल दिव्याच्या अधिकाराच्या जगात माझ्यासारख्या मातीच्या माणसाची जागा कुठे बसणार, कोमल?"

समीरचे ते अत्यंत प्रामाणिक, निस्सीम आणि वेदनादायी शब्द ऐकून कोमलला या क्षणाला काहीच सुचेनासे झाले. तिच्या डोळ्यांसमोर एका बाजूला तिचा बालपणीचा समीर उभा होता—ज्याने तिची पाटी शोधण्यासाठी सरांचा मार खाल्ला होता, जिच्यावर त्याने आयुष्यभर स्वतःचे सर्वस्व पणाला लावून निस्वार्थ, अबोल प्रेम केले होते. आणि दुसऱ्या बाजूला पुण्यातला तो प्रगल्भ सिद्धार्थ होता—ज्याने तिला प्रत्येक अपयशात धीर दिला होता, जिच्या स्वतंत्र विचारांचा आदर केला होता आणि जिच्या स्वप्नांना खऱ्या अर्थाने पंख दिले होते.

कोमलने समीरच्या त्या भावुक चेहऱ्याकडे पाहिले आणि मग स्वतःच्या हातातील त्या कलेक्टरच्या अधिकाराच्या गाडीच्या चावीकडे पाहिले. तिच्या मनात विचारांचे आणि भावनांचे एक भयानक वादळ उठले होते.

तिला आज खऱ्या अर्थाने जाणवले की, प्रत्येक वेळी जीवनात मिळणारे जगाच्या नजरेतले यश हे मानवी मनाचे संपूर्ण आणि शाश्वत समाधान नसते रे! आपण कित्येकदा जगाच्या नजरेत सर्व काही जिंकून सुद्धा, मनाच्या आतल्या एखाद्या कोपऱ्यात पूर्णपणे हारलेले असतो, तिथे एक मोठी अथांग पोकळी असते. आज तिच्याकडे सत्ता

होती, लाल दिवा होता, संपूर्ण जिल्हा तिच्या एका सहीसाठी लायनीत उभा राहिला होता... पण तरीही तिच्या मनात एक अथांग पोकळी दाटली होती. खरं तर, मानवी मन हे अशा तात्पुरत्या सत्तेसाठी किंवा खुर्चीसाठी नाही, तर एका शाश्वत, निखळ आणि पवित्र समाधानाच्या शोधासाठी धडपडत असतं. ते समाधान तिला त्या वातानुकूलित बंद केबिनमध्ये मिळत नव्हतं, तर ते या वेशीवरच्या बकुळीच्या झाडाच्या सुवासिक सावलीत आणि समीरच्या त्या निष्पाप डोळ्यांत साठलेले होते.

"समीर..." कोमलचा आवाज पूर्णपणे गदगदला, "मला वाटलं होतं आयएएस झाल्यावर, कलेक्टर झाल्यावर माझं सगळं दुःख, माझ्या बाबांचे कष्ट संपतील. पण आज पहिल्याच दिवशी या खुर्चीवर बसल्यावर कळतंय रे... मी सत्तेच्या शिडीवर जेवढी जेवढी वर गेले, तेवढी माझ्या रक्ताच्या, मातीच्या माणसांपासून खूप दूर झाले. सिद्धार्थ माझा खूप चांगला मित्र आहे, माझ्या बुद्धीचा मार्गदर्शक आहे... पण समीर, तू माझ्या अस्तित्वाचं मूळ आहेस रे! तुझ्याशिवाय ही कोमल अपूर्ण आहे."

समीरने तिच्याकडे पाहिले, त्याचे स्वतःचे डोळेही ओले झाले होते, पण त्याच्या चेहऱ्यावर एक समंजस शांतता होती. तो हळूच हसला, त्याने जमिनीवर पडलेले बकुळीचे एक सुवासिक, पांढरे फूल उचलले आणि ते कोमलच्या नाजूक हाताच्या तळव्यावर ठेवते म्हणाला:

"कोमल, तू खूप मोठी झालीयेस, आता तू जिल्ह्याची आई आहेस. आता आपल्या या दोन आयुष्याच्या वाटा अशा एका कठीण वळणावर येऊन थांबल्यात ना... जिथं भविष्यात तुझं शासकीय 'कर्तव्य' आणि माझं 'प्रेम' एकमेकांसमोर छाती तणून उभं ठाकणार आहे! तू... तू तुझा कलेक्टरचा प्रशासकीय धर्म पाळ, मी माझा या मातीसाठी आमदारकीचा लढा लढेन. पण एक लक्षात ठेवा, हा समीर आमदार होवो वा न्होवो... या वेशीवरच्या बकुळीची सावली तुझ्यासाठी कायम अशीच गार आणि सुखाची राहील. जपून जा साहेब!"

समीर एवढे बोलून, कोणताही शब्द न वाढवता, शांत पावलांनी रात्रीच्या त्या अंधारात धुळीच्या वाटेने निघून गेला. कोमल त्या बकुळीच्या झाडाला दोन्ही हातांनी घट्ट धरून, त्या चांदण्यात एकटीच उभी राहिली आणि लहान मुलासारखी ढसाढसा रडू लागली. समीर अंधारात निघून गेला, पण त्याचे ते शब्द—"तू तुझा कलेक्टरचा धर्म पाळ, मी माझा आमदारकीचा लढा लढेन..."—तिच्या मनात एखाद्या कायदेशीर वज्रासारखे सारखे आदळत होते.

ती डोळ्यांतील अश्रू पुसत, अत्यंत जड अंतःकरणाने रात्री साडेनऊ वाजता घराच्या ओसरीवर परतली. दोन्ही घरांमध्ये दिव्यांचा शांत प्रकाश होता. कोमल ओसरी ओलांडून आत आपल्या खोलीत गेली आणि खाटेवर अंथरुणात पडून तिने आपले तोंड उशीत घातले.

तेवढ्यात, तिची आई शकुंतला शांत पावले टाकत खोलीत आली. तिने लेकीच्या पाठीवर, तिथं तिच्या डोक्यावर अत्यंत मायेने हात ठेवला. बापाचा आणि जगाचा दबाव सोसणाऱ्या त्या लेकीचा आईच्या स्पर्शाने अश्रूंचा बांध पार फुटला. तिने आईला घट्ट बिलगून आपल्या कुशीत शिरून, रडत रडत आपल्या अश्रूंना वाट मोकळी करून दिली.

"काय झालं माझ्या सोन्या? आज तर पहिला दिवस होता कचेरीचा... अख्या गावाने पेढे वाटले, मग माझी कलेक्टर लेक अशी रडतीये का?" शकुंतलाने काळजीने विचारले.

कोमलने आईच्या साडीचा पदर हाताने घट्ट धरला आणि हुंदके देत म्हणाली, "आई... जगाला वाटतंय मी जिल्हाधिकारी झाले, मी खूप सुखी आहे. पण आई... ते खरं सुख आणि ते शाश्वत समाधान पुण्याच्या त्या सिमेंटच्या जंगलात आणि सिद्धार्थच्या वैचारिक जगात नाहीये ग! ते निखळ समाधान तर शेजारच्या समीरच्या त्या निष्पाप डोळ्यांत आणि आपल्या वेशीवरच्या या बकुळीच्या सावलीत सापडतंय ग आई! मला खूप भीती वाटतेय भविष्याची..."

शकुंतलाने आपल्या मुलीचे ते अश्रू पुसले, तिला आपल्या छातीशी घट्ट कवटाळले. तिचे स्वतःचे डोळे पाणावले होते. एका अनुभवी आईला आपल्या लेकीच्या मनाच्या आत सुरू असलेले शासकीय कर्तव्य, बालपणीचे निस्सीम प्रेम आणि या मातीचे ते भीषण महायुद्ध स्पष्ट दिसत होते, ज्याचे उत्तर कोणाकडेच नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी, जेव्हा कोमल जिल्ह्याच्या कचेरीत पोहोचली, तेव्हा तिचे चित्र पूर्णपणे बदलले होते. ती आता रात्री रडणारी एक भावुक मुलगी नव्हती; ती या जिल्ह्याची मुख्य प्रशासक, कायद्याची रक्षक म्हणजेच 'जिल्हाधिकारी' होती. तिच्या डोळ्यांत रात्रीच्या जागराची पुसटशी खिन्नता असली, तरी चेहऱ्यावर एक कडक प्रशासकीय शिस्त आणि जरब जिवंत होती.

तिच्या मोठ्या टेबलवर निवडणूक आयोगाची एक अत्यंत महत्त्वाची तातडीची फाईल पडली होती. निवडणूक आयोगाने राज्यात 'विधानसभा निवडणुकीची' घोषणा केली होती आणि त्यासोबतच संपूर्ण जिल्ह्यात 'आचारसंहिता' लागू झाल्याची अधिकृत घोषणा झाली होती. आचारसंहिता लागू होताच जिल्ह्याची सर्व सूत्रे थेट जिल्हाधिकाऱ्यांच्या हातात येतात. संपूर्ण जिल्ह्याची कायदा व सुव्यवस्था राखण्याची, निवडणुका अत्यंत पारदर्शक व शांततेत पार पाडण्याची आणि आचारसंहितेचे काटेकोर, कडक पालन करण्याची संपूर्ण ऐतिहासिक जबाबदारी कोमलच्या खांद्यावर आली होती.

कोमलने पदभार स्वीकारताच पहिली तातडीची हाय-लेव्हल बैठक आपल्या केबिनमध्ये बोलावली. केबिनमध्ये जिल्ह्याचे सर्व वरिष्ठ पोलीस अधिकारी, निवडणूक विभागाचे अधिकारी आणि तहसीलदार हजर होते.

तेवढ्यात केबिनच्या मुख्य दारावर "टॅप... टॅप..." असा कडक आवाज झाला. कोमलने वर पाहिले. दरवाजा उघडला आणि कडक

इस्त्रीच्या खाकी वर्दीत, खांद्यावर आयपीएस चे स्टार लावलेला, डोक्यावर कडक पोलीस टोपी अडकवलेला एक रुबाबदार तरुण अधिकारी आत आला.

तो दुसरा कोणी नसून सिद्धार्थ होता! निवडणूक आयोगाने आचारसंहितेच्या काळात जिल्ह्यातील कायदा व सुव्यवस्था कडक ठेवण्यासाठी सिद्धार्थची या जिल्ह्याचे नवीन 'पोलीस अधीक्षक' म्हणून विशेष बदली करून नियुक्ती केली होती!

"जय हिंद, मॅडम!" सिद्धार्थने आपल्या टोपीला हात लावून, अत्यंत ताठ शिस्तीत जिल्हाधिकारी कोमलला कडक सॅल्यूट ठोकला.

कोमल क्षणभर जागेवरच स्तब्ध झाली, तिच्या छातीची धडधड वाढली. पुण्याच्या शनिवार पेठेतल्या त्या शांत कॅफेत बसून ज्याने तिला अभ्यासात मदत केली होती, तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा आदर केला होता, तोच सिद्धार्थ आज कडक खाकी वर्दीत तिचा मुख्य सुरक्षा सोबती, जिल्ह्याचा पोलीस प्रमुख म्हणून तिच्या समोर उभा होता! पण कोमल ही एक परिपक्व अधिकारी होती. तिने एका क्षणात स्वतःच्या भावनांवर ताबा मिळवला, तिचा आवाज कडक झाला:

"जय हिंद, मिस्टर सिद्धार्थ! बसा. आपण अगदी योग्य वेळी या जिल्ह्याचा प्रभार घेतला आहे."

सिद्धार्थ तिच्या शेजारच्या खुर्चीवर बसला, त्याच्या चेहऱ्यावर तोच जुना समंजसपणा होता, पण आज तो कर्तव्याच्या खाकी वर्दीत होता. बैठकीत जिल्ह्याच्या राजकीय परिस्थितीचा आणि संवेदनशील

वॉर्डांचा आढावा सुरू झाला. निवडणूक निर्णय अधिकारी असलेल्या कोमलने जिल्ह्याचा मोठा नकाशा टेबलवर पसरला आणि विचारले, "मिस्टर सिद्धार्थ, तुमच्या गोपनीय रिपोर्टनुसार, या निवडणुकीत संपूर्ण जिल्ह्यात सर्वात संवेदनशील मतदारसंघ कोणता आहे? जिथे दंगल किंवा पैशांचा गैरवापर होण्याची शक्यता जास्त आहे?"

पोलीस दलाच्या मुख्य अधिकाऱ्याने नकाशाच्या एका कोपऱ्यापाशी आपले बोट ठेवले आणि गंभीर आवाजात म्हणाला, "मॅडम, आपला स्वतःचा गृहतालुका! तिथून सत्ताधारी पक्षाचे जुने प्रस्थापित आमदार पुन्हा उभे आहेत, ज्यांच्याकडे पैशाची आणि गुंडांची मोठी ताकद आहे. पण... पण यंदा तिथली राजकीय परिस्थिती पूर्णपणे बदललीये. विजू काकांचा नातू आणि आनंद फौजींचा मुलगा—समीर, हा तिथून कोणत्याही पक्षाशिवाय, 'अपक्ष' म्हणून निवडणूक लढवतोय! तालुक्यातील आणि आसपासच्या मतदारसंघातील सर्व तरुण पोरं, लहान शेतकरी आणि कष्टकरी या समीरच्या पाठीशी छातीचा कोट करून खंबीरपणे उभे आहेत. मुख्यमंत्र्यांनी आधी त्याला तिकीट देण्याचं कबूल केलं होतं, पण ऐनवेळी आमदार आणि विलास कुलकर्णीच्या पैशाच्या दबावामुळे तिकीट नाकारण्यात आलं. त्यामुळे समीरने बंडखोरी केलीये आणि त्याची लाट खूप मोठी आहे, मॅडम."

जिल्ह्याची ही तातडीची पत्रकार परिषद आणि निवडणूक आढावा बैठक संपवून कोमल जेव्हा आपल्या केबिनच्या बाहेर

असलेल्या मुख्य कॉन्फरन्स हॉलमध्ये मीडियाला ब्रीफिंग करण्यासाठी आली, तेव्हा तिथे अनेक टीव्ही चॅनल्स आणि वर्तमानपत्रांचे राज्यभरातले पत्रकार कॅमेरे घेऊन सज्ज बसले होते. आचारसंहितेच्या काळात जिल्ह्याची पहिलीच मोठी शासकीय पत्रकार परिषद होती.

कोमलने माईकसमोर बसून शांतपणे आचारसंहितेचे नियम सांगायला सुरुवात केली. सर्व पत्रकार आलटून-पालटून प्रश्न विचारत होते. तेवढ्यात, मगासपासून गर्दीत मागे उभी असलेली, हातात 'महाराष्ट्र न्यूज'चा मुख्य माईक घेतलेली आणि गळ्यात प्रेसचे कार्ड अडकवलेली एक धडाडीची, सुशिक्षित तरुणी पत्रकार पुढे आली. तिने कोमलकडे पाहिले आणि तिच्या चेहऱ्यावर अचानक एक अभूतपूर्व आश्चर्याचा धक्का उमटला.

ती दुसरी कोणी नसून पुण्याच्या गर्ल्स हॉस्टेलमधील कोमलची तीच जुनी जिवलग रूममेट—सायली होती! पुण्यातून पदवी संपवून सायली एका मोठ्या चॅनलमध्ये धडाडीची शोधपत्रकार झाली होती आणि या संवेदनशील निवडणुकीच्या ग्राऊंड कव्हरेजसाठी ती आजच जिल्ह्यात दाखल झाली होती. कोमल इथे कलेक्टर आहे, याची तिला साधी कल्पनाही नव्हती.

"मॅडम, माझा प्रश्न अपक्ष उमेदवार समीर साळगावकर यांच्या चाललेल्या आंदोलनाविषयी आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या दबावाविषयी आहे..." सायलीने अधिकृत प्रश्न विचारला, पण तिचे डोळे कोमलच्या नजरेला भिडले होते. कोमलनेही आपल्या त्या जुन्या मैत्रिणीला समोर

पत्रकार म्हणून पाहिले आणि तिच्या छातीत एक आशेची पालवी फुटली. कोमलने व्यावसायिकपणे उत्तर दिले आणि परिषद संपली.

काही वेळातच, कोमलने आपल्या शिपायाला पाठवून सायलीला गुपचूप आपल्या मुख्य शासकीय केबिनमध्ये बोलावून घेतले. दरवाजा उघडताच सायलीने माईक बाजूला ठेवला आणि ती धावत येऊन कोमलच्या गळ्यात पडली!

"ओ माय गॉड कोमल! तू... तू या जिल्ह्याची कलेक्टर आहेस? रूम नंबर ३०२ मधली आपली साधी कोमले आज इतकी मोठी आयएएस अधिकारी झालीये? मला विश्वासच बसत नाहीये!" सायली आनंदाने ओरडली.

कोमलच्या डोळ्यातही सुखद अश्रू आले, "सायली... मी पण तुला पाहून चक्रावून गेले. तू पुण्यातून थेट इथे पत्रकार म्हणून आलीस?"

दोघी केबिनच्या सोफ्यावर बसल्या. चहा आला. सायलीने कोमलचा तो शासकीय रुबाब पाहिले आणि म्हणाली, "कोमल... हॉस्टेलमध्ये असताना तू रात्री खिडकीपाशी बसून ज्या समीरची 'जुनी डायरी' वाचून रडायचीस ना, आज तोच समीर या संपूर्ण तालुक्याचा गळ्यातला ताईत झालाय गं! मी ग्राऊंडवर फिरतेय, तरुण पोरं त्याच्या एका शब्दावर जीव द्यायला तयार आहेत. आणि दुसरीकडे सिद्धार्थ... जो तुला लायब्ररीत चहा द्यायचा, तो आज तुझा एसपी म्हणून तुझ्या

बाजूला खाकी वर्दीत उभा आहे! नियतीने काय खेळ मांडलाय तुझ्या आयुष्यात."

याच दरम्यान, गावाकडे ओसरीवर काळाचे चक्र पूर्ण फिरले होते. कोमल आणि समीर बालपणी हायस्कूलमध्ये असताना त्यांच्या घरात दोन नवीन पाळणे हालले होते. आज कोमल आणि समीर २८ वर्षांचे होऊन सत्तेच्या आणि अधिकाराच्या सर्वोच्च शिखरावर उभे होते, तर त्यांचा तो लहान भाऊ विजय आणि समीरची लहान बहीण लक्ष्मी हे दोघेही आता तरणेबांड, ऊर्जेने भरलेले कॉलेजकुमार झाले होते! एकाच वयाचे असलेले हे दोन्ही भावंडे तालुक्यातील महाविद्यालयात शिकत होते आणि समीरच्या या मोठ्या आंदोलनात त्यांनी मुख्य धुरा सांभाळली होती.

गावाकडे आता लपून-छपून राजकारण करण्याचे दिवस उरले नव्हते. श्रीधर काका जरी गावचे विद्यमान 'सरपंच' आणि शासकीय पदावर असले, तरी कंत्राटदार आणि आमदाराने गावाच्या जमिनीवर आणि तरुणांच्या आरोग्यावर जो घाला घातला होता, त्यामुळे त्यांचा शेतकरी बाणा पूर्ण जागा झाला होता. ग्रामीण राजकारणातील वास्तव हेच होते की, आपल्या हक्कासाठी आणि घराण्याच्या स्वाभिमानासाठी आता कोणतीही तडजोड नव्हती.

सरपंच श्रीधर काका कोणत्याही छुप्या पद्धतीने नाही, तर समीरच्या निवडणूक प्रचारात खुलेआम, खांद्याला खांदा लावून वेशीवर आणि सभांमध्ये उतरले होते!

"हा आमचा समीर आहे, विजू फौजींचा नातू आहे आणि देशाचे रक्षण करणाऱ्या आनंद फौजींचा मुलगा आहे! याने तालुक्यातल्या रुग्णालयांसाठी स्वतःचा जीव पणाला लावला. आज शासकीय पदावर असलो तरी मी आधी एक शेतकरी आहे आणि या मातीचा मुलगा आहे. मी समीरच्या पाठीशी खुलेआम उभा आहे आणि या आमदाराची हुकूमशाही मोडून काढणार!" सरपंच श्रीधर काका थेट सभेच्या मंचावरून उघडपणे गर्जत होते. त्यांच्या या अधिकृत आणि जाहीर पाठिंब्यामुळे गावातील आणि तालुक्यातील लहान शेतकऱ्यांची ताकद समीरच्या बाजूने दुप्पट झाली होती.

प्रचार कार्यालयात विजय आणि लक्ष्मी तरुणांचा मोठा जत्था सांभाळत होते. लक्ष्मीने हातात समीरचा पांढरा झेंडा घेतला होता आणि ती कॉलेजच्या पोरांना गोळा करत ओरडत होती, "दादा... काळजी करू नको, महाविद्यालयाची सगळी पोरं तुझ्या पाठीशी आहेत!" तर विजय आपल्या लाडक्या सरपंच बापाच्या—श्रीधर काकांच्या खांद्याला खांदा लावून समीरच्या गावोगावच्या रॅलीचे आणि प्रचार फेऱ्यांचे खुलेआम नियोजन करत होता. दोन तरुण भावंडांची ऊर्जा आणि सरपंच बापाचा जाहीर पाठिंबा यामुळे समीरची बाजू मतदारसंघात अभेद्य झाली होती.

समीरची ही अथांग लाट, तरुणांची ही फौज आणि २० वर्षांच्या विजय-लक्ष्मीची चाललेली धावपळ पाहून जुन्या आमदाराचे आणि कचेरीतील त्या लाचखोर कारकुनाचे—विलास कुलकर्णीचे पाय पूर्णपणे लटपटू लागले होते. त्यांना स्पष्ट दिसत होते की यंदा त्यांची

आमदारकीची गादी आणि कचेरीतील सत्ता दोन्ही धुळीस मिळणार आहे.

"आमदार साहेब... हा विजू फौजीचा पोरगा समीर जर असाच धुमाकूळ घालत राहिला, आणि तो सरपंच श्रीधर उघडपणे त्याच्या प्रचारात फिरतोय, तर आपली डिपॉझिट जप्त होईल बघा यंदा! तरुण पोरं त्याच्या एका शब्दावर जीव द्यायला तयार आहेत," विलास कुलकर्णीने जुन्या आमदाराच्या गुप्त कार्यालयात खिडकी लावून चिंतेने, घाबरलेल्या आवाजात सांगितले.

आमदाराने रागाने हातातील काचेचा ग्लास टेबलवर जोरात आपटला, त्याचे तुकडे झाले, "त्या समीरने आणि त्याच्या सरपंच काकाने माझ्या कंत्राटाची टक्केवारी आधीच बंद केलीये. काहीही करा कुलकर्णी... पण या समीरला या निवडणुकीच्या रिंगणातून बाहेर काढा! आचारसंहिता लागू आहे ना जिल्ह्यात? काहीतरी असा कायद्याचा छुपा डाव टाका की तो थेट जेलच्या गजाआड गेला पाहिजे! त्याची रॅली आणि त्याचा प्रचार बंद झाला पाहिजे."

विलास कुलकर्णीच्या चेहऱ्यावर एक क्रूर, कुजकट आणि सूडबुद्धीचे हसू उमटले. त्याने आपली विडी बाजूला ठेवली आणि म्हणाला, "आमदार साहेब... तुमची काळजी आता संपली म्हणून समजा! उद्या दुपारच्या वेळी समीरची तालुक्याच्या मुख्य बाजार समितीच्या खुल्या मैदानावर सर्वात मोठी जाहीर सभा आयोजित करण्यात आलीये. आपण आपलं वीस-तीस माणसं त्या सभेच्या मागच्या बाजूला, गर्दीत पांढरे शर्ट घालून घुसवू. सभा रंगात आली की,

आपल्या माणसांकरवी तिथं पोलिसांच्या गाड्यांवर आणि सरकारी बसेसवर जोरात दगडफेक घडवून आणू! दोन-तीन गाड्या पेटवून देऊ आणि सरकारी अधिकाऱ्यांवर हल्ला करू. आचारसंहितेच्या काळात दंगल घडवण्याचा सगळा आळ आपण त्या समीरवर घालू, त्याच्या नावाचा एफआयआर फाडू! मग... मग बघूया ती नवी कलेक्टर कोमल... आपल्या त्या बालपणीच्या समीरला कायद्याच्या कचाट्यातून कशी वाचवते ते! तिला स्वतःच्या हाताने त्याला जेलमध्ये पाठवावं लागेल!"

दुसऱ्या दिवशी, दुपारची वेळ झाली होती. तालुक्याचे बाजार समितीचे मैदान माणसांच्या डोक्यांनी गच्च, अथांग भरले होते. हजारो शेतकरी कडक उन्हात समीरचे भाषण ऐकण्यासाठी थांबले होते. समीर मंचावर उभा राहून आपल्या बुलंद, तोफेसारख्या आवाजात आमदाराच्या एमआयडीसीच्या कारस्थानावर आणि सुपीक जमिनीच्या रक्षणावर कडक बोलत होता. तरुणांचा जल्लोष आणि टाळ्यांचा कडकडाट सुरू होता. आनंद फौजी आणि स्वतः सरपंच श्रीधर काका मंचावर समीरच्या बाजूला अभिमानाने उभे होते. विजय आणि लक्ष्मी मंचाच्या बाजूला राहून गावकऱ्यांना पाण्याचे ग्लास देत होते.

तेवढ्यात, विलास कुलकर्णीच्या योजनेनुसार, सभेच्या अगदी मागच्या बाजूने, पांढऱ्या शर्टात दडलेल्या काही गुंडांनी अचानक पोलिसांच्या शासकीय व्हॅनवर आणि रस्त्यावरून जाणाऱ्या एसटी बसवर मोठमोठे दगड फेकण्यास सुरुवात केली! 'खडखड...

विस्कट...' असा काचा फुटण्याचा मोठा आवाज झाला. बघता बघता शांततेत सुरू असलेल्या सभेमध्ये एकच मोठा गोंधळ, आरडाओरड आणि चेंगराचेंगरी माजली.

गुंडांनी दोन सरकारी गाड्यांना पेट्रोल टाकून आग लावली, तालुक्याच्या तहसीलदारांच्या गाडीवर हल्ला केला. मैदान एका क्षणात रणमैदान झाले होते! परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर गेल्यामुळे पोलिसांना आंदोलकांवर आणि गर्दीवर कडक लाठीचार्ज करावा लागला. हुल्लडबाजांनी मुद्दामहून समीरच्या नावाच्या घोषणा दिल्या, जेणेकरून दंगल समीरनेच घडवली आहे असा भास निर्माण व्हावा. पत्रकार सायली आपल्या कॅमेऱ्यासह तिथले दृश्य लाईव्ह टिपत होती.

ही दंगलीची आणि सरकारी मालमत्ता जळण्याची बातमी वाऱ्याच्या वेगाने जिल्ह्याच्या मुख्य कचेरीत, जिल्हाधिकारी कोमलच्या केबिनमध्ये पोहोचली. वायरलेस सेटवर संदेश खणखणत होते.

काही वेळातच, केबिनचा दरवाजा जोरात उघडून पोलीस अधीक्षक सिद्धार्थ अत्यंत गंभीर चेहऱ्याने आत आला. त्याच्या हातात तालुक्याच्या पोलीस स्टेशनचा तातडीचा वायरलेस रिपोर्ट होता.

"मॅडम! तालुक्यात अत्यंत गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली आहे," सिद्धार्थने कडक आवाजात सांगितले. "समीरच्या जाहीर सभेत मोठी दंगल घडवून आणली गेली आहे. दोन सरकारी बसेस जाळल्या गेल्यात, शासकीय मालमत्तेचे लाखो रुपयांचे नुकसान झाले आहे आणि निवडणूक ड्युटीवर असलेल्या तहसीलदारांवर व पोलिसांवर हल्ला झाला आहे. जुन्या आमदाराच्या अधिकृत

तक्रारीनुसार आणि घटनास्थळावरील प्राथमिक रिपोर्टनुसार, अपक्ष उमेदवार समीर आणि त्याचा प्रचार करणारे सरपंच श्रीधर यांच्या सभेतूनच लोकांना सरकारी मालमत्ता पेटवण्याची चिथावणी दिली आहे. आचारसंहितेचा हा सर्वात मोठा कडक भंग आहे, मॅडम!"

ते ऐकताच कोमलच्या पायाखालची जमीनच पार सरकली, तिच्या डोळ्यांसमोर अंधारी आली. तिला तिच्या अंतर्मनात शंभर टक्के ठाऊक होते की हा समीरला निवडणुकीतून बाद करण्याचा आणि अडकवण्याचा विलास कुलकर्णीचा आणि आमदाराचा अतिशय कुटिल, राजकीय डाव आहे! समीर आणि तिचे बाबा कधीच हिंसाचार करू शकत नाही, हे तिच्या बालपणाला आणि मनाला पूर्ण माहिती होते.

"मॅडम..." सिद्धार्थने दोन पावले पुढे टाकत, थेट कोमलच्या ओल्या, घाबरलेल्या डोळ्यांत पाहत अत्यंत कायदेशीर आणि गंभीर स्वरात विचारले:

"आचारसंहिता लागू आहे, आणि संपूर्ण जिल्ह्याची सुरक्षा तुमच्या खांद्यावर आहे. परिस्थिती संपूर्ण तालुक्यात हाताबाहेर जाण्यापूर्वी, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी मला या दंगलीचा मुख्य आरोपी, म्हणजेच अपक्ष उमेदवार समीर याला तात्काळ 'अटक करण्याचे अधिकृत आदेश' द्यावे लागतील. कायदा आणि संविधानाची चौकट सर्वांसाठी समान आहे, मॅडम. तो तुमचा मित्र असो वा उमेदवार, आचारसंहितेच्या पुस्तकात सवलत नाही. फाईल तयार

आहे, तुमची जिल्हाधिकारी म्हणून अंतिम मंजुरी आणि स्वाक्षरी हवी आहे."

केबिनमध्ये एका क्षणात एक भयानक, जीवघेणी आणि जड शांतता पसरली. कोमलच्या या आयुष्यातील ही सर्वात मोठी, कठीण 'अग्निपरीक्षा' होती!

तिच्या एका बाजूला तिचे समीरवर असलेले बालपणापासूनचे निस्सीम, पवित्र आणि अथांग प्रेम उभे होते... आणि दुसऱ्या बाजूला जिल्हाधिकारी म्हणून तिची संविधानाची शपथ, तिचे शासकीय कर्तव्य आणि तिची अधिकृत स्वाक्षरी उभी होती! जर तिने आज स्वाक्षरी केली नसती, तर एका जिल्हाधिकाऱ्याच्या इमानावर डाग लागला असता, तिचे संविधान आणि तिचे कर्तव्य हरले असते.

तिच्या डोळ्यांसमोर एका क्षणात एके रात्री वेशीवरच्या बकुळीच्या झाडाखाली समीरने दिलेले ते सुवासिक फूल आणि त्याचे ते करारी शब्द वज्रासारखे आठवले... "कोमल, तू तुझा कलेक्टरचा धर्म पाळ, मी माझा आमदारकीचा लढा लढेन..." समीरने तिला स्वतः तिचा धर्म पाळायला सांगितले होते.

कोमलने आपले ओले डोळे घट्ट मिटून घेतले. तिने एक दीर्घ, खंबीर श्वास घेतला. तिने आपल्या थरथरत्या उजव्या हातात तो जिल्हाधिकाऱ्यांचा शासकीय पेन उचलला. तिच्या डोळ्यांतून पाण्याचे दोन थेंब त्या सरकारी कागदावर, स्वाक्षरीच्या जागेवर पडले... तिने स्वतःचे मन पाषाणासारखे घट्ट केले आणि समीरच्या नावाच्या

'अटकेच्या मुख्य वॉरंटवर' आपली अधिकृत, जिल्हाधिकारी म्हणून स्वाक्षरी केली! तिचे कर्तव्य जिंकले होते, पण तिचे मन आतल्या कोपऱ्यात रडत होते.

तिने पेन खाली ठेवला, आपले डोळे पुसले आणि थेट एस.पी. सिद्धार्थच्या डोळ्यांत पाहत अत्यंत खंबीर, करारी पण कातर प्रशासकीय आवाजात सांगितले:

"गो अहेड, मिस्टर सिद्धार्थ!... कायद्याची चौकट मोडण्याचा अधिकार कोणालाही नाही. अरेस्ट हिम!"

सिद्धार्थने तिचा तो खंबीर प्रशासकीय बाणा आणि कर्तव्याची पराकाष्ठा पाहिली. त्याने आदराने मान डोलावली, कोमलला सॅल्यूट केला आणि तो केबिनबाहेर पडला. कोमल केबिनमध्ये एकटीच खुर्चीवर बसून, हातातील बकुळीचे सुकलेले फूल पाहत आपल्या आयुष्यातील या सर्वात मोठ्या अग्निपरीक्षेच्या आगीत शांतपणे जळत उभी राहिली.

भाग १३: जाणीव

बाजार समितीच्या मुख्य मैदानावर ऐन निवडणुकीच्या रणधुमाळीत उसळलेल्या त्या भयानक दंगलीचे हिंसक पडसाद संपूर्ण जिल्ह्यात तोफेसारखे उमटले होते. कचेरीतील तो कपटी मुख्य कारकून विलास कुलकर्णी आणि तालुक्यातील जुन्या प्रस्थापित आमदाराचा तो कुटिल, कारस्थानी राजकीय डाव पहिल्या टप्प्यात पूर्णपणे यशस्वी झाला होता.

समीरच्या अटकेच्या फाईलवर आणि कायदेशीर वॉरंटवर जिल्हाधिकारी म्हणून कोमलने जड अंतःकरणाने स्वाक्षरी करताच, जिल्ह्याचे पोलीस अधीक्षक सिद्धार्थ स्वतः खाकी वर्दीच्या कडक शिस्तीत, आपल्या मोठ्या सशस्त्र पोलिसांच्या गाड्यांच्या ताफ्यासह तालुक्याकडे रवाना झाले होते. कायदा आणि आचारसंहितेचा तो कडक पहारा होता.

रात्रीचे साडेआठ वाजले होते. जिल्ह्याच्या मुख्य पोलीस कचेरीतील मध्यवर्ती लॉकअपच्या आवारात कमालीची, एक भयाण शांतता पसरली होती. तिथल्या सिमेंटच्या कॉरिडोअरमध्ये फक्त ड्युटीवर असलेल्या पोलिसांच्या जड बुटांचे 'खडखड' आवाज आणि टेबलवर ठेवलेल्या वायरलेस सेटवर नियंत्रण कक्षातून होणारी

'खरखर... खरखर...' ऐकू येत होती. वातावरणात एक कमालीचा शासकीय ताण होता.

सभेमध्ये दंगल घडवून आणल्याचा, शासकीय मालमत्तेचे नुकसान केल्याचा आणि पोलिसांवर चिथावणीखोर हल्ला केल्याचा अत्यंत गंभीर, अजामीनपात्र गुन्हा अपक्ष उमेदवार समीरवर दाखल करण्यात आला होता. त्याला पोलिसांनी बाजार समितीच्या मैदानातून रीतसर अटक केली होती आणि लोखंडी बेड्या ठोकून या मुख्य लॉकअपच्या अंधाऱ्या खोलीत आणले होते.

काही वेळातच, कचेरीच्या भव्य आवारात जिल्हाधिकाऱ्यांची शासकीय पांढरी गाडी लाल दिवा चमकवत, सायरन बंद ठेवून शांतपणे येऊन थांबली. गाडीचा दरवाजा उघडला आणि तिथून कोमल खाली उतरली. तिच्या डोक्यावर तीच शासकीय टोपी होती. तिचा चेहरा या क्षणाला बाहेरून एखाद्या पाषाणासारखा कडक, निर्विकार आणि शासकीय जरबेने वेढलेला दिसत होता. पण तिच्या खाकी रंगाच्या अधिकृत कोटाच्या आत तिचे हृदय एका अथांग अस्वस्थतेने आणि प्रचंड वेगाने धडधडत होते. ती संथ पण खंबीर पावले टाकत थेट लॉकअपच्या मुख्य लोखंडी दरवाजाच्या दिशेने निघाली. तिच्या पाठीमागे दोन सशस्त्र सुरक्षारक्षक चालत होते.

"जय हिंद, मॅडम!" तिथे लॉकअपच्या दारापाशी उपस्थित असलेल्या पी.आई. ने बुटांचा आवाज करत कडक सॅल्यूट ठोकला.

कोमल जागीच थांबली. तिचा आवाज कमालीचा शांत पण प्रचंड जरबयुक्त होता, "मला या दंगल प्रकरणातील मुख्य आरोपीची वैयक्तिक खोलीत चौकशी करायची आहे. तपास संवेनशील आहे. मी आत असेपर्यंत पुढील अर्धा तास कोणीही, अगदी कोणीही आत येऊ नका."

"होय मॅडम!" पी.आय. ने तात्काळ चावी काढली आणि लॉकअपच्या मुख्य लोखंडी दरवाजाचे कुलूप उघडले.

कोमलने सुरक्षारक्षकांना बाहेरच थांबवले आणि तिने लॉकअपच्या त्या थंड, अंधाऱ्या लोखंडी गजांच्या आत पाऊल ठेवले. लोखंडी दरवाजा 'खडखड' आवाज करत तिच्या पाठीमागे बंद झाला. समोर, भिंतीला टेकून एका साध्या लाकडी बाकावर समीर अत्यंत शांतपणे बसला होता.

त्याच्या अंगावरचा तो पांढरा स्वच्छ सदरा आज दंगलीतल्या धुळीने, मातीने माखला होता. विलास कुलकर्णीच्या गुंडांनी केलेल्या त्या भ्याड धक्काबुक्कीमुळे त्याच्या कपाळाच्या डाव्या बाजूला एक छोटीशी जखम झाली होती, जिथून रक्ताची एक सुकलेली तांबडी रेघ त्याच्या गालावर उमटली होती. पण कोमलला जिल्हाधिकाऱ्याच्या कडक गणवेशात समोर पाहताच, समीरच्या चेहऱ्यावर ना शासनाविरुद्धचा संताप होता, ना स्वतःच्या अटकेची भीती. त्याच्या पाणीदार डोळ्यांत फक्त एक संथ, कमालीची प्रगल्भ आणि अथांग शांतता पसरली होती.

दोघे समोरासमोर आले. ज्या सामायिक ओसरीवर दोघांचे संपूर्ण बालपण गेले, जिथे त्यांनी लहान विजय आणि लक्ष्मीला पाळण्यात झोपवले होते, आणि वेशीवरच्या ज्या बकुळीच्या झाडाखाली त्यांनी सुखाचे व विरहाचे क्षण अनुभवले होते... आज तेच दोन जीव काळाच्या एका क्रूर चक्रात, एका लोखंडी गजांच्या आड 'जिल्हाधिकारी' आणि 'गुन्हेगार आरोपी' म्हणून समोरासमोर उभे होते.

"समीर..." कोमलच्या ओठांतून अत्यंत कातर आवाजात त्याच नाव फुटल, आणि तिचा तो जिल्हाधिकाऱ्याचा कडक, कठोर प्रशासकीय मुखवटा एका क्षणात गळून पडला. तिच्या डोळ्यांतून साठलेले अश्रू घळघळत तिच्या गालावरून वाहू लागले. तिने आपले शासकीय नियम बाजूला सारले आणि तिने पुढे होऊन लॉकअपच्या त्या थंड लोखंडी गजांना आपले दोन्ही हात लावले:

"समीर... मला माझ्या या अंतरात्म्याला शंभर टक्के माहितीये रे, तू हे कृत्य कधीच करू शकत नाहीस! हा त्या भ्रष्ट विलास कुलकर्णीचा आणि कंत्राटदार आमदाराचा तुला निवडणुकीतून बाद करण्याचा कुटिल डाव आहे, हे मला पूर्ण ठावं आहे रे. पण... पण माझ्याकडे या कचेरीत, कायद्याच्या समोर तुला वाचवण्यासाठी या क्षणाला एकही अधिकृत पुरावा नव्हता रे! जर आज मी जिल्हाधिकारी म्हणून त्या अटकेच्या फाईलवर सही केली नसती, तर विलास कुलकर्णीने संविधानावर बोट ठेवून माझ्या इमानावर डाग लावला असता. मला...

मला माझ्या या हाताने तुझ्या अटकेवर सही करावी लागली, समीर! तू... तू मला या जन्मात कधीच माफ करणार नाहीस ना रे?" कोमलचा आवाज हुंदक्यांनी दाटून आला होता.

समीर खाटेवरून उठला. तो शांत पावले टाकत लोखंडी गजांच्या अगदी जवळ आला. कोमल इतकी जवळ होती की तिच्या श्वासाचा वेग त्याला जाणवत होता. समीरचे स्वतःचे डोळे ओलावले होते, पण त्याच्या आवाजात आणि त्याच्या चेहऱ्यावर बालपणापासूनचा तोच जुना, हक्काचा आणि डोंगरासारखा खंबीर धीर जिवंत होता. तो हळूच हसला आणि म्हणाला:

"कोमले... वेडी हायस का गं तू? म्या तुला त्या रात्री वेशीवरच्या त्या बकुळीच्या झाडाखाली आधीच काय सांगितलं होतं रे? तू आज या अख्ख्या जिल्ह्याची प्रशासकीय प्रमुख हायस, या जिल्ह्याची शासकीय माऊली हायस तू! जर आज तू केवळ तुझ्या या बालपणीच्या शेजाऱ्यासाठी, या मित्रासाठी कायद्याची बाजू सोडली असतीस, आचारसंहितेचा नियम मोडला असतीस... तर मागे ओसरीवर बसलेल्या माझ्या फौजी विजू आजोबांच्या आणि तुला पुण्यात पाठवण्यासाठी घराशी झगडणाऱ्या तुझ्या त्या सरपंच श्रीधर बापाच्या संस्कारांची हार झाली असती गं! तुझा तो शेतकरी बाणा आणि संविधान दोन्हींची अब्रू वेशीवर टांगली गेली असती. तू... तू तुझं शासकीय कर्तव्य शंभर टक्के प्रामाणिकपणे पाळलंस, याचा या

लॉकअपमध्ये बंद असलेल्या तुझ्या समीरला सार्थ अभिमान हाय, कोमल!"

समीरने आपला तो धुळीने माखलेला हात गजांच्या बाहेर काढला आणि कोमलचे ते वाहणारे अश्रू पुसण्याचा एक उत्कट प्रयत्न केला. पण... पण अचानक त्याने समोर पाहिले, कोमलच्या खांद्यावर चमकणारा तो शासकीय अशोकस्तंभ आणि तिची ती अधिकृत वर्दी पाहून त्याने आपल्या मर्यादेची चौकट ओळखली. त्याने अत्यंत जड अंतःकरणाने स्वतःचा तो मातीचा हात मागे घेतला.

"तू माझ्यासाठी रडू नकोस, कोमले. हा डोळ्यांतला आसू कचेरीतल्या लोकांना दिसला ना, तर ते तुझ्या अधिकारावर बोट उचलतील. माझी काळजी अजिबात करू नकोस. आमदाराने आणि कुलकर्णीने चक्रव्यूह रचलाय खरा, पण इतिहास साक्षी हाय... सत्य कधीच लपत नसतं रे. माझे फौजी आनंद बाबा आणि गावचे सरपंच श्रीधर काका काय गावात गप्प बसणारे नाहीत, ते कचेरी हलवून सोडतील!" समीरच्या या खंबीर शब्दांनी कोमलच्या रडणाऱ्या मनाला एक अथांग उभारी दिली.

तेवढ्यात, लॉकअपच्या मुख्य कॉरिडोअरचा लोखंडी दरवाजा उघडून जिल्ह्याचे पोलीस अधीक्षक सिद्धार्थने आत प्रवेश केला. त्याच्या एका हातात दंगलीच्या ठिकाणचे काही महत्त्वाचे सीसीटीव्ही फुटेज असलेले व्हिडिओ रेकॉर्डर आणि दुसऱ्या हातात घटनास्थळाचा पंचनामा असलेली शासकीय फाईल होती. पण आत येताच, त्याला

समोर दिसलेले ते दृश्य पाहून त्याचे पाय जागीच खिळले, तो स्तब्ध झाला.

जिल्ह्याची अत्यंत कडक, शिस्तप्रिय आणि जिद्दी असलेली कलेक्टर कोमल, एका अपक्ष उमेदवारासमोर—समीरसमोर उभी राहून लहान मुलासारखी रडत होती, आणि तो आरोपी समीर अत्यंत मायेने, हक्काने गजाआड असूनही तिला धीर देत सांभाळत होता!

सिद्धार्थ हा केवळ खाकी वर्दीतला एक आय.पी.एस. अधिकारी नव्हता; तो एक अत्यंत सुशिक्षित, प्रगल्भ आणि संवेदनशील मनाचा माणूस होता. कोमलच्या मनातील ती अनेक वर्षांची अथांग घालमेल, तिची गावाची ओढ, पुण्यात हॉस्टेलमध्ये असताना ती नेहमी ट्रंकेच्या तळाशी ठेवून वाचत असलेली समीरची ती 'जुनी डायरी'... या सगळ्या मागचं खरं, शाश्वत कारण त्याला आज या एकाच दृश्यात, एका क्षणात समजलं होतं. कोमलच्या आयुष्यात आणि तिच्या आत्म्यात या समीरची जागा काय आहे, हे समजायला त्याला आता कोणत्याही पुराव्याची गरज उरली नव्हती.

सिद्धार्थने मोठे मन केले. त्याने परिस्थिती सावरण्यासाठी स्वतःचा गळा जोरात खाकरला, "खोक... खोक..."

तो आवाज ऐकताच कोमल आणि समीर दोघेही दचकून बाजूला झाले. कोमलने एका सेकंदात स्वतःला सावरले, आपल्या पांढऱ्या पंचाने डोळ्यांतील अश्रू झटकन पुसले आणि ती पुन्हा एकदा

जिल्ह्याची 'कलेक्टर साहेब' म्हणून ताठ उभी राहिली. तिने चेहऱ्यावर पुन्हा तोच प्रशासकीय मुखवटा चढवला.

सिद्धार्थ पुढे आला, त्याने कोमलला आणि मग समीरला पाहिले. त्याचा आवाज गंभीर पण अत्यंत आदराचा होता, "मॅडम... बाजार समितीच्या दंगलीचे प्राथमिक तपास रिपोर्ट आणि वैज्ञानिक पुरावे माझ्या हातात आले आहेत. हे बघा!"

त्याने फाईल उघडली, "समीरच्या कोणत्याही कार्यकर्त्याने पोलिसांवर दगडफेक केली नव्हती. तालुक्याच्या बाजार समितीच्या मुख्य गेटवरील शासकीय सीसीटीव्ही फुटेज आम्ही जप्त केले आहे. त्या व्हिडिओमध्ये स्पष्ट दिसत आहे की, सभा सुरू असताना दोन गुंड पांढरे शर्ट घालून सभेच्या मागच्या बाजूने आले, त्यांनी स्वतःच्या गाडीतून आणलेले दगड पोलिसांच्या व्हॅनवर मारले आणि एसटी बसला आग लावली! हा संपूर्ण दंगलीचा कट अपक्ष उमेदवार समीरला अडकवण्यासाठी रचला गेला होता. समीर पूर्णपणे निष्पाप आहे, मॅडम!"

सिद्धार्थचे हे शब्द ऐकून कोमलच्या चेहऱ्यावरचा तो ताण एका क्षणात विरघळून गेला, तिच्या डोळ्यांत एक सुटकेचा आणि अथांग आनंदाचा भाव आला. तिने सिद्धार्थकडे पाहिले, तिच्या डोळ्यांत या क्षणाला त्या आयपीएस मित्राबद्दल कृतज्ञतेचे पाणी तरळले होते.

सिद्धार्थ दोन पावले पुढे टाकत थेट समीरच्या गजाच्या जवळ गेला. त्याने समीरच्या डोळ्यांत पाहिले. तिथे कोणत्याही राजकीय

गुन्हेगाराची कपटी विकृती नव्हती, तर आपल्या मातीसाठी, शेतकऱ्यांच्या जमिनीसाठी आणि लहान भावंडांच्या भविष्यासाठी लढणाऱ्या एका खऱ्या, प्रामाणिक नेत्याचा पारदर्शकपणा साठलेला होता.

सिद्धार्थ अत्यंत आदराने म्हणाला, "मिस्टर समीर... कायद्याच्या आणि आचारसंहितेच्या कडक चौकटीत जोवर तुमचे हे निर्दोषत्व आम्ही अधिकृतपणे कोर्टासमोर सिद्ध करत नाही, तोवर आजची रात्र तुम्हाला काही कायदेशीर सोपस्कार म्हणून इथे काढावी लागेल. पण... पण आय.पी.एस. सिद्धार्थ म्हणून मी आज या खाकी वर्दीची शपथ घेऊन तुम्हाला शब्द देतो... ज्यांनी तुमच्यावर, एका सैनिकाच्या कुटुंबावर हा खोटा दंगलीचा आळ आणलाय, त्या विलास कुलकर्णीला आणि तालुक्याच्या आमदाराला मी उद्या सकाळच्या आत बेड्या ठोकल्याशिवाय राहणार नाही! हा खाकीचा शब्द आहे!"

समीरने सिद्धार्थकडे पाहिले. त्याचे हृदय भरून आले. त्याने गजांच्या फटीतून आपला हात पुढे केला आणि सिद्धार्थचा हात आपल्या हातात घेतला, "धन्यवाद, सिद्धार्थ साहेब! कोमल जेव्हा पुण्यात हॉस्टेलवर शिकत होती ना, तेव्हा ती सुट्टीत गावी आल्यावर तुमच्याबद्दल खूप बोलायची. ती डायरीत लिहायची की पुण्यात मला सिद्धार्थ नावाचा एक देवमाणूस भेटलाय, जो दुसऱ्यांच्या विचारांचा आदर करतो... आज तुमच्या कृतीने ते शंभर टक्के खरं ठरलं साहेब!

तुमच्यासारखे प्रामाणिक अधिकारी आहेत, म्हणूनच आज या देशाच्या खाकी वर्दीची आणि संविधानाची शान टिकून हाय!"

सिद्धार्थने कोमलकडे पाहिले, जी शांतपणे खिडकीबाहेर पाहत उभी होती. कोमलच्या मनात चाललेले हे शासकीय कर्तव्य, बालपणाचे निस्सीम प्रेम आणि मैत्रीचे हे भीषण महायुद्ध सिद्धार्थला स्पष्ट दिसत होते. त्याने आपल्या मनाच्या कोपऱ्यात एक मोठा, दीर्घ सुस्कारा सोडला.

दुसऱ्या दिवशी सगळे सोपस्कार पार पाडले व कलेक्टर ऑफिसकडे निघाला.त्याला आज प्रगल्भ जाणीव झाली होती की—तो कोमलच्या बुद्धीवर, तिच्या आयएएसच्या अधिकारावर आणि तिच्या कर्तव्यावर पुण्यात प्रेम करू शकत होता; पण तिच्या मनाचा जो मुख्य गाभारा आहे, जिथली काळी माती, वेशीवरचा तो कॅनाल आणि बकुळीच्या झाडाची सावली रुजलेली आहे, तिथे तो सिद्धार्थ म्हणून कधीच जागा घेऊ शकणार नाही. कारण बळजबरीने किंवा अधिकाराने मिळवलेले नाते माणसाला कधीच अंतर्मनाचे 'शाश्वत आणि निखळ समाधान' देऊ शकत नाही. ही प्रगल्भ जाणीव होताच सिद्धार्थचे मन एका वेगळ्याच त्यागासाठी सज्ज झाले.

समीरच्या निर्दोषत्वाचे प्राथमिक वैज्ञानिक पुरावे आणि व्हिडिओ फुटेज समोर येताच, लॉकअपच्या त्या अंधाऱ्या खोलीत विलाप करणारी ती भावुक कोमल केव्हाच नाहीशी झाली होती. आता तिथे जिल्ह्याची मुख्य निवडणूक निर्णय अधिकारी आणि कडक

जिल्हाधिकारी कोमल उभी होती. तिच्या डोळ्यांतील अश्रू सुकले होते आणि तिथे एका आयएएस अधिकाऱ्याची जरब उतरली होती.

"मिस्टर सिद्धार्थ!" कोमलचा आवाज संपूर्ण कक्षात तोफेसारखा घुमला, "जिल्ह्यात आचारसंहिता लागू आहे. निवडणुकीच्या पवित्र काळात स्वतःच्या राजकीय स्वार्थासाठी दंगल घडवून, शासकीय मालमत्ता जाळून कायदा हातात घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या त्या क्लर्क विलास कुलकर्णीवर आणि तालुक्याच्या सत्ताधारी आमदारावर तात्काळ 'अजामीनपात्र' गुन्हे दाखल करा! बाजार समितीच्या त्या सीसीटीव्ही फुटेजचा रीतसर पंचनामा करून, उद्या सकाळी नऊ वाजण्याच्या आत मला माझ्या टेबलवर अंतिम रिपोर्ट सादर करा. आय वाँट ॲक्शन विदिन २४ अव्हर्स!"

"होय, मॅडम!" एस.पी. सिद्धार्थने कडक शिस्तीत आपल्या टोपीला हात लावून सॅल्यूट ठोकला.

त्याच रात्री, संपूर्ण जिल्ह्याने खाकी वर्दीचा खरा, थरारक पोलिसी खाक्या अनुभवला! रात्रीचे बारा वाजले होते. पोलिसांच्या दहा-बारा गाड्यांचे लाल-निळे दिवे आणि सायरनचा "टॅईं... टॅईं..." असा भयानक आवाज करत विलास कुलकर्णीच्या गावातील मोठ्या वाड्याभोवती आणि तालुक्याच्या आमदाराच्या मुख्य कार्यालयाभोवती पोलिसांनी वेढा घातला. रस्ते जाम झाले होते. गावकऱ्यांना समजले की काहीतरी अघटीत घडणार आहे.

विलास कुलकर्णी रात्रीच्या अंधारात, पाठीमागच्या दाराने धोतर सावरून ट्रंकेसह पळून जाण्याच्या बेतात होता, तोच कॉरिडोअरमध्ये टॉर्चचा प्रकाश पडला. समोर स्वतः एस.पी. सिद्धार्थ हातात बेड्या घेऊन उभा होता! सिद्धार्थने पुढे होऊन एका झटक्यात विलास कुलकर्णीच्या मुसक्या आवळल्या आणि त्याला गाडीत कोंबले.

आमदाराच्या त्या पाळलेल्या दोन्ही गुंडांना जेव्हा पोलीस स्टेशनच्या लॉकअपमध्ये आणून पोलिसी खाक्या दाखवला, तेव्हा त्यांनी गुडघे टेकून हातातील गुन्ह्याची कबुली दिली, "साहेब, आम्हाला माफ करा! आमदाराच्या आणि विलास कुलकर्णीच्या सांगण्यावरूनच आम्ही समीर अण्णांना अडकवण्यासाठी, त्यांच्या रॅलीच्या मागे पोलिसांच्या गाडीवर दगड मारले होते. आम्हाला पैशाची लालूच दाखवली होती!"

सकाळ उजाडता उजाडता, कचेरीचे चित्र पूर्णपणे बदलले होते. तो लाचखोर क्लर्क विलास कुलकर्णी आणि जुन्या आमदाराचे दोन मुख्य गुंड हस्तक पोलिसांच्या कोठडीत गजाआड बंद झाले होते. आचारसंहितेचा कडक भंग केल्यामुळे आमदाराच्या अटकेचेही आदेश सुटले होते.

सकाळी सात वाजता संपूर्ण महाराष्ट्रातील मुख्य वर्तमानपत्रांमध्ये आणि टीव्ही न्यूज चॅनल्सवर मोठी ठळक बातमी झळकली— ‘जिल्हाधिकाऱ्यांची आचारसंहितेत मोठी धडाडीची कारवाई; अपक्ष

उमेदवार समीर पूर्णपणे निष्पाप, विरोधकांचा कुटिल राजकीय डाव एका रात्रीत उधळला!’

सकाळचे नऊ वाजले होते. कोमलने दिलेल्या शासकीय आदेशानुसार समीरची लॉकअपमधून पूर्ण सन्मानाने सुटका करण्यात आली. जेव्हा तालुक्याच्या पोलीस कचेरीचे ते मोठे लोखंडी गेट उघडले गेले, आणि समीर आपल्या खांद्यावर पांढरा गमछा टाकून सन्मानाने बाहेर पडला, तेव्हा बाहेर मतदारसंघातील कार्यकर्त्यांचा आणि लहान शेतकऱ्यांचा एकच अभूतपूर्व जल्लोष सुरू झाला.

शेकडो किलो गुलालाची उधळण हवेत झाली, हलगीचा कडकडाट सुरू झाला आणि संपूर्ण कचेरीचा आवार "समीर अण्णा तुम आगे बढो!" अशा घोषणांनी दुमदुमून गेला.

कचेरीच्या दारात त्याचे वडील आनंद फौजी, त्याची आई सुनंदा काकू आणि शेजारी राहणारे गावचे सरपंच श्रीधर काका उभे होते. त्यांच्यासोबतच त्यांचे लहान तरणाबांड भावंडे—विजय आणि लक्ष्मी मंचासमोर आनंदाने गुलालाची उधळण करत उभे होते. विजय आणि लक्ष्मी आता महाविद्यालयात शिकणारे तरुण झाले होते, आणि त्यांनी समीरच्या या प्रचाराची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली होती.

आनंद फौजींनी पुढे होऊन, आपल्या त्या सिंहासारख्या फौजी मुलाला—समीरला छातीशी घट्ट कवेत घेतले. त्यांच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू होते. आनंद अण्णांचा तो कडक, लष्करी आवाज हवेत घुमला:

"माझ्या वाघा... मला तुझा सार्थ अभिमान हाय रे! विरोधकांनी तुला संपवण्यासाठी चक्रव्यूह रचला होता, पण तू तुझ्या प्रामाणिकपणाच्या बळावर तो भेदून बाहेर आलास. खचायचं नाही अजिबात, ही तर फक्त पहिली लढाई होती... आता खरी आमदारकीची लढाई निवडणुकीच्या मैदानात उघडी हाय! जा आणि शिवार जिंकून आण!" आनंद अण्णांच्या या शब्दांनी समीरच्या अंगात एक नवी, ऐतिहासिक वीज संचारली.

लहान बहीण लक्ष्मी धावत आली, तिने समीरच्या कपाळावर विजयाचा तांबडा गुलाल लावला, "दादा... आपली कॉलेजची सगळी पोरं वॉर्डा-वॉर्डात फिरतायत, तू अजिबात काळजी नको करू!" तर कोमलचा भाऊ विजय याने सरपंच श्रीधर काकांच्या पाया पडून सांगितले, "बाबा, आता संपूर्ण तालुका समीर अण्णांच्या पाठीशी उभा राहिलाय."

सरपंचांनी हसून समीरच्या खांद्यावर हात ठेवला. राजकारणातील वास्तव हेच होते की, आपल्या घराण्याच्या आणि मातीचे रक्षण करण्यासाठी सरपंच श्रीधर काका संरपंच असुनही छुप्या पद्धतीने नाही, तर समीरचा खुलेआम खांद्याला खांदा लावून वेशीवर आणि सभांमध्ये प्रचार करत होते! "हा लढा आमच्या मातीचा हाय, आम्ही मागे हटणार नाही!" श्रीधर काकांनी जाहीर केले.

समीरची ही अटक आणि एका रात्रीत झालेली ती सन्मानाने सुटका यामुळे संपूर्ण मतदारसंघातील राजकीय चित्र पूर्णपणे पलटले

होते. सत्ताधारी पक्षाच्या मुख्यमंत्र्यांनी या मतदारसंघाला स्वतःची 'प्रतिष्ठा' बनवले होते, कारण एका साध्या फौजीच्या तरुण मुलाने त्यांच्या मातब्बर आमदाराला आणि कारखानदारांच्या सत्तेला उघडपणे आव्हान दिले होते. संपूर्ण महाराष्ट्रातील मोठ्या मीडियाचे आणि राजकीय विश्लेषकांचे लक्ष आता या एकाच इंदापूरच्या मतदारसंघाकडे लागले होते. समीर अपक्ष म्हणून निवडून येणे म्हणजे थेट मुख्यमंत्र्यांच्या सत्तेला आणि त्यांच्या अहंकाराला फार मोठे आव्हान होते.

निवडणुकीच्या मुख्य प्रचाराचा तो अंतिम शेवटचा दिवस उजाडला. तालुक्याच्या इतिहासातील आजवरची सर्वात मोठी भव्य जाहीर सभा बाजार समितीच्या त्याच मैदानावर भरली होती, जिथे काही दिवसांपूर्वी विलास कुलकर्णीच्या गुंडांनी दंगल घडवली होती. आज मैदान माणसांच्या डोक्यांनी गच्च भरले होते, पाय ठेवायला जागा नव्हती. लोक आजूबाजूच्या झाडांवर, कडुनिंबाच्या फांद्यांवर आणि घरांच्या छतांवर उभे राहून समीरचे भाषण ऐकण्यासाठी तासनतास कडक उन्हात ताटकळत उभे होते. पत्रकार सायली आपल्या कॅमेरामनसह हे ऐतिहासिक कव्हरेज लाईव्ह टीव्हीवर दाखवत होती.

समीर मंचावर आला. त्याच्या खांद्यावर तोच पांढरा गमछा होता, पण त्याच्या डोळ्यांत आज एक अभूतपूर्व चमक आणि करारी बाणा होता. त्याने माईक हातामध्ये घेतला, त्याचा तो बुलंद, झुंजार आणि

झंझावाती आवाज लाऊडस्पीकरमधून संपूर्ण मैदानात आणि शिवारात तोफेसारखा घुमला:

"माझ्या या मातीतल्या कष्टकरी बापहो... माझ्या तरुण भावांनो आणि भगिनींनो! आजवर आपण फक्त सोसण्याचं काम केलंय रे. ही निवडणूक फक्त एका समीरची किंवा त्या भ्रष्ट आमदाराची नाही... ही निवडणूक आमच्या काळ्या मातीची आणि कारखानदारांच्या त्या सिमेंटच्या जंगलाची लढाई हाय! आमच्या या श्रीधर काकांनी, विजू आजोबांनी ज्या कॅनालच्या पाण्यासाठी रक्ताचं पाणी केलं, जिल्हाधिकाऱ्यांची कचेरी हलवली... आज त्याच सुपीक जमिनीवर केमिकलचे कारखाने आणून आमचा हिरवागार शिवार पैशाच्या जोरावर उद्ध्वस्त करायचा छुपा डाव या मुख्यमंत्र्यांनी आणि त्यांच्या लाचखोर आमदारांनी आखला हाय!"

समीरने एक क्षण श्वास घेतला, संपूर्ण मैदानावर टाळ्यांचा कडकडाट झाला. तो पुढे अजून मोठ्या आवाजात ओरडला:

"माझ्यावर त्यांनी अंगावर खोटे दंगलीचे गुन्हे दाखल केले, मला रात्री लॉकअपच्या अंधारात टाकले... पण ते कारभारी विसरले की माझ्या रक्तामध्ये सीमेवर देशासाठी रक्ताचं पाणी करणाऱ्या एका फौजीचा... आनंद साळगावकरांचा बाणा हाय! मी या सत्तेच्या आणि पैशाच्या मस्तीसमोर माझ्या या काळ्या मातीचा स्वाभिमान कधीच झुकू देणार नाही! कारखाने आले पाहिजेत, तालुक्याचा विकास झाला पाहिजे, याला आमचा अजिबात विरोध नाही... पण कारखाने

आमच्या या हिरव्यागार उसाच्या बागेत आणि फडावर नाही, तर त्या गावाबाहेरच्या पडीक डोंगरावर झाले पाहिजेत! जर तुम्हाला तुमच्या लेकराबाळांचं भविष्य, आणि ही सोन्यासारखी माती केमीकल मध्ये जळण्यापासून वाचवायची असेल, तर या सत्तेच्या अहंकाराला ईर्षेने गाडून टाका! हे सरकार दिल्ली-मुंबईतून पैशाच्या बळावर चालत असेल, पण या तालुक्याचा खरा मालक इथं उन्हात घाम गाळणारा आमचा शेतकरीच राहील! जय हिंद!"

समीरच्या या झुंजार आणि झंझावाती भाषणाने अख्खे मैदान पेटून उठले. तरुण पोरांनी आपल्या मुठ्ठ्या हवेत आवळून घोषणा दिल्या—"समीर अण्णा अंगारे हाय, विरोधकांचे भंगारे हाय!" अशा घोषणांनी डोंगर-दऱ्या घुमून निघाल्या. या एकाच भाषणाने मुख्यमंत्र्यांच्या आणि प्रस्थापित राजकारण्यांच्या पायाखालची जमीन केव्हाच सरकवली होती.

दोन दिवसांनंतर, संपूर्ण जिल्ह्याचा श्वास रोखून धरणारा तो ऐतिहासिक मतमोजणीचा दिवस उजाडला. संपूर्ण राज्याचे टीव्ही चॅनल्स आणि वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर्स फक्त याच मतदारसंघाचे आकडे स्क्रीनवर दाखवत होते.

सकाळी आठ वाजता मोजणी सुरू झाली. पहिल्या फेरीपासूनच अपक्ष उमेदवार समीरने जुन्या आमदारावर तब्बल १५,००० मतांची मोठी आघाडी घेतली होती. जसजशा मतमोजणीच्या फेऱ्या पुढे सरकत होत्या, तसतशी मुख्यमंत्र्यांची सत्ता आणि आमदाराची सत्तेची

जहागीर पत्त्याच्या बंगल्यासारखी कोलमडत चालली होती. समीरच्या प्रत्येक फेरीच्या विजयासोबत कचेरीबाहेर गुलालाची उधळण होत होती.

आणि अखेर, दुपारी चार वाजता निवडणूक निर्णय अधिकारी म्हणून जिल्हाधिकारी कोमल मंचावर आली. तिच्या हातात अंतिम निकालाची, मुख्य निवडणूक आयोगाची अधिकृत फाईल होती. तिने माईक हातात घेतला, तिचा आवाज अत्यंत खंबीर, स्पष्ट आणि शासकीय जरबेचा होता:

"मी, या जिल्ह्याची जिल्हाधिकारी घोषित करते की, या विधानसभा निवडणुकीत अपक्ष उमेदवार समीर आनंद साळगावकर हे आपल्या प्रतिस्पर्धी उमेदवारापेक्षा तब्बल ७२,००० मताधिक्याने विजयी झाले आहेत!"

मैदानावरील आणि कचेरीबाहेरच्या कार्यकर्त्यांचा एकच अभूतपूर्व जल्लोष सुरू झाला. एका साध्या गावरान तरुणानं, फौजीच्या मुलानं थेट मुख्यमंत्र्यांच्या सत्तेला आणि पैशाला धूळ चारली होती! समीर मंचावर आला. कोमलने अधिकृतपणे, जिल्हाधिकारी म्हणून त्याला लोकशाहीचे ते 'विजयाचे प्रमाणपत्र' सुपूर्द केले.

दोघांचे हात त्या कागदाला धरताना एकमेकांना स्पर्श झाले. समीरच्या डोळ्यांत कोमलने घेतलेल्या त्या कठीण निर्णयाबद्दल आणि तिच्या कर्तव्याबद्दल अथांग कृतज्ञता व प्रेम होते, तर कोमलच्या

डोळ्यांत आज आपल्या त्या बालपणीच्या समीरचा, आपल्या अस्तित्वाचा आणि मातीचा सार्थ अभिमान ओसंडून वाहत होता.

भाग १४: निरोप

सोमवारची ती धुव्वांधार मतमोजणी संपली होती आणि तालुक्याच्या शासकीय गोदामाबाहेर उडालेला गुलालाचा अथांग लालभडक धूर हळूहळू हवेत विरघळू लागला होता. अपक्ष उमेदवार म्हणून समीरने मिळवलेला ७२,००० मतांचा तो अभूतपूर्व, ऐतिहासिक विजय संपूर्ण महाराष्ट्राच्या राजकीय वर्तुळाला हादरवून गेला होता. पण त्या मोठ्या कोलाहलाच्या, ढोल-ताशांच्या आणि घोषणांच्या पाठोपाठ, जेव्हा संध्याकाळ मावळतीला झुकली आणि वेशीवर काळेभोर चांदणे उमटू लागले, तेव्हा जिल्ह्याच्या मुख्य पोलीस अधीक्षक कार्यालयातील वातानुकूलित केबिनमध्ये एक कमालीची, जड आणि वेदनादायी शांतता पसरली होती.

बाहेर अजूनही काही उशिरापर्यंत थांबलेले कार्यकर्ते "समीर अण्णा अंगारे हाय..." अशा घोषणा दूरवर देत जात होते, ज्यांचे आवाज केबिनच्या दुहेरी काचेच्या खिडकीतून अत्यंत पुसट आणि केविलवाणे ऐकू येत होते. त्या मोठ्या खोलीच्या मध्यभागी असलेल्या लाकडी टेबलवर, खाकी वर्दीतील कडक पोलीस अधीक्षक सिद्धार्थ एकटाच खुर्चीवर शांत बसला होता. टेबलवर त्याचा तो कडक पोलीस कट्टा, त्याची छडी आणि अशोकस्तंभ असलेली टोपी एका बाजूला आदराने ठेवलेली होती.

त्याच्या अगदी समोर, टेबलच्या काचेवर त्याचे स्वतःचे पुण्याच्या शनिवार पेठेतले आणि फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारातले काही जुने, ब्लॅक अँड व्हाईट फोटो पडले होते, ज्या फोटोंमध्ये हॉस्टेलवरून गडबडीत आलेली कोमल हसत उभी होती. त्या सोबतीलाच, कोमलच्या स्पर्धा परीक्षेच्या कठीण काळात, जेव्हा ती सदाशिव पेठेच्या लायब्ररीत डोके धरून रडायची, तेव्हा त्याने स्वतःच्या हाताने पांढऱ्या कागदावर काढून दिलेल्या राज्यघटनेच्या आणि अर्थशास्त्राच्या काही जुन्या, प्रगल्भ नोट्सच्या वह्या तिथे विखुरलेल्या होत्या.

सिद्धार्थने त्या वह्यांच्या पानांवरून आपले हात फिरवले. तिची ती अक्षरे, तिच्या अभ्यासाचा तो प्रामाणिकपणा आणि तिचा तो गावरान भोळेपणा त्याच्या डोळ्यांसमोरून एखाद्या संथ चित्रपटासारखा सरकत होता. त्याने एक मोठा, दीर्घ सुस्कारा सोडला. त्याच्या अंगावरील खाकी वर्दीचे स्टार्स कंदिलाच्या तांबूस प्रकाशात चमकत होते. त्याने आपल्या मनातील अथांग भावनांना, कोमलवरील त्या प्रगल्भ आणि सुशिक्षित प्रेमाला एका मोठ्या संयमाने आवरले. टेबलवर ठेवलेला सरकारी शाईचा निळा पेन त्याने हातात घेतला. समोर एक कोरा अधिकृत सरकारी कागद ओढला आणि अत्यंत शांतपणे, न थरथरता त्याने त्या कागदाच्या मध्यभागी मुख्य ओळ लिहायला सुरुवात केली—‘बदलीसाठी तात्काळ अर्ज’

तो लिहीत होता, आणि त्याचा पेन कागदावर चालताना होणारा 'खरखर' आवाज त्या शांत खोलीत एखाद्या काचेसारखा टोचत होता.

तो स्वतःच्या अधिकाराचा आणि प्रेमाचा त्याग करत होता, कारण काल रात्री लॉकअपच्या त्या लोखंडी गजांमागे त्याने कोमल आणि समीरच्या डोळ्यांत जे निस्सीम, मातीशी जोडलेले अथांग प्रेम पाहिले होते, त्यानंतर या प्रगल्भ माणसाने स्वतःला तिथून सन्मानाने दूर सारण्याचे ठरवले होते. त्याला ठाऊक होते की, बळजबरीने जोडलेली नाती समाधानाचा मोहर कधीच धरू शकत नाहीत.

तेवढ्यात, केबिनच्या जड लाकडी दाराचे कुलूप फिरले आणि मंचावरून अधिकृत निकालाचे प्रमाणपत्र समीरच्या हातात सुपूर्द करून, जिल्हाधिकारी कोमलने अत्यंत शांतपणे केबिनच्या आत प्रवेश केला. तिच्या डोक्यावर अजूनही तीच जिल्हाधिकाऱ्यांची शासकीय टोपी होती आणि अंगावर तोच प्रशासकीय जरबेचा कोट होता. पण आत येताच तिचे लक्ष थेट टेबलवर ठेवलेल्या त्या कोऱ्या कागदावर आणि त्यावर सिद्धार्थ लिहीत असलेल्या ओळींकडे गेले.

तो बदलीचा अधिकृत अर्ज पाहताच कोमल जागेच्या जागी खिळली. तिच्या पायाखालची जमीन पार सरकली, तिचा श्वास रोखला गेला. तिने दोन पावले पुढे टाकत, अत्यंत काळजीने, भावुकतेने आणि एका अथांग हुरहुरीने विचारले:

"सिद्धार्थ... अरे हे काय आहे सिद्धार्थ? तू... तू अचानक या आपल्या जिल्ह्यातून, निवडणूक संपताच बदली का मागतो आहेस रे? मला न सांगता हा एवढा मोठा निर्णय घेणारा तू कोण? माझ्याकडून काही चूक झाली का रे प्रशासनात? की मी त्या आचारसंहितेच्या

काळात समीरच्या अटकेच्या फाईलवर सही केली, म्हणून तू माझ्या जिल्हाधिकारी असण्यावर नाराज झालास? सांग मला, गप्प का हायस?

सिद्धार्थने आपल्या हातातला तो निळ्या शाईचा पेन अत्यंत शांतपणे टेबलवर खाली ठेवला. तो आपल्या खुर्चीवरून उठला, त्याने आपल्या खाकी वर्दीचा बेल्ट नीट केला आणि तो नेहमीसारखाच कमालीचा प्रगल्भ, समंजस आणि आपल्या ओठांवर एक संथ, निखळ हसू ठेवून हसला. त्याने दोन पावले पुढे टाकत कोमलच्या अगदी जवळ आले. त्याने कोमलच्या त्या 'कलेक्टर साहेबाच्या' डोळ्यांत पाहिले, जिथे अजूनही एक अनामिक पेच, एक अपराधी भावना आणि गावाची ओढ दडलेली होती.

सिद्धार्थचा आवाज कमालीची परिपक्वता आणि माणुसकी सांगत होता, "कोमल... शांत हो आधी. प्रशासनात जिल्हाधिकारी म्हणून तू घेतलेला तो समीरच्या अटकेचा निर्णय शंभर टक्के बरोबर, निस्पृह आणि संविधानाला साजेसाच होता, त्यावर मी नाराज कसा होईन? उलट मला तुझा अभिमान वाटला. पण... पण जेव्हा काही दिवसांपूर्वी तालुक्याच्या त्या अंधाऱ्या, थंड लॉकअपच्या खोलीत मी तुला आणि समीरला एकत्र गजाआड उभं पाहिलेलं ना... कोमल, त्याच एका क्षणात या सिद्धार्थला हे समजलं होतं की, या जगात काही गोष्टी या कचेरीच्या कायद्याच्या, माझ्या या खाकी वर्दीच्या रुबाबाच्या

आणि तुझ्या लाल दिव्याच्या शासकीय अधिकाराच्या खूप पलीकडच्या आणि अथांग असतात, कोमल!"

सिद्धार्थने केबिनच्या खिडकीबाहेर पाहिले, जिथे रात्रीचे शांत चांदणे पडले होते, "मी पुण्यात सदाशिव पेठेत असताना, तुझ्या त्या संघर्षाच्या आणि अपयशाच्या काळात तुझ्या हुशार बुद्धीवर, तुझ्या कडक शिस्तीवर आणि तुझ्या आयएएस होण्याच्या ध्येयावर खूप प्रामाणिक आणि निस्सीम प्रेम केलं होतं गं. मला वाटलं होतं की मी तुझ्या स्वप्नांना पंख देणारा जोडीदार होईन. पण कोमल... जिल्हाधिकारी कोमलच्या मनाचा जो खरा, मुख्य गाभारा आहे ना, तिथली ती इंदापूरच्या शिवाराची काळी माती, तिथला तो कॅनालच्या पाण्याचा सुवास, बांधावरचा तो कोरफडीचा थंड स्पर्श आणि वेशीवरच्या त्या बकुळीच्या झाडाची सावली... तिथला प्रत्येक कप्पा फक्त आणि फक्त या मातीसाठी आणि गरिबांच्या हक्कासाठी रस्त्यावर उतरून भांडणाऱ्या त्या समीरचा आहे गं. तो तुझा भूतकाळ नाही, तो तुझा वर्तमान आणि संपूर्ण भविष्य आहे. आणि त्या पवित्र गाभाऱ्यात माझ्यासारख्या शहरातल्या सुशिक्षित माणसाला कधीच जागा मिळू शकणार नाही, हे मला काल रात्रीच कळाले."

कोमल निःशब्द उभी होती, तिच्या डोळ्यांतून आता पश्चात्तापाचे आणि कृतज्ञतेचे पाणी वाहू लागले होते. सिद्धार्थने दोन पावले पुढे टाकत कोमलचा तो नाजूक, शासकीय हात आपल्या हातात घेतला आणि अत्यंत मायेने म्हणाला,

"बळजबरीने, अधिकाराने किंवा केवळ बौद्धिक सोयीसाठी मिळवलेलं नातं माणसाला कधीच अंतर्मनाचं 'शाश्वत आणि निखळ समाधान' देऊ शकत नाही कोमल. आणि मला... मला माझ्या या खाकी वर्दीच्या इमानाचा, माझ्या प्रगल्भ मैत्रीचा आणि तुमच्या दोघांच्या या लहानपणापासूनच्या निस्सीम, पवित्र प्रेमाचा आदर करायचा आहे. मी मुंबईला, माझ्या स्वतः च्या जगात परत चाललोय. पण एक लक्षात ठेव... तुझा हा आयपीएस सिद्धार्थ तुझा एक खंबीर, हक्काचा भाऊ आणि मित्र म्हणून नेहमी पाठीशी राहील. समीर खूप मोठा माणूस आहे, तो या मातीसाठी आणि गरिबांच्या हक्कासाठी आमदार म्हणून लढतोय, आणि तू या जिल्ह्यासाठी कलेक्टर म्हणून. तुम्ही दोघांनी एकत्र यावं, हीच या निसर्गाची, या काळी मातीची आणि काळाची खरी इच्छा आहे. स्वाक्षरी कर यावर आणि मला मुक्त कर."

सिद्धार्थचे ते अत्यंत प्रगल्भ, निस्वार्थ आणि माणुसकीने भरलेले शब्द ऐकून कोमल पूर्णपणे निःशब्द झाली होती, तिच्या तोंडातून साधे शब्द फुटत नव्हता. एका आय.पी.एस. अधिकाऱ्याची ही वैचारिक परिपक्वता, हा मोठेपणा आणि हा निस्वार्थ त्याग पाहून तिच्या मनात त्याच्याबद्दलचा आदर आणि कृतज्ञता हजार पटीने वाढली. तिने जड अंतःकरणाने, थरथरत्या हाताने तो पेन घेतला आणि सिद्धार्थच्या त्या बदलीच्या अर्जावर जिल्हाधिकारी म्हणून आपली अधिकृत स्वाक्षरी केली. तिचे गरम अश्रू त्या सरकारी कागदावर पडले आणि तिथली शाई किंचित पसरली.

सिद्धार्थने तो कागद घेतला, कपाळावर टोपी चढवली आणि कोमलला शेवटचा एक कडक प्रशासकीय सॅल्यूट ठोकला. त्याने आपली ती मोठी ट्रंक आणि बॅग खांद्यावर घेतली, ओठांवर तेच संथ, समंजस हसू ठेवून तो केबिनबाहेर पडला... आपल्या प्रगल्भ प्रेमाचा आणि पवित्र मैत्रीचा एक नवा, अजरामर आदर्श या मातीत ठेवून तो मुंबई-पुण्याच्या वाटेवर निघून गेला .

रात्रीचे साडेनऊ वाजले होते. कचेरीतील आणि वेशीवरचा सर्व शासकीय कोलाहल आता पूर्णपणे शांत झाला था. आकाशात तांबूस चांदण्या प्रकाश देत होत्या. कोमलने कचेरीबाहेर येऊन आपल्या पांढऱ्या शासकीय गाडीच्या चालकाला आणि सुरक्षारक्षकांना वेशीवरच थांबण्याचे आदेश दिले, "तुम्ही गाडी घेऊन इथेच थांबा"

तिने स्वतःच्या डोळ्यांवरची ती कलेक्टरची शासकीय टोपी गाडीच्या सीटवर बाजूला ठेवली. तिची पावले नकळत गावाच्या दुसऱ्या टोकाला असलेल्या त्या जुन्या, कौलारू प्राथमिक शाळेच्या ओस पडलेल्या आवाराकडे वळली. तिथली तीच संथ, जुनी शांतता तिचे स्वागत करत होती. तिचे कपडे आजही तेच कडक इस्त्रीचे, अधिकृत प्रशासकीय होते, तिच्या खांद्यावर तीच शासकीय ओढणी होती... पण तिचे मन आज त्या जिल्हाधिकाऱ्याचे नव्हते, तर बारा वर्षांपूर्वीच्या, सोळा वर्षांच्या त्या निष्पाप कोमलसारखं समीरच्या भेटीसाठी वेगाने धडधडत होतं.

तिथे, त्या अंधाऱ्या पडक्या कौलारू खोलीच्या भिंतीच्या कोपऱ्यात, रात्रीच्या शांत चांदण्यात ती गर्द सावलीची 'बकुळी' उभी होती. आणि त्या झाडाच्या बुंध्याला टेकून, अंधारात समीर शांतपणे उभा होता. त्याच्या गळ्यात गावकऱ्यांनी आणि २० वॉर्डांतील लहान शेतकऱ्यांनी टाकलेला विजयाचा तो मोठा, सुवासिक झेंडूच्या फुलांचा हार होता, पण खांद्यावर मात्र बालपणापासूनचा तोच पांढरा गावरान गमछा शांतपणे विसावला होता.

कोमल संथ पावले टाकत झाडापाशी आली. वाऱ्याची एक मोठी, सुसाट झुळूक आली आणि बकुळीची सुवासिक, पांढरी फुले पुन्हा एकदा त्या दोघांच्या अंगावर 'टपटप' करत पडू लागली. वाऱ्याच्या त्याच वेगामुळे कोमलच्या खांद्यावरून तिची ती अधिकृत शासकीय ओढणी हवेत तरंगत थेट पुढे उभ्या असलेल्या समीरच्या खांद्याला आणि त्याच्या छातीला स्पर्श करून गेली... पण आज... आज कोमलने लाजून ती ओढणी मागे सारली नाही. तिने ती तशीच राहू दिली, नात्यांचा आणि पदांचा उंबरठा केव्हाच विरघळून गेला होता.

"आता तर तू या संपूर्ण मतदारसंघाचा एवढा मोठा आमदार झालास, साहेब! मुख्यमंत्र्यांच्या गाडीत बसणार तू... आता तरी... आता तरी या जिल्ह्याच्या कलेक्टरला परकं करणार का रे तू? की तुझी ती आमदारकीची नवी सत्ता या कोमलेच्या बालपणापेक्षा मोठी झालीये?" कोमलने आपल्या डोळ्यांतील अश्रू लपवण्याचा प्रयत्न करत, अत्यंत कातर आणि हळव्या आवाजात विचारले.

समीरने आपल्या गळ्यातला तो विजयाचा मोठा, जड हार काढून झाडाच्या कट्ट्यावर बाजूला ठेवला. त्याचे डोळे पूर्णपणे ओले झाले होते, पण चेहरा कमालीचा शांत आणि तृप्त होता. तो कोमलच्या अगदी जवळ आला, इतका जवळ की कोमलला त्याच्या श्वासाची उब जाणवत होती. त्याने आपल्या खिशातून पुण्यात हॉस्टेलवर असताना तिने लिहिलेली आणि तिच्या कष्टाचे पैलू सांगणारी ती 'जुनी डायरी' बाहेर काढली. त्याने ती डायरी तिच्या डोळ्यांसमोर धरली.

"कोमले... माझी सोन्या," समीरचा आवाज कमालीच्या जिव्हाळ्याने आणि गावरान मायेने दाटून आला था. "मी आज आमदार झालो, तू या जिल्ह्याची मोठी कलेक्टर झालीस... आपल्या डोक्यावरची पदं बदलली, शासकीय गाड्या बदलल्या, अख्खं जग बदललं रे... पण या डायरीचं पहिलं पान, माझ्या हातावरचा तो कोरफडीचा थंड स्पर्श आणि या वेशीवरच्या बकुळीची सावली या समीरसाठी सात जन्मात कधीच बदलणार नाही गं! मगाशी कचेरीतून निघताना त्या सिद्धार्थ साहेबांचा मला फोन आला होता... खूप मोठा, देवमाणूस हाय तो! त्याने मला फोनवर सांगितलं की—'समीर, कर्तव्य आणि प्रेम यांच्या लढाईत आज या मातीत प्रेमाचा विजय झाला पाहिजे!'..."

समीरने कोमलचा तो नाजूक, जिल्हाधिकाऱ्याचा हात आपल्या दोन्ही रब्बीच्या शेतीत राबलेल्या कडक हातांमध्ये घट्ट घेतला, "मला या जिल्ह्याची मोठी मालकीण किंवा साहेब नकोय गं... मला माझी

तीच जुनी, निष्पाप कोमल हवी आहे. असशील ना या समीरच्या पाठीशी आणि या काळ्या मातीच्या लढ्यात माझ्या सोबतीला कायमची?"

कोमलने आपले डोके समीरच्या त्या खंबीर, पांढऱ्या सदऱ्याच्या छातीवर टेकवले आणि ती मुक्तपणे, आनंदाने ढसाढसा रडू लागली. आज तिच्या कचेरीतील टेबलवरची 'जिल्हाधिकारी' ही मोठी पाटी किंवा लाल दिव्याची ती शासकीय गाडी तिला जे आत्मिक सुख देऊ शकली नव्हती... ते खरे, शाश्वत, निखळ आणि अंतिम समाधान तिला आज या वेशीवरच्या जुन्या बकुळीच्या सुवासिक सावलीत आणि समीरच्या त्या सुरक्षित, निस्वार्थ कुशीत मिळाले होते! तिच्या मनाचे सर्व वादळे आणि दडपणे केव्हाच शांत झाली होती.

दूरवर वेशीच्या ओसरीवर म्हातारे विजू काका, कपाळाला हात लावून खाटेवर बसलेले मारुती आजोबा, सीमेवरून आलेले आनंद फौजी, सुनंदा काकू, गावचे सरपंच श्रीधर काका आणि शकुंतला काकू या दोन्ही कुटुंबांचे चेहरे चांदण्याच्या प्रकाशात आनंदाश्रूंनी चमकत होते.

त्यांच्यासोबतच, आता त्यांचे लहान भावंडे विजय आणि लक्ष्मी ओसरीवर लहान मुलांसारख्या टाळ्या वाजवून आनंद साजरा करत होते. विजय म्हणाला, "लक्ष्मी, बघ! आपली ताई आणि समीर दादा जिंकले!" लक्ष्मीने हसून मान डोलावली.

तीन पिढ्यांचे मातीचे संस्कार, शेतकऱ्यांचा तो शासकीय लालफितीविरुद्धचा लढा, दोन जीवांचे लहानपणापासूनचे निस्सीम

अबोल प्रेम आणि आयपीएस सिद्धार्थचा तो प्रगल्भ, निस्वार्थ त्याग... अखेर एका खऱ्या, शाश्वत समाधानाच्या सुंदर वळणावर या ओसरीवर येऊन कायमचे स्थिरावले होते.

वेशीवरची ती गर्द बकुळीची सावली त्या दोन जीवांवर पिढ्यानपिढ्यांचा आशिर्वाद घेऊन, शांत चांदण्यात कायमचा गारवा धरून उभी होती... आणि वाऱ्याच्या एका झोताने बकुळीचा पांढरा सुवासिक मोहर त्या नव्या आमदार आणि कलेक्टरच्या अंगावर टपटपत राहिला...

सिमेंटच्या या जंगलात जिंकूनही मन हारले,

लाल दिव्याच्या छताखाली स्वप्न अधुरे राहिले.

मिळाले जग जरी सारे, परी शाश्वत ते समाधान नव्हते,

खरे सुख तर त्या 'समीर'च्या मिठीत नि 'बकुळी'च्या सावलीत होते...

तिच्या डोळ्यांसमोर एका क्षणात एके रात्री वेशीवरच्या बकुळीच्या झाडाखाली समीरने दिलेले ते सुवासिक फूल आणि त्याचे ते करारी शब्द वज्रासारखे आठवले... "कोमल, तू तुझा कलेक्टरचा धर्म पाळ, मी माझा आमदारकीचा लढा लढेन..." समीरने तिला स्वतः तिचा धर्म पाळायला सांगितले होते.